

K F 3366

A

SZENT HÁROMSÁG

EREDETÉNEK ÉS KIFEJLŐDÉSÉNEK

TÖRTÉNETE.

EGY BEVEZETŐ ERTEKEZÉSSEL AZ ORTHODOXIÁRÓL.

IRTA

SIMÉN DOMOKOS,

AZ UNIT. KOLOZSVÁRI FŐISKOLÁJÁBAN A PHILOSOPHIA,
HÉBER NYELV, BIBLIAI BEVEZETÉS, S Ó- ÉS ÚJ TESTAMENTUM-MAGYARÁZAT RENDES
TANÁRA.

PESTEN,
PETRIK GÉZA BIZOMÁNYA.

1872.

KF3366

MASSACHUSETTS
ENGINEERING
LIBRARY

424261

ELŐSZÓ.

Vannak eszmék, melyeket — bármily ellentétesek legyenek is — miután már a levegőben vannak, a kor szelleme felölel, és összeegyeztetni próbál. Az ily eszmék összeegyeztetéséből gyakran a legészszerűtlenebb és legtévesebb eredmények állanak elő. De a kor szelleme nem mindig tépelődik evel. Azt se veszi tekintetbe, hogy ez összeegyeztetéssel saját romlása magvait hintette el, a mely előbb-utóbb be fog következni. Helyesnek és irányadónak tekinti azt, a mi kijelölt irányának és a vezetők céljának megfelel. Kárhóztatja azt, a mi attól eltér.

Ily észszerűtlen és téves vegyüléknek bizonyult be a történelmi bírálat folyamán a szentháromsági dogma, a mely a zsidó és keresztyén monotheismusnak a pogány hitregékkel és plátói philosophiával, tehát két ellentétes elemnek egymással való összevegyüléséből keletkezett, s mint ilyen, természetesen magában rejtette hanyatlása magvait.

A keresztyénség az imént említett két elem találkozása után, eredetével és szellemével ellenkezőleg, mind inkább mystikusodott és papiasodott. A II-ik száz év közepétől kezdve mind rajongóbbá lőn egy eszmény iránt, a melyet az egyszerű keresztyén egy názareti férfiuban, Jézus személyében; az egyszerű pogány az istenek testté lételeben; a platonista és philonista emez incarnatiók finomitott alakjában, a philosophia λόγος-sában talált fel.

E két nézet a II-ik száz év végén egyesül és Jézus személyére irányul. Ez az egyesülés kapcsolatban a monotheismussal egy dualismust, egy ditheismust hoz létre. De itt még nem állapodik meg az eszmék fejlődése. Lassanként tovább fejlődik. Már a 381-beli konstantinápolyi zsinat az eddigi két istenséget háromsággá emeli, a pogány

háromságok nyomán. Az egy mást követő zsinati fondorkodások, gyakran egymással ellenkező határozataik dacára is, lassanként hivatalos dogmává emelik. S végre a középkor elején symbolumi érvényüvé lesz.

Ez időtől kezdve a háromsági dogma abszolút hatalmat és uralmat gyakorol az emberek lelkületén a hosszú, sötét és tudatlan középkor alatt. E korszak tudatlansága és a jól szervezett egyházi hatalom elfojtanak minden oly irányt, a mely e dogma pogány eredetének kimutatására vezethetne. Ánde örökre az egyházi hatalom sem állithatta meg az idők kerekét. Ennek fordulnia kellett, s fordulásával felderítette rá a viruló tavaszt, a reformációt.

A reformáció halálos dőfést ejtett ugyan a háromsági dogmán az ő szabad-vizsgálódási elvével; de fájdalom! a középkor foszlányait és mohát nem tudta egyszerre lerázni. A reformáció sem tudott szakítani a sötét középkor kárhuzatos tanaival. Az is orthodoxiává szervezkedett, s átvette a sötét idők ferde kinövéseit. Egyedül az unitárizmus tért vissza Jézus egyszerű tudományára. Ennek következtében a keresztyének legnagyobb része megmaradt a pogány háromsági dogma mellett. S az unitáriusokon kívül abban a hitben volt, le az újabb időig, hogy az istenség három személyben létezik; hogy Jézus, a ki ezelőtt 1871 évvel született és élt Názáretben, abszolút isten, s a háromság második személye; és hogy istennek mindenre kiterjedő hatása, a szent lélek, az előbbiektől tőle külön álló személy, szintén abszolút isten, s a háromság harmadik személye.

Mindazáltal a reformációval felébredt szellem folytatta a maga működését. Azóta a haladó tudomány, az újabb kori philosophia folytonosan csorbitotta a háromsági tan tekintélyét, kétségbe hozta annak apostoli eredetét és kimutatta pogány származását. Eddig azt hitte az orthodoxia, hogy a háromság oly bevégzett, abszolút dolog, a mi vizsgálódás tárgya nem lehet. Ma már az emberiség át kezdi látni, hogy a természeti fejlődés és haladás nagyszerű, általános törvénye épen úgy alkalmazható és alkalmazandó a theologiai tannézetekre, mint bármely más földi dolgokra; és hogy azokat nem lehet abszolút thesiseknek tekinteni. Ma a tudomány terén tett eddigi vívmányok a józan ész és a tapasztalat hangosan kiáltanak a háromsági dogma ellen. Sőt a háromság-hívők értelmesebbjei valódi harcot folytatnak ellene. Még nálunk is — holott mi magyarok inkább szeretjük a nyugalmas életet és némely megszokott rosszhoz való ragaszkodást, mint a fáradságot igénylő igazság-keresést — egy kis

vita folyt ezelőtt egy évvel felette. E vitába én is beleszóltam, s még akkor elhatároztam a háromsági tan eredete és kifejlődése történetének megírását. Jól tudom én, hogy egy tollvonással nem lehet eltörölni mindazt a tévtant, a mit a conciliumok dogmává emeltek, különböző hitformák helybenhagytak, az emberiség elbutítására célzó hatalom anathemáival védelmezett és a bigottság a maga tudatlanságával fentartott. De azt is látom, hogy mióta a dogmatismus helyét a történelmi bírálat kezdette elfoglalni, azóta a történelmi bírálat és józan bibliai kritika által előhozott és megállapított tények mind inkább befolytak arra, hogy a szellem meneküljön egy sötét kori dogma kábitó légköréből; felhagyjon ama tételekkel, a melyek az embert jobb természete megtagadására, eltiprására készítették, s a melyek a fiut apja ellen, egyeseket egyesek ellen, társadalmakat társadalmak ellen lázítottak, ad majorem Dei gloriam legyilkoltatták, a népek jóllétét és fejlődését megakadályozták s csupán egy rend és irány céljainak szolgáltak eszközül.

Ez okból — mint legbiztosabb alapon — én is bírálati és történelmi szempontból tekintettem és tárgyaltam a háromsági dogma történetét. Ebben a helyenként megemlített kútfők nyomán igyekeztem tisztán rámutatni arra a pogány kútfőre, honnan ez véve van; a korra, a melyben az idegen elem a keresztyén vallással összeelegyedet, abban kifejlődött és abszolút uralmat gyakorolt; valamint az időre, a honnan kezdve logikai következetességgel hanyatlott. S midőn ilyen módon egyfelől e tanulmányomat tények repositóriumává tenni törekedtem, a mely világosan jelezze az irányt, a melyet a keresztyén vallás a platonisták által kijelölt papias úton követett, és az eredményt, a hova fajulásában jutott, — másfelől igyekeztem kimutatni azt, hogy a biblia nem háromságot tanít, hanem ellenkezőleg, istennek szoros, megoszolhatatlan egységét, s Jézusnak alárendeltségét és tisztán emberi voltát.

Ha már ezek szerint a háromsági dogma nem a keresztyén nézet kifejezése, akkor egyedül a monotheismus, vagy más neven az unitarizmus az, a mely a szent írással és a mindennapi tapasztalattal megegyezik, s a mely mind a természeti, mind a kijelentett vallásnak hű kinyomata, mind pedig az emberi kebelnek követelménye. Ez irány az, a mely Jézus tudományát épen fentartotta, s a legjelesebb theologusoknak és philosophusoknak törekvési célul szolgált és szolgál ma is.

Nehogy azonban azt húzza ki valaki ezekből, hogy én e tanulmányt felekezeti szempontból írtam. Az unitarizmus szót csak azért használtam a monotheismus helyett, mert az nálunk szokottabb

ennél. Azért sem irtam, hogy egyéneket támadjak meg vele. Ez okból előre is tiltakozom minden oly gondolat ellen, a mely a személyes ellenszenvet vagy az odium theologicumot vethetné szememre. Elöttem kizárólag egy téves dogma s az e dogma körül felmerült kérdések tudományos vizsgálása lebegett. Én azért irtam, hogy történeti és bírálati alapon kimutassam egy dogmának hamis és pogány voltát, a mely annyi keserű előítéletet, vitát, üldözést, kegyetlenséget és gyilkolást támasztott a keresztyének s általában az emberiség között.

Ez előleges észrevételek után már ama reményben és várakozással bocsátom e tanulmányomat a t. olvasó közönség komoly bírálata alá, hogy mielőtt a tények alapján kimondott nézeteimre ítéletet hozna, elébb össze fogja hasonlítani azokat magokkal a bibliai és történeti tényekkel. Ha az olvasó ily útat követ ítéletében, akkor nem félek bírálatától; sőt meg vagyok győződve, hogy maga is azok mellé sorakozik, a kik Jézus és a tudomány alapján istent egyetlen egynek ismerik, hiszik és hirdetik.

Kolozsvártt, 1871. december 3-án.

SIMÉN DOMOKOS.

TARTALOM.

Előszó Lap
III—VI

Az orthodoxia.

I. Az orthodoxia fogalma és elve	4
II. Az orthodoxia eredete 1. okoskodás	5
III. Az orthodoxia eredete 2. okoskodás	5
IV. Az orthodoxia szerintök legrégebb tan	6
V. Az orthodoxia, mint formula, sehol se található fel	7
VI. Az orthodoxia a többség hite	7
VII. A heterodoxia bűn, ezért üldözendő	9
VIII. Az orthodoxia lényeges és nem lényeges tételei	10
IX. Az egyház három iránya	12
X. Az engedelmesség hívei	12
XI. Az érzelem hívei	13
XII. A hit hívei	13
XIII. Az előbbi három irány bírálata	14
XIV. A reformáció keletkezése és jó hatása	15
XV. Az orthodoxia elveinek bibái	16
XVI. Az orthodoxia hanyatlása. Unitarizmus	17
XVII. Az orthodoxia tovább hanyatlása a philosophia hatása alatt	18

A szent háromság története.

I. Fejezet.

1. §. Előzmény	22
2. §. A szentháromság meghatározása	24
3. §. A római egyház híveinek nézetei a háromságról a középkorban	26
4. §. A prot. orthodox theologusok nézetei a háromságról	27
5. §. Az újabbkori philosophusok nézetei a háromságról	28
6. §. Az athanasiusi hitforma	30
7. §. Az egyház érvei a háromság támogatására. Dogma	33

II. Fejezet. A háromság tulajdonai.

8. §. A háromság nem valódiság, hanem pusztá dogmai formula	36
9. §. A háromság nem positiv, hanem negativ tan	37
10. §. A háromság ellentmondás, ezért hihetetlen	38
11. §. A szentháromsági tan polytheismusra vezet	39
12. §. A háromság tana megfosztja istent az ő szentségétől, mert korlátozza az ő tökélyeit	42
13. §. A háromság tana zavart támaszt az isteni tiszteletben	43

III. Fejezet. Az ó-testamentum.

14. §. Az ó-testamentum nem tanít háromságot	45
15. §. A trinitáriusok érvei az ó testamentumból a háromság bebizonyítására	46
16. §. A trinitarius theologusok elismerik, hogy a háromságnak nincs nyoma az ó testamentumban	49
17. §. Az ó-testamentum bizonyítékai a háromság ellen	50

IV. Fejezet. Új-testamentum.

18. §. Jézus nem tanítja a szent háromságot	52
19. §. Jézus tanítása istenről	53
20. §. Jézus tanítása önmagáról	56
21. §. Jézus az atyát tartotta az imádás egyedüli tárgyának	57

	Lap
22. §. Jézus tanítványaitól is azt kívánta, hogy egyedül az atyát imádják i.	58
23. §. Jézus határozottan kijelenti, hogy ő nem isten	59
24. §. Jézus tanítása a szentlélekről	60
25. §. Visszapillantás Jézus tanítására	61

V. Fejezet. Az apostolok tanítása.

26. §. Az apostolok nem tanítottak szentháromságot	64
27. §. Az apostoli iratok tanítása	68
28. §. A háromság érvei az apostolok irataiból	71
29. §. A háromság hívók érvei Jézus istenségének bebizonyítására	74
30. §. A háromság hívók érvei a szentlélek istenségének bebizonyítására	80
31. §. Visszapillantás az apostolok tanítására	81

VI. Fejezet. Az első keresztyén egyház.

32. §. Az első keresztyén egyház nem tanít háromságot	82
33. §. Az ébioniták és názárenusok tanítása istenről és Jézusról	83
34. §. A római, korinthusi, smyrnai és filippibeli egyházak nézetei	85
35. §. A 3 első száz év íróinak tanúsága	88

VII. Fejezet. A szentháromság eredete a pogányok hitregében.

36. §. A pogány hitregék háromságai. Számok	92
37. §. A kínaiak hitregéje	95
38. §. A kelet-ári népek hitregéje. Indok	96
39. §. A nyugot-ári népek hitregéje. Baktriabeliek, Médok és Persák	99
40. §. A sémi népek hitregéje. Babylonbeliek, Syrok és fönicziabeliek	100
41. §. Az egyiptomiak hitregéje. Görögök és rómaiak.	101
42. §. Visszapillantás a pogány háromságokra	106

VIII. Fejezet. A szentháromság eredete a görög és zsidó philosophiában.

43. §. A görög philosophia. Plato	111
44. §. Az alexandriai philosophia. Philo	116
45. §. A neoplatonismus	120

IX. Fejezet. Az egyházi szentháromsági dogma kifejlődése az alexandriai philosophia hatása alatt.

46. §. A zsidók messiási eszméje	124
47. §. Jézus elvei és munkája	125
48. §. A keresztyén vallás megalapítása	126
49. §. A keresztyén felfogás első módosulása. A Jézus személyéről mondák. Pál.	128
50. §. Az első keresztyének ingadozása. A különböző vélemények	131

X. Fejezet. A két istenség kifejlődése.

51. §. A Lógos tana	134
52. §. A két istenség tana	142
53. §. A két istenség ellen tett óvástételek	147

XI. Fejezet. Az áriusi vita.

54. §. Az áriusi hitvita előzményei	154
55. §. Az áriusi vita	156
56. §. A niceai zsinat	160
57. §. Arius és Athanasius	164

XII. Fejezet. A szentháromság.

58. §. A szentháromság előzményei	168
59. §. A szentháromság kifejlődése. A szentlélek külön személylyé lesz és isteni rangra emelkedik	171
60. §. Jézus kétféle természete	173
Záró szó	179

A z o r t h o d o x i a.

Fas est et ab hoste doceri. Ovid.

Πάντα δοκιμάζετε τὸ καλὸν κατέχετε.

I. Thess. 5, 21.

A keresztyének eleitől fogva sokat civódtak egymással a felett, hogy melyik párt, vagy felekezet részén van az igazság. E kérdés már a korinthusi gyülekezethél versengést idézett elő. Egyik Pálénak, másik Apollósénak, másik Kéfásénak, másik meg Krisztusénak mondotta magát. E versengés pedig valóságos harccá vált a niceai zsinatban, s azóta szakadatlanul folyt kisebb-nagyobb mértékben napjainkig. E harcok folyamán állított ugyan fel egyik-másik egyház tekintélyeket, a melyek nyomán bizonyos követelésekkel lépett fel a keresztyénség között; de a kérdés maig sincs eldöntve.

A görög egyház, — miután dogmáját a 8. században befejezte, — magát orthodoxnak nevezi, és tespedésében a tudományt csak arra használja, hogy a már megállapított dogmákat a skolastika terén magyarázza. A római egyház magát szintén a hit kizárólagos birtokosának tekinti, s ebből kifolyólag önhatálmilag szabja meg a hitcikkek számát és minőségét, az istenséget alkotó személyek számát, tulajdonait és hivatalát. Határoz a rosz istene, a Sátán felett és a keresztyének félistenei: az angyalok létele és működése felett. Ezek mellett a protestans orthodoxia is épen oly követelő álláspontot foglal el. Kimondja, hogy symbolikus könyvei hiven visszatükrözik a szentírást, s ezek alapján az is épen ugy követeli magának az igazhítéséget mint a római, vagy görög egyház. Csak az a különbség a római és protestáns orthodoxia közt, hogy míg a római egyház — a mellett, hogy magát változhatlannak nyilvánította — folytonosan szaporítja az istenek számát, ez előtt egy tizeddel szűz Máriát kánonizálta istenné, 1870-ben pedig a pápát, — addig a protestans orthodoxia hű maradt az Athanasius-féle három (szorosan véve négy) istenséghez és a 4-ik százon inneni tévtanokból kifejlett dogmákhoz.

Ezekkel szemben az unitárizmus, bár egyedül ragaszkodott a tiszta evangeliumi igazságokhoz, annyira, hogy a létesülendő reform-egyleteknek, ha korszerű reformot akarnak, a reformot csak az unitárizmus álláspontján

és elvei alapján létesíthetik, mindazáltal még sem követelte magának soha az igazhitőséget. Ha koronként felemelte is szavát az evangelium meghamisítása ellen; azonban nézeteit soha sem erőszakolta másokra, mint ezt a római egyház tevő vérlázító inquisícióival, s a protestans orthodoxia vad türelmetlenségével, a mit mindenütt éreztetett, a hol hatalmasabb volt, és akaratának érvényt tudott szerezni.

Az érintett vallásos igazságok iránti kérdések ma sincsenek megoldva, s valószínűleg nem is lesznek mindaddig, míg az alanyi meggyőződés teljes diadalra nem jut az objectiv dogmák felett. Ma is foly a vita. Csakhogy ma már változott viszonyok közt. Míg régebben egy-egy Páthmos szigetére üzték, gályára hurcolták, gyilkolták és vagy a hatalom, vagy az egyéni tekintély szavával hallgattatták el az igazság barátait, ma ezektől nem lehet tartani. Ma már akkora a tudomány által kivívott tekintély, hogy annak fegyverével kezében bátran harcolhat akárki a tudatlanság ellen, és nincs egyéni tekintély, a mely annak árthasson.

Ily viszonyok közt a vizsgálódó lélek nagy megnyugvását leli abban, midőn meglevén győződve, hogy az emberek az élet tiszta vizét találmanyaik, ábrándjaik és a pogányságból vett tévtanok iszapjával megzavarták, nyomozni tudja a fertőzés eredetét, s nyomozásai folyamán ki tudja mutatni, hogy mi a zavar oka és hol szakadt a tisztátalanság az élet tiszta vizébe. Az is nagy elégtételül és mintegy buzdításul szolgál az igazságot szerető és arra törekvő lélek előtt, midőn ma a 19. század második felében határozottan kijelentik az orthodox kritikuskok jobbjai, miszerint az orthodoxia és annak jellemző hitcikkei, milyenek: a természetfeletti kijelentés, a csudák, a biblia szószerű ihletése, az eredendő bűn, az embernek eredetileg megromlott állapota, jóra való képtelensége, istennek emberré létele, Jézusnak egy időbeni emberi és isteni volta, az ő halálának érdeme által való megváltatás, az elválasztás, örök kárhozat és szent háromság stb, nem alapulnak Jézusnak és az apostoloknak tanításain, s ennél fogva nem egyebek a keresztyénellenes nézetek befolyása alatt álló sötét idők ferde kinövéseinél.

Jelen soroknak célja ez alkalommal felmutatni egyfelől az „orthodoxiának,” mint követelt fogalomnak és tekintélynek téves voltát; másfelől pedig kalauzul szolgálni az emberiség gondolkozó része előtt az orthodoxia fennemlített téves tanai egyikének, a szent háromságnak, eredete és fokenkénti fejlődése fellelésére, mely az 5. századon innen oly életbevágó tana volt a keresztyén egyháznak; de a mely az unitarizmusnak a reformatióval újra éledése és az igazság barátai működése következtében hoyá tovább mind jobban hanyatlik az emberiség gondolkozni

tudó része előtt. Ha isten éltet, a többi cikkeket is vizsgálat alá veszem egyenként.

Fájdalommal tapasztaljuk napjainkban, hogy miként él vissza a római egyház egyfelől a nép hiszékenysévével és tudatlanságával, másfelől pedig a keresztyén vallással; miként burkolja jezsuitái találmányait és abszurditásait a ker. vallás leple alá; miként ad evangéliumi firmát önző céljaira gyártott dogmáinak, s emeli isteni rangra egyik gyarló püspökét, a római pápát. Az is megdöbbenő, midőn látjuk, hogy a protestans orthodoxia felvilágosodottabb hivei csak elméletileg hódolnak a protestantismus szabad vizsgálódási elvénk és a tudomány vívmányainak; a gyakorlatban pedig lekiabálják azokat, a kik a régi dogmák kötelekeiből kibontakozni, s az orthodoxia kezében megridegült keresztyén vallásba eredeti melegét visszalehelni törek-szenek. Átlátják ugyan ők is a reform szükségességét; de mivel egyfelől nem tudtak még kellőleg felemelkedni a ker. vallás magaslatára, s mert tán nem övék a kezdeményezés diesősége, ezért ellenei a reform-törekvé-seknek is. Látják a sebeket az egyház testén, melyeket a fagy és korhadás okozott, s tán az írat is ismerik, a mely begyógyíthatná. Azonban nem akarják begyógyítani, sőt azoknak is ellenségei, a kik arra törekvesznek, hogy kikeressék a valódi balzsamot, a mely biztos javulást eszközölhessen.

Ily körülmények közt hiszem, hogy egy ily kalauzolási kísérlet jó eredményt szül, habár ez alkalommal tán harcot idéz is elé a fanaticismus és előítélet részéről. És ezt annyival inkább hiszem, mert míg az emberek nagy tömegének sem módja, sem alkalma nincs mind megszerezni azokat a könyveket, melyek e tárgyakat előtte felvilágosíthatnák, — addig a nép által fizetett papok és vallástanitók nagyobb része nem azon igyekszik, hogy hiveiket a tudatlanságtól és téves előítéleteiktől megszabadítsák, a haladás útján előbb-előbb vigyék és Jézushoz vezessék, hanem hogy megtartsák régi előítéleteikben önző céljaik biztosítására. Azoknak vagy az áll érdekében a jó jövedelem miatt, hogy a népet tudatlanságban tartsák, vagy pedig nem képesek elvezetni a keresztyén vallás egyszerű elveihez. Így épen ők vezetik a becsületes népet előbb kétkedésre, azután vallástalanságra, s ez által megzavarják lelki nyugalalmát. Ők a felelősek, ha a nép hátramarad, viz-szaesik.

A félreértés kikerülése végett szükségesnek tartom itt nyíltan kije-lenteni, hogy Senecával (Epist. 2) szólva: „Soleo enim in aliena castra transire, non tanquam transfuga, sed tanquam explorator.“ Nem azért vizsgálom én az orthodoxia nézeteit, hogy csupán csak a gyenge oldalait emeljem ki, hanem azért is, hogy elismerjem benne azt, a mi jó. Én erősen ragaszkodom az unitariz-mushoz, mint oly magaslatához, a honnan mások nézeteit be lehet látni. De épen e magaslat, ennek elve szoros kötelességemmé teszik azt is, hogy

előre is hátra is tekintsek, vajjon Jézusnak ama parancsa követése közben: „*legyetek tökéletesek*“, nem hagytunk e tekintet nélkül valamely igazságot a haladás folyamán, és mi az, a hová törekednünk kell folytonosan. Ennélfogva, ha ki is fejezem itten-ottan roszalásomat az orthodoxia tévtanai ellen, s igyekezni fogok kimutatni azok eredetét, fejlődését és keresztyénellenes voltát; másfelől ki is fejezem elismerésemet mindazok iránt, a melyek jók.

Vegyük tehát legelőbb is az orthodoxia álláspontját általánosan, s csak azután térjünk egyes hitcikkeire.

1.

A z o r t h o d o x i a f o g a l m a é s e l v e .

Az orthodoxia (*ορθοδοξία*), *recta fides* fogalma jelent; általában a hit helyesnek nyilvánított rendszerét és ahoz való szoros ragaszkodást, ellentétben a heterodoxiával, a mely nem egyéb, mint egyéni meggyőződés következtében az egyház felállított tanaitól való eltérő vélemény. Az orthodoxiának elve az, hogy van a ker. vallásnak egy igaz rendszere, a melyet ő állított fel, és ezenkívül minden más rendszer hamis; hogy ez a tanrendszer oly kifejezésekből áll, a melyek azt minden hamis rendszerektől és eretnekségektől megkülönböztetik; hogy ez a rendszer ugyanaz, a mit a keresztyének többsége mindig, mindenütt és ma is hiszen — *quod semper, quod ubique et ab omnibus creditum est*; és végre, hogy egyedül és kizárólag e tanrendszer hívése és követése által lehet üdvözülni, ugyannyira, hogy a kik e szabály ellenére netalán üdvözölnek, azoknak üdvössége csupán kivételes, de nem szabályszerű.

Azonban, miután minden ember és minden felekezet a maga rendszerét, a maga felekezete hitcikkeit tartja igazaknak, s miután ennek következtében a világ és egyház oly különböző értelemben vannak a hit igazi rendszerére nézve: ennélfogva az „*orthodoxia*“ abban az értelemben, hogy ő fejezi ki egyedül igazán a tiszta hitet, semmit sem jelent. Ez értelemben annyi orthodoxia van, a hány a hívő, mert ugyanazon egyházban, nem hogy minden ember, de még két egyén sem gondolkozik és nem hiszen egyformán minden tekintetben. Így tehát mikor a hívőknek egy bizonyos része magának az orthodox elnevezést követeli, s azt állítja, hogy csupán ők az igazhitűek, ellenben mások tévednek és bűnösök, akkor a legnagyobb erkölcsi hibába esnek, feledik a lélek és lelkiismeret szabadságát, jogait.

II.

A z o r t h o d o x i a e r e d e t e . 1 . o k o s k o d á s .

Az orthodoxia elve ilyen formán eredett: Az egyházi atyák felvették, hogy Jézus azért jött, miszerint a lelket a bűntől és gonosztól megszabadítsa. Ő pedig azt az igazság szavai által szabadítja meg. De hogy ez az igazság szabadító igazsággá váljék, oly erősen kell hinni benne, hogy a hit az ember cselekedeteire és életére gyakorlatilag hasson. Hogy pedig hinni lehessen, azért bizonyos meghatározott tan alakjában kell azt kifejezni. S minthogy csak egy igazság lehet, ugyanazért az azt kifejező tan is csak egy lehet.

Ennélfogva szerintök csak egy tanrendszer létezhetik, a mely a ker. igazságok lényegét kifejezi, és a mely a keresztyének hitének tárgyául szolgálhat. S bárha ez a rendszer lényegtelen*) részeiben változás alá esik is, mindazáltal lényeges részeiben nem változhatik. És míg ez a rendszer egyedül orthodox és idvezítő, addig minden más nézet, elv, vagy rendszer abban az arányban heterodox és ezért veszedelmes, a mely arányban ettől különbözik. Kevésbé heterodoxok azok, a kik az egyház tantételeitől eltérő meggyőződéseiket magokba zárják. Veszedelmesek pedig azok, kik eltérő nézeteiket szabadon nyilvánítják. Az egyház ez utóbbiakat eretnekeknek is nevezi.

III.

A z o r t h o d o x i a e r e d e t e . 2 . o k o s k o d á s .

Az orthodox egyház hiveinek egy másik része így okoskodik. Jézus azért jött, hogy valamit az embereknek kijelentsen. Ha kijelentette, azt úgy kellett tennie, hogy ahoz semmi kétség ne járulhasson, különben nem lenne kijelentés a ker. vallás. Ha pedig Jézus e kijelentést emberi ész által felfoghatólag fejezte ki, annak emberi nyelven kellett történni. Tehát szerintök a szószerű kijelentés célja a ker. vallásnak. Egy ily kijelentés pedig nem egyéb egy tanrendszernél, vagy oly valaminél, a mit rendszerbe lehet szedni. E tanrendszernek tehát korszakról-korszakra egynek kell lenni. Ha nem egy, akkor a kijelentés csak változó emberi vizsgálódás, nem pedig maradandó becsű igazság.

Itt feledik az orthodoxok azt, hogy Jézus halála után sok idővel írták

*) Ugy látszik a római egyház az istenség lényegét a lényegtelen cikkek közé sorozza; mert ha a lényegesek közé sorozná, akkor nem szaporitaná az istenséget alkotó személyek számát, vagyis nem ruházna fel koronként egyeseket isteni tulajdonokkal.

le az evangelisták az ő tanításait, még pedig oly tökéletlenül, hogy egymásnak gyakran ellent mondanak; feledik, hogy sem Jézus szavaiban sem az evangelisták és apostolok írásaiban semmi nyoma nincs a szószerű kijelentésnek. Azt is feledik, hogy az új testamentumban és az első háromszáz év egyházainál nem lehet feltalálni az orthodoxiát, hanem csak a 4. század éven inneni idők találánya, követelése.

IV.

A z o r t h o d o x i a s z e r i n t ő k l e g r é g i b b t a n .

Az orthodoxia hívei a fennebbi okoskodásokból kiindulva, azt állítják, hogy az orthodoxia a legrégebb tan, mert az első száz évek hitnézeteinek rendszere. Azonban az első egyház sok oly dolgot hitt, a mit ma mindenki maga az orthodoxia is, hamisnak tart. Például az első ker. egyház hitte a *παρουσία*-t, azaz, hogy Jézus még életökben visszatér, felépíti a maga birodalmát és 1000 évig személyesen fog uralkodni. Ez oly hittárgy volt, a mi soha sem teljesült. Az első egyház hitte továbbá az alvilág lételetét, a hová a lelkek halál után mennek; hitte, hogy Jézus kiengesztelte az ördögöt. Ezeket pedig ma az orthodoxia sem hiszi. Az első keresztyén-egyházban tehát sok oly dolgot hittek, a mi nem volt igaz, a mit a mai orthodoxia sem hiszen, s a mi az orthodoxia erősségeül nem szolgálhat. A legrégebb tan e szerint nem a legigazabb.

A római egyház magát ősiibbnak tartja a görög egyháznál. A protestans orthodoxia meg azt állítja, hogy ő követi az első száz évek hitvallását. Holott mindkettőnek éppen legbuzgóbb hívei, mondhatnám vezérférfiai mutatták ki, hogy az 1. 2. és 3. századokban híre sem volt az orthodoxiának. Az orthodoxiának nem csak az első háromszáz év egyházainál nincs nyoma, de a bibliában sincs. A ker. egyház tanrendszere hosszú idők folyamán fejlődött ki a hitviták következtében. Az egyház christológiáját az arianusok és athanasianusok, a monotheisták és monophysiták, a nestorianusok és eutyhianok szörnyű harcai közt dolgozták ki. Az egyház anthropológiáját pedig Augustin és az ő hívei alkották meg a pelagianusok, semipelagianusok és azok ellenei közötti küzdelmekben.

Az orthodoxia csak azután állott elő, miután az atyák azonosítani kezdték a ker. vallást a dogmákkal, s az egyházi hagyományokat és a tekintélyt az igazság sinórmértékévé tették; vagyis miután a conciliumok hitformákat és hitcikkeket alkottak. A honnan önként következik, hogy az

orthodoxia nem a legrégebb, nem is létezett „mindig,“ hanem csak a 4—8. századok találománya.*)

V.

A z o r t h o d o x i á t m i n t f o r m u l á t , s e h o l s e m l e h e t f e l t a l á l n i .

Nem csak nem legrégebb tannézet az orthodoxia; de nem is lehet azt, mint formulát feltalálni sehol. A bibliában hire sincs. Bármiként igyekezzünk is meghatározni az orthodoxiát, minden igyekezetünk füstbe megy, sőt azt összerontja. Mert, ha szabatos, változhatatlan alaku állításnak vesszük, ez lehetetlenség lesz. Az egyházak hitcikkeinek formulázása is ellenkezőt tanúsít. Szabatos alaku állítás nem volt soha, most sincs. Egy hit sem elégitette ki soha teljesen a többséget. Miként elégíthetné ki tehát gyarló emberi tétel, és miként fejezhetné ki változó alak elég pontosan az örök igazságot? Pál apostol is azt mondja: „Mert rész szerint van bennünk az ismeret, rész szerint a profétálás; de miután a tökéletes teljesség eljön, akkor eltöröltetik, a mi rész szerint való.“ Az apostol azt mondja, hogy ő csak rész szerint látja az igazat. Mindaz, a mi rész szerint való, tökéletlen, a mi tökéletlen az mulandó; tehát az igazságról való nézeteink is mulandók. Ha már maga az apostol is úgy nyilatkozik, hogy neki nincs elég ereje arra, hogy az igazságot teljesen és maradandólag kifejezze: ki az, a ki azt követelné magának, hogy ő az igazságnak változhatatlan örök alakot tud adni? A római vagy protestáns orthodoxia? Az igaz, hogy ezt mindkettő követelte magának, mindkettő meg is próbálta; de épen e köveleléseivel és hitformát alkotó kísérleteivel azt is bebizonyította, hogy állításai nem evangéliumi, nem apostoli eredetűek.

VI.

A z o r t h o d o x i a a t ö b b s é g h i t e .

Az orthodoxia érezte iménti hypothesisének gyengaságát, mely szerint azt állította, hogy az orthodoxia legrégebb tannézet. Ugyanazért ennek támo-

*) Gibbon „History of the decline and fall of the Roman empire“ című híres munkájában korszakról-korszakra kimutatja az orthodoxia kezdetét és fejlődését. Szerinte az orthodoxia kezdetben egy oly párt volt, a mely mind az ősegyháztól, mind némely eretnekektől eltérő nézetben volt, s opportunítási szempontból a kettő közt ide s tova lebegett, és míg a maga módja szerint erőre nem kapott, forgatta a köpenyegét, majd egyik, majd másik pártnak adván igazat. Miután pedig hatalomra vergődött, igyekezett nézeteinek érvényt szerezni, s másokat elnyomni.

gatására egy másik tételt vett fel és azt állította, hogy a keresztyének legnagyobb része az orthodox tant hiszi. E tétele felállításában pedig így okoskodott: Ha a ker. vallás az igazság kijelentése, akkor annak könnyen felfoghatónak és érthetőnek kell lenni. Ha pedig az emberek felfogták és megértették, akkor általánosan hinniök is kell. Ez okoskodásból aztán az orthodox tanra nézve szabályul azt a következményt huzzák ki: „Orthodox hit az, a mit mindenkor, mindenütt és mindenki hitt.“

Ha már e szabály értelmében csak azt tartjuk igaz hitnek, a mit mindenkor, mindenütt és mindenki hitt, akkor a szent háromság megszűnik igaz hit lenni, mert — a mint később kimutatom — az első három száz esztendő semmit sem tudott arról; nem csak, hanem minden időben voltak egyesek és felekezetek, a kik a háromság ellen harcoltak, s azt mint keresztyén-ellenes tant elvetették. Ez esetben nem orthodox az eredendő bűn, az élválasztás, Jézusnak eleget tevő érdeme és istensége; nem orthodox az örök kárhozat, az embernek jóra való képtelensége, a csudák, stb; mert mindig voltak a ker. egyházban, a kik ezeket tagadták, s ott vannak ma is az unitariusok, a kik ezeket soha sem tartották jézusi tanoknak, mert nem alapulnak az evangeliumon. Nem orthodox továbbá a szentségekről való hit; mert mind az unitáriusok, mind a quakerek elvetik. És nem orthodox a Jézus feltámadásában való hit; mert a korinthyi egyház némely tagjai nem hitték a halottak feltámadását.

A keresztyének többsége, a mely magát kiválasztottnak tartotta, s ez által istent személyválogatóvá súlyesztette le, hajlandó volt magát a hatalomra jutás után mindig és mindenütt orthodoxnak nevezni, az ellenkező nézetben levőket pedig eretnekeknek. Azonban, a mely felekezet valahol többségben van, az lehet kisebbségben egy más vidéken. A katholicismus többségben van Francia-, Spanyol- és Olaszthonban, de kisebbségben van Angliában és Svédthonban. A protestans orthodoxia többségben van Angliában, de kisebbségben van Magyarthonban. A kalvinismus többségben van Debrecenben, ellenben az unitarizmus többségben van Bostonban, valamint Erdélyben Vargyason, Bölonben stb. Szóval az orthodoxia többségben van némely tartományban, míg másutt, a hol a liberalis theologia mind nagyobb tért foglal el, ott kisebbségben van.

Mindazáltal az emberek közönségesen azt szccták mondani, hogy annak, a mit a keresztyének nagy többsége vall, mégis igaznak kell lenni. S miután a keresztyének nagy többsége hiszi a szent háromságot, tehát annak is igaznak kell lenni; mert szerintök lehetetlen, hogy ily lényeges tanra nézve a keresztyének nagy többsége oly sokáig tévedésben maradt volna, ha nem volna igaz. Csakhogy, ha ezt megengedjük, akkor a római

egyház nézetén kívül minden más nézet hamis ; sőt akkor azt is be lehet bizonyítani, hogy a ker. vallás is tévedés csupán.

Az iménti okoskodásban kétségkívül sok igazság van. Én is megengedem, hogy a mit a nagy többség oly sok időn át hitt, az nem lehet egészen hamis. Ez azonban nem bizonyítja azt, hogy az tehát egészen igaz. Ha ez úgy volna, akkor az igazság a sokasággal együtt változnék. Egyik száz esztendőben az arianusok voltak többségben, az arianismus tehát abban a században igaz volt. Egész nyugot, maga Róma püspökével együtt, sőt kelet nagy része arianus volt. Miért kellett tehát az arianismustól eltérni a fennebbi elv szerént?

A tömeg elfogad valamely tant a nélkül, hogy reflectálna reá. Elfogadja úgy, a hogy tanítják neki. E mellett azt se feledjük, hogy eleintén minden igazság valamely egyén, vagy kisebbség tulajdona volt. A ker. vallás alapelvei kezdetben csak Jézus lelkében születtek meg és övéi voltak. Az első száz esztendőben csak egy igen kicsiny kisebbség hitte a ker. vallást. A protestantizmus eleintén csak Luther elméjében élt. Azt hinni tehát, hogy a többség vallása az igazi orthodox vallás, annyi volna, mint megtagadni az emberi nem haladási jogosultságát, tényleges haladását, megtagadni minden új igazságot, melyet a lélek istennek folytonos kijelentése által elsajátít, mindaddig, míg azt a többség el nem fogadja.

Vajjon isten és az igazság mindig a többség részén voltak-e? Ha ott: akkor eleinte Jézus nézetei sem voltak igazak. Ekkor az unitarizmus sem igaz, mert több a protestáns. A protestantizmus is hamis, mert a csak 80—90 millióból álló protestánssal szemben többségben van a római katholicismus 140 millió hívével. De ekkor a katholicismus is hamis volna, és mindnyájunknak buddhistákká kellene lennünk ; mert azok nem csak a ker. vallással, hanem más vallásokkal is összehasonlítva, legtöbben vannak, 340 millió követővel ők képezik a legnagyobb többséget. A fennebbi szabály szerint tehát náluk van az igazság, a mit pedig az orthodoxia sem fog elismerni.

VII.

A heterodoxia bűn, ezért üldözésre méltó.

Midőn az orthodoxia fennebbi elveivel kimondotta, hogy a ker. vallás lényeges igazságai világosak, egyszersmind azt is kimondotta, hogy, a kik az ő nézeteit el nem fogadják, azok vagy értelmileg gyengék vagy pedig rosz akaratuak, s mint eretnekek vagy megvetésre, vagy üldözésre méltók. Ha nem látják át, a mi világos, ekkor értelmileg gyengék ; ha pedig nem akarják átlátni, ekkor erkölcsileg lesúlyedettek s mint ilyenek veszedelmesek a társadalomra nézve. Veszedelmesek azért, mert, midőn elutasítják ma-

goktól a lélek üdvösségére szükséges igazságokat, veszélyeztetik saját boldogságokat, — valamint azokét is, a kiket félrevezettek az egyház tanaitól eltérő nézeteikkel. S ha az embernek joga van elhárítani az ő kényelmét és békéjét gátló akadályokat, annál inkább jogosítva van azok ellen harcolni, a kik lelki békéjét és jóllétét fenyegetik eretnek nézeteikkel. A többségnek szintugy joga van védeni önmagát, gyermekeit és a társadalmat nem csak attól, a mit rosznak ismer, hanem attól is, a mit rosznak tart, gondol és hiszen. Ugyanazért minden orthodoxnak gonosznak kell tekintenie, sőt üldöznie minden oly egyént, a ki eretnekséget vall, tanít, és a kit eretneknek vél.

E szerint maga az orthodoxia szentisíti az üldözést, dacára annak, hogy Jézus azt parancsolta: „Szeressétek ellenségeiteket; áldjátok azokat, a kik titeket átkoznak; jót tegyetek azokkal, a kik titeket gyűlölnék; és imádkozzatok azokért, a kik titeket háborgatnak és kergetnek.“ (Mát. 5,44. Róm. 12,14. 20.) Az orthodoxia szerint az üldözés birói elnyomása ama bűnös kísérleteknek, a melyek a társadalom megsértésére, vagy félrevezetésére vannak irányozva. E mellett teljesen megtiltja azt, hogy valaki vita tárgyává tegye az ő nézeteit, azt állítván, hogy oly dolog felett nem lehet és nem szabad vitázni, a mi tiszta és világos. A haladás előmenetel az ismeretesről az ismeretlenre. Csak az ismeretlen dolog lehet vizsgálódás tárgya, ismert dolog pedig nem, mert ezt csak el kell fogadni. Ugyanazért az orthodoxia ismeretes elvei vizsgálódás és vita tárgyai nem lehetnek. Innen azt követeli, hogy az ő tanait mindenki oly tényeknek és az üdvösségre szükséges tételeknek tekintse, a melyek semmi bebizonyítást nem igényelnek és nem tűnnek.

VIII.

A z o r t h o d o x i a l é n y e g e s é s n e m l é n y e g e s t é t e l e i .

Ha az orthodoxia oly lényeges tételeket foglal magában, a melyek az üdvösségre mulhatatlanul szükségesek, akkor az a kérdés támadhat, hogy vajjon minden egyes tétel egyformán lényeges-e, vagy csak részben? E kérdésre az orthodoxok elismerik, hogy rendszerökben oly nézetek is vannak a melyek az üdvösségre nem szükségesek mulhatatlanul, tehát nem lényegesek. Ha már ennyit ők is megengednek, akkor egy másik kérdés támad, t. i. ki és miként határozhatja meg a határvonalat, melyen innen a lényeges, túl pedig a lényegtelen tételek legyenek? Vagyis ki és miként határozhatja meg a hitcikkék lényeges és nem lényeges voltát? mert oly dolgokban, a hol az üdvösség az igazság alakjától van függővé téve, ismerünk kell a valódi alakot is. Az orthodoxia erre azt feleli, hogy üdvössé-

günk az ő állításainak elfogadásától függ. S előnkbe tartja szokott szabályát és azt mondja, hogy egyedül ő orthodox; minden más nézet pedig téves, mert nem hitték mindig, mindenütt és mindenek.

E feleletre három fontos ellenvetésünk van. Egyik az, hogy üdvösségünkre — az ő engedélye nyomán — nem szükségesek minden tételei, mert némelyek szerinte nem lényegesek. Ezeket tehát nem szükség elfogadni. A második az, hogy mióta az egyház fennáll, mindig léteztek az ő szemeiben eretnekek. Tehát az ő nézeteit nem hitték mindig és mindenütt. Oly idő is volt, a mikor senki sem vallotta az ő elveit. A harmadik ellenvetésünk az, hogy míg a protestans orthodoxia e szabály által tekintélyt állítván fel, ez által megsemmisíti a reformatio magasztos vívmányát: a lelkiismeret és egyéni ítélet jogát, — addig a római egyház igazolja ezzel saját türelmetlenségét és az eretnecség elnyomását az evangélium szellemének ellenére.

Minthogy azonban nem minden orthodox ember fogadja el azt a következményt, a mit az orthodoxia okoskodása útján az érintett szabályból kihuzott, ennél fogva az okoskodásban kell valami tévesnek lenni. A téves irány pedig az, hogy az egyház összezavarta a hitet a hívéssel, az ismeretet a véleménnyel, s az igazságot az általa felállított hitformákkal.

Kétségen kívül csupán csak egy vallásos igazság van. De ezt különböző alakokba lehet öltöztetni. Minthogy pedig az igazság oly sok oldalú, hogy egy egész élet sem elég annak teljes megismerésére, ennél fogva az ember csak részszerint ismerheti azt. Ez egyoldalú vagy részszerinti ismeretből alkotott alak pedig nem maradandó, nem örök, hanem változó. Ezt bizonyítja be Pál apostol is, midőn minden nézetet, még a magáét is részszeréntinek, mulandónak nyilvánítja. Az orthodoxiának elve, hogy az ő tantételei változhatatlanok és így csak ezek által lehet üdvözülni. Pál apostol pedig a korinthusiakhoz írt első levelében azt állítja az orthodoxiának e tételével szemben, hogy minden alak változó, következésképp nem lényeges része az igazságnak.

Az ujabbkori philosophusok közül némelyek Pálnál is tovább mentek és azt vitatták, hogy semmi sem bizonyos, csak valószínű, és ez állításokkal megvetették a kételkedés alapját. Nem akarom ez alkalommal e káros hatású nézet alaptalan voltát bizonyíttatni, csak annyit jegyzek meg, hogy Pál a skepticismust nem tanította. Ő a lényeges igazság bizonyos volta és az alaki ismeret bizonytalan volta mellett szól. S ezáltal kikerülte a két szélsőséget: egyfelől a dogmatizmust, másfelől a skepticismust. Szerinte minden külalak a változás törvénye alá esik, — még a római és protestans orthodoxia dogmáinak külalakja is — csupán ismeretünk alapja, isten, nem változik.

IX.

A z e g y h á z h á r o m i r á n y a.

Az egyházban a vallás alapjára nézve három irány uralkodott. Az egyik azt tartotta, hogy az ember engedelmesség által üdvözl; a másik azt, hogy szeretet által; a harmadik pedig azt, hogy hit által. Mind három iránynak voltak követői az egyházban, a kik azokat cselekedeteik alapjaivá tették.

X.

A z e n g e d e l m e s s é g h i v e i.

Azoknál, a kik azt tanították, hogy az ember cselekedet által üdvözl, két irány egyesült, az egyházi és erkölcsi irány.

Az egyházi irány követői szerint az üdvösségre mulhatatlanul szükséges a fides generalis, vagyis az egyház tanrendszerébe belenyugvás. Szerintök minden embernek kötelessége gyermekét megkereszteltetni, a megkereszteltnek pedig kötelessége az egyház parancsainak engedelmeskedni. Az egyház nem kíván hitet az ő hiveitől, csak engedelmességet és ez mindenkinek tehetségében áll. Érzelmet sem követel. Megparancsolja, hogy hivei kit imádjának és a sok szent közül melyiket miként tiszteljék; azt azonban nem nézi, hogy átérzik-e az imádságot, őszinte-e a kijelölt szent iránt parancsolt tisztelet. Az egyház azt tartja, hogy lassanként az érzelem is megjön. Az orthodox egyháznak tehát eleitől fogva nem a felvilágosodás volt célja, hanem a fegyelem, azt állítván, hogy ha valaki megtartja az egyházi szokásokat, élvezi a papság által nyújtott sacramentumokat, feloldást, más külső eszközöket, részt veszen az isteni tiszteletben és az egyházi rendszabályoknak engedelmeskedik, akkor üdvözl. Szerinte egy a szükséges dolog, az engedelmesség. Ez majd létrehozza az ismeretet és szeretetet is.

Ugyanezt az elvet követték a moralisták is, avval a különbséggel, hogy mig amazok szerint az egyház teszi a keresztyéneket, tehát azok az egyházat állítják fel tekintélynek, addig ezek az erkölcsi törvényt tartják tekintélynek. Szerintök a vallás alapja a helyes cselekedet. Ez elegendő arra, hogy az embereket helyes gondolkozásra és helyes érzelmekre vezérelje; vagy ha nem vezet is oda, mégis elégséges isten előtt. Továbbá azt tanítják, hogy az, a mit isten az emberektől kíván, semmi sem egyéb, mint hogy „cselekedjék igazságosan, szeresse a kegyességet és legyen alázatos isten előtt.“ És e ponton találkozik a római egyház a szabad irányu keresztyénséggel. De ez érintkezési pont egyszersmind híd gyanánt is szolgál arra nézve, hogy a proselyták egyik egyházból a másikba átmenjenek.

Azonban itt az a kérdés támad, hogy vajjon a vallásos életre nézve az engedelmesség-e az első lépés? Szerintünk nem, mert az akaratot meg kell előzni az értelemnek és érzelemnek. Hogy istennek, engedelmeskedhesünk, szeretnünk kell őt; hogy pedig szerethessük, ismernünk kell. Tehát az ismeretnek meg kell előzni a szeretetet és engedelmességet. E nélkül az engedelmesség hitvány szolgálai cselekedet minden vallásos jellem nélkül. Ha nem ismerjük az igazságot, a melynek engedelmeskednünk kell, akkor nem istennek engedelmeskedünk, hanem emberi rábeszélésnek, emberi tekintélynek. És ekkor értéktelen a mi cselekedetünk, mert az ismeretet kizáró engedelmességnek sem vallásos, sem erkölcsi értéke nincs.

XI.

A z é r z e l e m h i v e i .

A második irányt követik azok, a kik a szeretetet, az érzelmet teszik a vallás alapjává, az értelem és cselekedet kizárásával. Ezek szerint a vallás lényege az érzelemben áll, s meg is ragadnak minden alkalmat annak előállítására. Ez irányt leginkább most főleg a methodisták követik, kik minden tetteik rugójává a szeretetet teszik. Mig a római egyház az érzelem kizárásával az engedelmességet teszi a vallás alapjává s ez által egyik szélsőségbe jut: evvel szemben a másik szélsőségbe esnek a methodisták s általában az érzelem kizárólagos védői. Továbbá mig a római egyház összeszedve a mult idők szentjeinek életét, szent hagyományait, szokásait és nagy embereinek történetét, ezekből egy parancsoló tekintélyt állít fel, addig a methodista egyház csak a jelenre tekint, abban keresi istent és az ujjá született léleknek ad elsőséget. A római egyház szerint a keresztyéni élet egy kül cselekvénnyel, a keresztséggel kezdődik; a methodisták, s általában az érzelem hivei szerint az ujjá születéssel. A római egyház szerint egy a szükséges dolog: az egyházzal való külső egyesség, s ebből kifolyó engedelmesség; az érzelem hivei szerint pedig a szent lélekkel való benső közöstülés, a szeretet.

XII.

A h i t h i v e i .

Mig az elébbi két irány követői a vallást az engedelmességre és érzelemre alapítják, addig a protestans orthodoxia egyedül a h i t e t (*πίστις*) tartja sinórmértékének, mely az ismereten alapul. Szerintök a jó cselekedet előmozdítja ugyan az ember üdvösségét és szükséges arra nézve, hogy a hit nyilvánulhasson, de nem lényeges az üdvösségre, mert isten a jó cselekedetet nem érdem szerint jutalmazza, hanem csupán kegyelemből.

A keresztyénség minden felekezete a hitet tartja ugyan a ker. élet alapjának, — csak hogy ezt némelyek értelmi cselekvénynek, mások a szeretetből folyó cselekedetnek, mások meg az akarat kifolyásának tekintik.

XIII.

A z e l é b b i h á r o m i r á n y b i r á l a t a

Miután az említett három irány mindenike külön alapra helyezi a vallást, az a kérdés, hogy az értelem, érzés és akarat közül — a melyeknek együttesen kellene a vallásos hitet és életet alapítaniok — melyik a lényegesebb és úgy szólva kezdő elem? Nézetem szerint az értelem. Az értelem mutatja ki istennek szentségét, jóságát; az bizonyítja be a lélek törvényeinek lételetét, azok egyetemes voltát, az evangelium szépségét, a jóság magasztosságát és a bűn alávalóságát. Az érzelem csak ezután ébred fel, hogy a jót kívánja, a lélek törvényeit betöltse és a bűntől elforduljon, s azt kerülje. És csak ezután vezeti rá az érzelem az akaratot arra, hogy a jó iránti érzelmek nyilvánuljanak. Ennélfogva helyesnek tartom a protestans orthodoxiának amaz elvét, mely szerint a ker. élet és cselekedet első alapjául az ismeretet teszi. Minden emberi jóság az isteni jóságnak visszaverődése; ennek alapja pedig az isteni jóság és igazság ismeretében áll. Abban azonban a prot. orthodoxia is téved, hogy az értelem mellől kizárja a hitet alkotó más két elemet, az érzelmet és akaratot.

Az érzelem hívei azt állítják, hogy az emberben már eredetileg van egy bizonyos vak, ösztönszerű vágy a jó iránt, a mely őt istenhez vonja, mielőtt ismerné. Én ezt tévesnek tartom. Mert hiszen mi az az emberben cselekvő ösztön? Semmi egyéb, mint istennek a lélekre működő hatása, a mely őt igazságra vezérli. Az igazság ismeretének kell felébresztenie a vágyat a lélekben, hogy annál jobbra és többre törekedjék, a mi és a mivel bir. Következésképp az igazság ismerete az, a mi a léleknek utat mutat az üdvösségre.

Szintoly helytelennek tartom azt az elvet is, a mely a vallásos élet alapjául a vak engedelmességet teszi. Mind az ellenállhatatlan érzélem, mind a vak engedelmesség megfosztja az életet erkölcsi jellemétől. Igen, mert lerontja az ember erkölcsi szabadságát, melynélfogva tetszés szerint követhesse a jót és kerülje a rosszat, s helyébe az egyházi tekintélyt és a mystikus kegyességet teszi. Ha mi a jót csak valami ellentállhatatlan vágyból, vagy valamely tekintély iránti vak engedelmességből tesszük, akkor sem vallásos, sem erkölcsi értéke nincs cselekedeteinknek, és sem jutalmat nem várhatunk a jóért, sem pedig nem büntethet minket senki igazságosan a rosszért. E két utóbbi irány inkább

az ember erkölcsi szabadsága lerontására törekedett, mint az emberi méltóság emelésére és a ker. vallás elveinek életbeléptetésére.

XIV.

A reformatio keletkezése és jó hatása.

Az egyházas és a mystikus irány a reformatio előtt egészen elnyomta az emberben az általuk követelt vak engedelmességgel az igazság ismeretét, s az ezen alapuló szeretetet, és ez által a vallást lényegtelen felületes valamivé tette. A keresztyén vallásnak ennél fogva ujja kellett születnie, hogy a társadalmi életet ujja teremtsen. Ez el is jött. És éppen a reformatio volt az, a mi az orthodoxiának az első halálos dőfést adta a szabadvizsgálódás elvével. Luther újra visszaadta az értelemnek a vallásban azt a helyet, a melyet el kell foglalnia, s az egyház iránti engedelmisség helyébe az isten ismeretét tette. Ő ebben Jézusnak eme szavaira hivatkozott: „ez az örök élet, hogy megismerjenek téged egyedül igazistennek.“ Később azonban a protestans orthodoxia is körülírta és szabályozta a szabad gondolkozást és vizsgálódást. Sőt az is éppen úgy gyűlölte és üldözte, a kiket eretnekeknek tartott, mint a római egyház, avval a különbséggel, hogy a római egyház rendszert csinált az üldözésből; a prot. orthodoxia pedig rendszer nélkül üldözött.

A protestantizmus alapelveiben biztosította a szabadvizsgálódás és egyéni itélet jogát. Háromszáz év óta arra törekszik, hogy érvényesítse az alapelvében kimondott egyéni szabadságot. De mindeddig nem érvényesíthette; mert törekvése közben mindig abba a következtetlenségbe esett vissza, a mit a római egyház követ, hogy némely tanoknak az is különös üdvözítő erőtt tulajdonít, sőt az üdvösséget azoknak általa formulázott alakjától teszi függővé. És míg egyfelől alapelveiben szabad vizsgálódást hirdet s követel, addig másfelől lekiabálja és elhallgattatni törekszik azokat, a kik szabad vizsgálódási jogaikat érvényesítve az ő nézeteitől különböző nézetekre jöttek.

Azonban a protestantizmus e hátrányai mellett is elősegítette az emberi nem szabadságra törekvését; előmozdította a tudományt, művészetet és mesterséget, a vagyonosságot, ismeretet és erkölcsiséget. Látjuk ezt a protestans tartományokban, a melyek a protestantizmus elfogadásával a haladás elvét valósítva, hatalomra és jólétre vergődtek, — míg a művészet hazája Olaszhon, a hatalmas és vagyonos Spanyolhon hanyatlásnak indultak, a római egyház engedelmisséget követelő rendszere és az inquisitio garázdálkodásai következtek.

XV.

A z o r t h o d o x i a e l v e i n e k h i b á i .

A protestantizmus előnyét felmutató íménti okoskodásomra azt mondhatná a római egyház valamelyik hive: „Megengedem, hogy a protestans tartományok vagyonosabbak és hatalmasabbak a pápista tartományoknál. De az a kérdés: melyikben lehet több kegyességet, alázatosságot, vallásosságot és isteni félelmet találni? Vajjon nem gazdagabb-e kegyelemben és szentségben Róma, mint az anyagilag gazdagabb Berlin vagy London? A protestans tartományok civilizációja kegyetlen és hideg. A protestans tartományok miveltebbek, virágzóbb kereskedésők van. Ellenben a katolicusokban több a szeretet, kegyesség, alázatosság, finomság és könyör.“ És van is valami igazság e szavakban. Az igaz, hogy míg egyfelől a protestantizmusban több az igazság s az ezt követő erények, — addig másfelől több melegség van a katholicismusban. Csakhogy ezért még nem valódi ker. vallás a r. katholicismus, mert nem valódi szeretet az, a mi ismeretlen nem alapul.

A római orthodoxiának az a legnagyobb hibája, hogy vak engedelmesség követelésével megfosztja az embert erkölcsi értékétől, őt rabszolgává aljasítja. A protestans orthodoxiáé pedig az, hogy míg az igazság ismeretén elmélkedik, eltéveszti a szeretetet, s e miatt az igazság megdermed. Továbbá összezavarja az igazságot a maga tanaival és e tanokat evangeliomi igazságok címe alatt adja ki. Innen származik az orthodoxia hidegsége és merevsége. E hibákból származik a rideg dogmatizmus, a bigotéria, s ezeknek természetes járulécai. Ezért a protestans orthodoxia fojtós, mert éretlen; a római orthodoxia pedig túlrett és így meg van rothadva.

A fennebbieken kimutattam az orthodoxia jó és rossz oldalait. Még csak azt teszem hozzá, hogy a római orthodox egyház annál a tekintélynél fogva, a melyet magának követelt és a fegyelem által, melyhez hiveit szoktatta, meghazudtolta elveinek híresztelt változhatatlan, abszolút alakját, s koronként oly tanokat formulázott, a melyekkel teljesen felforgatta a ker. vallás alapját, az evangéliumot. S ha voltak egyesek, kik e hamisításért felszólaltak, azokat eltette láb alól hatalmánál fogva. A protestantizmus is átvette a reformatiókor változás nélkül a római egyház némely tévtanait. Azokat alakjaikkal együtt igazaknak és positivumoknak nyilvánította a maga részére, sőt még maga is alkotott olyanokat, a melyek az átvettekhez teljesen méltók valának.

XVI.

A z o r t h o d o x i a h a n y a t l á s a . U n i t á r i z m u s .

Az evangéliumnak ily felforgatása és annak elveinek abszolút, de áalakba öltöztetése, valamint a sötét idők téves tanainak abszolút igazsággá emelése által mind a római, mind a protestans orthodoxia elhanyagolta, sőt mellőzte amaz igazságokat, melyek a lélek szomját kielégíthették volna. Ez okozta azt, hogy az unitárizmus mindjárt a reformatio elején eléállott, s igyekezett betölteni a hézagot, a melyet az orthodoxia merevsége, felfülessége és egyoldalúsága okozott a lélekben, — egyszersmind oda irányozta működését, hogy a sötét középkori száz évek evangélium-ellenes tanai helyébe Jézus elveit emelje érvényre.

Ez okból az unitárizmus előharcosai függetlenné tették magokat az egyházi hagyományoktól és az orthodoxia tanrendszerétől. Visszatértek egyenesen az evangéliumhoz. Alapul vették annak igazságait, Jézus elveit; egy rationalis kritikát állítottak elé, s ennek segélyével, de amaz evangéliumi elvek alapján kielégíteni igyekeztek az emberi lélek kívánalmait az által, hogy mind az ismeretet, mind a szeretetet, mind pedig a jó cselekedetet a vallás alapjává tették. Így oly iránynak lőn megvetve az alapja, a mely bár kissé supranaturalistikus volt Socinus idejében, mindazáltal megtörte az orthodoxia abszolút aralmát. Később midőn Dávid Ferenc befolyása alatt elvesztette supranaturalismusát, oly hitvallássá fejlett ki, a mely nem téveszthette el hatását, s a melyet mindenki elfogadhatott a nélkül, hogy vallásos nézetei a kor kívánalmaival és a fejlődő tudomány vivmányaival összeütközésbe jöhettek volna. És épen ebben áll egyfelől az unitárizmus előnye más vallások felett; másfelől pedig abban, hogy nem alkot abszolút dogmát, a mely a lelket leköti, hanem teljes egyéni szabadságot biztosít híveinek, együtt halad az idővel és kész elfogadni a tudomány vivmányait, — holott az orthodoxia változhatatlannak nyilvánítja dogmáit és ellene van a kor kívánalmainak és a tudománynak, mert ezek oly igazságokat hoztak napfényre, a melyek veszélylyel fenyegetik kedvenc régi találmányait és dogmáit; de a melyeknek már nem soká fog ellentállhatni, hanem vagy reformhoz nyul, vagy bukik.

Ezek mellett az unitárizmus szembeszállott az orthodoxiának a ker. vallást eredetiségéből kivetköztető tantétéleivel. Megtámadta az orthodoxiának ama téves irányát, mely szerint az evangélium központi igazsága, a monotheismus helyébe háromságot állított fel, a mely nem az e m b e r i é r t e l m e t t u l h a l a d ó t i t o k , a mint az orthodoxia nevezte, hanem oly valami vagy semmi, — tritheismus vagy modalismus — a mi teljesen lerontja az értelmet. És továbbá kimutatta nemcsak az orthodox

dogmák abszolút ellentmondásait, hanem rámutatott arra az eredményre is, a hová ily tévedések vezethetnek. Ez okból az unitarizmus folytonos ijedelme, gyűlölete és üldözése tárgya volt az orthodoxiának eleitől fogva. S bárha a nagy tömeget nem is tudta még egészen felvilágosítani az orthodoxia tévedéseiről, mindazáltal felszólalásai még sem hangzottak el eredmény nélkül. Nem, sőt részint egyesek, részint tartományok vallásos nézeteiben változásokat idézett elő.

Már Jurieu, a kálvinizmus egyik legdühösebb védője oly engedelményeket tesz az unitarizmus hatása miatt az orthodoxia részéről, a mi a szigorubb orthodoxoknak, mint Bossuet stb. haragját vonta magára. Ő ugyanis elismerte, hogy „a háromság fejletlen állapotban volt egészen a niceai vagy konstantinápolyi zsinatig; és hogy az első három század ker. írói azt tanították, miszerint a fiú a teremtés előtt kevéssel nyerte lételetét, s ennél fogva kisebb az atyánál.“ — Hollandban az unitarizmus hatása következtében Arminius és tanítványai szólaltak fel a kálvinizmusnak hatása és az eleve elrendelés tana ellen. S bárha a hollandi népnek honfui szempontból a kálvinizmushoz való szigorú ragaszkodása miatt nem merték is kimondani Jézusnak pusztá emberi voltát, — mindazáltal egy Episcopius, Limborch és Curcellaeus működése nyomán annyira módosították az orthodoxiát, hogy majdnem arianizmussá lőn. E tény akkora seb volt az orthodoxián, a mi soha sem tudott begyógyulni, sőt az unitarizmus a remonstrantizmus útján lassanként annyira behatott az orthodox egyházakba, hogy Holland már a 17-ik száz esztendőben a vallásos szabadság klasszikus földjévé lőn. Itt adták ki az unitáriusok theologiai műveit, egy Crellius, Socinus, Wolzogenius stb. munkáit, a mint azt a „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*“ bizonyítja.

E tények azt bizonyítják, hogy a mint az unitarizmus hatása terjedt, abban az arányban tört meg az orthodoxia merevsége és az abszolút dogmák uralma a 17-ik században. Az értelem nem elégedett meg többé a transcendentális dolgokkal, hanem igyekezett kiemelkedni a középkor nyomása és rabszolgasága alól. E törekvésében hatás gyámolításra talált az ujabbkori philosophiában.

XVII.

Az orthodoxia tovább hanyatlása a philosophia hatása alatt.

Az ujabbkori philosophia a maga vizsgálódásait nemcsak a kültermészetre terjesztette ki, hanem az emberi értelemre és így a vallásra is. P. o. Descartes már szembeszállott a középkor skolasticismusával. Ámbár ő sokkal félénkebb volt annál, hogy az egyházi hagyományokkal szakítani tu-

dott volna, mindazáltal ő is elismerte, hogy oktalanság meghatározni, az embernek a végtelen lényt. Az ő tanítványa Spinoza sokkal bátrabb volt. Ő kimondotta, hogy Jézus egyszerű ember volt, a ki az erkölcsi életre szükséges vallásos igazságokat jelentette ki. Szerinte a háromságnak és isten testté lételének semmi értelme nincs, sőt kimondotta, hogy mind az, a mi természetfeletti, az istentelen. És így Spinoza nézetei unitáriusok voltak, következőleg befolytak annak terjesztésére.

Leibnitz látva az orthodoxia helyzetét, a melyet Bayle, az unitárizmus és Spinoza nézetei annyira megtámadtak, azon igyekezett, hogy az ő metaphysikájával mindent kiegyeztessen. Azonban hasztalan volt minden törekvése, sőt a Wolfé is, ki népszerűsíteni igyekezett a Leibnitz nézeteit; mert Galileo és Newton felfedezései oly csapást ejtettek az orthodoxia dogmáin, hogy azok többé a philosophiára sem számíthattak. E felfedezések következtében többé egy értelmes ember sem hihette amaz orthodox tant, a mely azt tanította, hogy a roppant mindenség fenntartója és kormányzója, a ki mindenütt jelen van, emberi testbe öltözve egy ideig kizárólag e földön lakott, s ez által sorsukra hagyta a többi égi testeket; valamint az is megfoghatatlanná lön, hogy az anyja emlőit szívó Jézus egyszersmind a mindenség kormányzója is lehessen.

Mig az unitárizmus tárt karokkal fogadta a tudomány vívmányait, mint nézeteinek támaszait és előmozdítóit, addig az orthodoxia ellenkezésbe jött azokkal. Össze is tűztek együtt, de az orthodoxia kénytelen volt levetve hátravonulni a tudománytól.

Az orthodoxiának e leveretése előmozdította ugyan az unitárizmust; de egyszersmind egy új irányt is idézett elé az orthodoxok közt, a mely a ker. vallás ellen volt intézve. Ez új irány a Deismus volt. Ez új irány legelőbb Angliában keletkezett a puritánok közt. Itt hatalmasan terjedt és a mint Clarke Samuel munkáiból látjuk, nagyban befolyt arra, hogy az unitárizmust Arian forma alatt terjeszse az anglikan egyház papsága közt. Megjegyzendő, hogy Angliában nem tarthatta soká fenn magát a rideg deismus az ő dualismusával. Lassanként közeledett a ker. valláshoz és megszűnt ellensége lenni, a mint Locke Reasonableness of Christianity című munkája bizonyítja.

A deistikus irány Angliából áthatott Frankhonba és forradalmivá lön, mig Angliában vallásos iránynak maradt. Bár nem helyeslem az irányt, a hova Frankhonban a deismus kifejlődött, — annyi tény, hogy az orthodoxiának ellenségévé és az unitárius eszmék terjesztőjévé lön. És ez az ok, a miért itt megemlitem. Voltaire és Rousseau is bizonyos tekintetben unitáriusok voltak, a mennyiben Jézust embernek tartották, s nem istennek.

A deismusnak Frankhonban való terjedésével majdnem egy időben keletkezett a ratiónalismus Némethonban. A racionalisták szerint a

háromság nem egyéb a keresztények tévedéseinél; és isten testté létele olyan, a mely a pogányságból van átvéve. Ez irány legtöbbet tett arra nézve, hogy az orthodoxia hanyatlását előmozdítsa.

A 18-dik században még egy új irány áll elé a mysticismusban, a mely szintén nagy mértékben befoly az orthodoxismus hanyatlására. A Swedenborgianismus szerint az egyház akkor kezdett megromlani, mikor a niceai atyák dogmákat kezdetek gyártani. Bár Swedenborg a költészet és képzelődés szempontjából vette a ker. vallást, mindazáltal nézetei bizonyos tekintetben unitáriusok voltak.

E vizsgálódás nyomán látjuk, hogy a 16, 17 és 18-dik száz esztendőiben mind jobban-jobban hanyatlott az orthodoxia, épen abban az arányban, a melyben az unitarizmus terjedett. Azonban a 17-ik és 18-ik százak törekvése nem volt elég erős arra, hogy végesapást adjon az orthodoxiának. De a mit a 18-ik száz meg nem tehetett, megtette azt a 19-ik.

A 18-ik száznak egy hibája volt, az t. i., hogy midőn magát a skolasticismus és dogmatismus alól emancipálta, elhanyagolta a középkori visszaélések és tévtanok javítását. Mindent a régi kerékvágásban hagyott. Ez az oka, hogy a 19-ik száz esztendő kettős irányban működött. Míg egyfelől a 18-ik száz elveit feleleveníteni és érvényre emelni törekedett; másfelől azon munkált, hogy elkerülje, vagyis megjavítsa azokat a hibákat, a melyekbe a 18-ik száz beleesett és mellőzött.

Kant kritika alá vette a 18-ik száz rideg deismusát, s mind a hasznossági, mind az erkölcsi elvnek kimutatva a maga helyét, megtisztította a vallásos igazságokat. Szerinte isten a törvényhozó, kormányzó és bíró; de ez nem hármasszemély, mert a trinitás csak az erkölcsi igazságok symboluma. Szerinte a kijelentés isteni, a meenyiben nem egyéb magasabb rendű erkölcsiségnél, — azonban nem természetfeletti. Kant használta ugyan az orthodoxia formuláit; de egészen más értelemben, mint a hogy az orthodoxia. Ezért nem is talált semmi támaszt az orthodoxia a Kant philosophiájában.

Kant után mind inkább hanyatlott a régi dogmák iránti tisztelet. Az emberek nem hitték, azonban a magasabb vallásos elvek népszerű symbolumai gyanánt megtartották. S midőn idejutottak, hogy az orthodoxia formuláit symbolumoknak kezdték tartani, evvel azt is kimondották, hogy az orthodoxia a tudatlanok vallása. Ily szempontból tekintette De Wette az orthodoxiát az ő esthetikájával. Így fogta fel Schelling, ki a trinitást hatványnak vette.

E törekvések mind arra mutatnak, hogy az emberek gondolkozó tömege mind inkább távozott el az orthodoxiától, és siettette annak hanyatlását. Azonban a legnagyobb csapást Strauss ejtette az orthodoxián az ő Christliche Glaubenslehre-jével, a melyben kimutatta az

orthodoxia életrehozhatatlan voltát. Idejárult még a modern kereszténység, vagyis a ker. Theismus kifejlődése, a melynek a mult száz esztendőben Lessing volt a létrehozója. Lessing tisztán megkülönböztette a szellemi ker. vallást a papság dogmáitól, és a Jézus által tanított hitet a Jézusban való hittől. Utána Schleiermacher lépett fel a theologia terén; de már nem akkora szerencsével mint Lessing. És pedig azért nem, mert Schleiermacher nem tudta magát oly függetlenné tenni a régi dogmáktól, habár nem vett egyet is betűszerinti értelemben. Mindazáltal megvetette a szabad kritika alapját, s ő és utána a tübingai iskola sokat tettek arra, hogy a szabad unitárius eszmék dicsősége biztosítva legyen és az orthodoxia többé életre ne kelhessen.

Ez idő óta az unitárius szellemben gondolkozók száma mind inkább növekedett a protestansok és katolikusok közt. Az orthodoxiát gyengítő okok mind szaporodtak; mert a történet és kritika kimutatta a tudomány jogosultságát és hogy a keresztény vallás nem ellenkezik alapjában a tudomány vívmányaival, a miket eddigelé az orthodoxia akkora ellenségeknek tekintett. Azt is kimutatta, hogy az evangéliomi igazságok felette állanak az orthodoxia dogmáinak és hogy a keresztény vallás nem zárja ki a haladást, sőt épen lényege, — holott az orthodoxia épen ezt akarja megtagadni tőle, hogy uralmát újra visszanyerhesse. Bizonyítja ezt a jelen, a melynek nagyszerű vallásos mozgalmak nem egyebek a mult három száz év logikai következményeinél és a keresztény vallásban levő haladási elv létezésénél.

Jelen kísérlet szolgáljon bevezetés gyanánt egy következő cikkemnek, melyben honfitársaimnak az orthodoxia dogmái egyikének téves voltát akarom felmutatni. A következő alkalommal tehát felveszem a szentháromságot, a melyet az orthodoxia eleitől fogva bibliai tan gyanánt szerepeltetett. Kimutatom, hogy azt sehol sem lehet megtalálni az ó és új testamentomban. Kimutatom, hogy nem hitték az apostolok és első keresztények. 'Azután rámutatok ama pogány háromságokra, a honnan ez véve van; s végre azt is kijelölöm, hogy e tévtan mikor és hogy ment át a ker. egyházba.

E vizsgálódásomban teljes szabadsággal fogom kritika alá venni az orthodoxia nézeteit. S ha valaki azt kérdezi tőlem, hogy „k i t e t t t é g e d b i r ó v á e t á r g y a k f e l e t t ?“ annak azt felelem, hogy erre engemet egyfelől az igazság, az emberiség haladási jogosultsága és a ker. vallás haladó természete indított; másfelől pedig az, hogy ily általános érdekű tárgyat csak minden oldalról megvitatás világosíthat meg. Én szívesen veszem, ha a tisztelt olvasó felvilágosít, a hol tévesen ítéltem; de örömemre is telik, ha helyes ítéletem és nézeteim által az emberi nem tökéletesedésének ügyét bármi kevéssé is előmozdithattam.

A szent háromság és annak története.

I. FEJEZET.

1. §.

E l ő z m é n y .

A szent háromság 1854-ig egyike volt az összes orthodox egyházak legjellemzőbb és legéletbevágóbb hitcikkeinek. Azonban 1854-ben december 8-ikán a római egyház a maga háromsági dogmájához egy negyedik istent csatolt, midőn szűz Mária „szeplőtelen fogantatását“ dogmává emelte¹⁾, 1870-ben pedig egy ötödik istent is csatolt hozzá, midőn egyik papját, a római pápát, csalhatatlannak, tehát isteni tulajdonokkal bírónak nyilvánította. S midőn így az Augustinus-féle háromsági tan terét elhagyva, a maga részére követelt hitalkotási tekintélynél fogva még két személylyel: egy férfival és egy nővel népesítette meg a ker. orthodoxia olympusát, ez által kilépett tényleg a szoros háromságot hívők sorából; de egyszersmind azt is bebizonyította, hogy maga a háromsági tan is csak emberi találmány, a melynek számát tetszés szerint szaporítani vagy apasztani lehet.

Nehogy azt higgye a tisztelt olvasó, hogy a római egyház eddig is szigoru trinitarius volt. A világért sem. Követelt tekintélyénél fogva eddig is tetszés szerint szaporította az isteni tulajdonokkal bíró lények számát. Kezdetben a Jézus által tanított egyetlen egy isten mellé felvette Jézust istennek; ezek mellé a szent lelket. Ezt elnevezte háromságnak. Azonban itt sem állapodott meg, az ő r d ő g r ő l azt állította, hogy az valósággal létezik és rettentő hatalma van²⁾; sőt még félisteneket is alkotott az angyalokban. És hogy e háromság pogány eredetéhez méltó legyen, nőt is vett fel a férfi istenek közé.

Az így megalkotott isteneket és félisteneket keresztyéneknek, az ezeket körülíró és meghatározó alakot pedig keresztyén igaz hitnek nevezte. Ráparancsolt hiveire, hogy higgyék; azokat pedig, a kik azt nem hitték, átokkal sujtotta, ellentétben Jézus fenséges parancsával, ki „még ellenségek e i n k e t i s s z e r e t n i s a z o k n a k m e g b o c s á t a n i“ tanított.

Ez istenek egy részének megalkotása napjainkban folyt le. Ugyanazért minden olvasni tudó ember figyelemmel kísérhette a római egyház működését, melylyel e merényletet az evangelium ellenében végrehajtotta. Ez okból

¹⁾ Litterae Encyclicae SS. D. N. Pii IX. „Ineffabilis Deus.“ — Lonicus Egyh. Archaeolog. 4-ik kiad. 12. lap.

²⁾ H a g e n b a c h Dogmengesch. §§. 112. 146. 283. 397. 364.

nem is szólok ez újabb keletű istenekről. Ez alkalommal csak a régibb háromsági dogmáról értekezem, annak irom. le eredetét és kifejlése történetét.

Az orthodox egyházak többi része szorosán megmaradt a háromsági dogma mellett. S míg a római egyház koronként idéetlen szüleményekkel lépett a világ elé, addig a többi orthodox egyházak úgy tettek, mint amaz evangéliumi rosz szolga, a ki a neki adott talentumot elásta.

Az orthodox egyházaknak e külön iránya vitát idézett elő különösen a protestans orthodoxia részéről. Ez ugyanis avval vádolta a római egyházat, hogy annak sok tana és szertartása nem alapul Jézus tanításain, nem a szent íráson, csak később jött létre és fokozatosan fejlett ki az apostoli korszak után. És ebben a protestans orthodoxiának teljesen igaza is van. Csakhogy nem csak a római egyház sok tana állott ilyen formán elé, hanem ilyen eredete van a háromságnak is, a melyet pedig a protestans orthodoxia is vall, habár nem hiszik is mindnyájan hivei.

A szent háromság sem volt eredeti alkotó része a keresztyén vallásnak. Annak elveit lassan-lassan csusztaták be az egyházi atyák a harmadik, negyedik és következő száz esztendőkbén az egyház nézetei közé, míg végre az 1215-iki lateráni zsinat végkép egészsze alkotta. Hogy aztán a római egyház az atyák e találmányának kellő tekintélyt adhasson, azt nyilvánította, hogy az az ó és új testamentumon alapul. Eleitől fogva gondoskodott is arról, hogy e tan hamis voltának senki se jöhessen nyomára. Már 325-ben, a niceai zsinat alkalmával rávette Athanasius és pártja N. Konstantint, hogy Ariusnak és követőinek iratait égettesse meg¹⁾, a mit kérlelhetetlenül végre is hajtottak. Azután pedig annyira eltiltotta a népet a biblia olvasásától, hogy a mely háznál bibliát találtak, a római katolikus papnak joga volt azt elkobozni és a biblia tulajdonosát bebörtönöztetni. E tilalomnak ma már nem mer és nem tud a római egyház physikailag érvényt szerezni; de morális és hagyományos erejét ma is annyira érzi a róm. kath. nép, hogy nem mer maga személyesen közeledni az élet vizéhez. Megelégszik avval az italal, a mit a papság nyújt, nem vizsgálván a vak engedelmesség miatt, vajjon tiszta-e a viz, a mit neki nyujtanak.

Ennyire gazdálkodott a római egyház eleitől fogva a bibliával. S mind-ezt azért tette, hogy elzárja az utat a néptől, a melyen a háromság tanának hamis voltára rájöhett volna, s megismerhette volna, hogy ama roszaknak mind maga az egyház az okozója, a melyeket a háromság, s az ebből kifejlett viták, üldözések, ad majorem Dei gloriam elkövetett gyilkolások és mindennemű kínzások előidéztek.

A reformatiókor a protestantizmus kimondotta ugyan a „szabadvizsgá-

¹⁾ Jortin Remed. eccl. vol. II. p. 205.

lódási jog“ fenséges elvét; azonban a gyakorlatba soha se tudta teljesen át-
vinni. E jog érvényesítése és minden vizsgálódás nélkül átvette a protes-
tantizmus is a háromsági tant a római egyháztól, s mai napig ragaszkodik
hozzá a tudatlanabb rész, a mely előítéletei miatt nem tud szabadon vizs-
gálódni. Szerencséjére az emberiségnek korunk felvilágosodottsága, s a tu-
domány előhaladása annyira megtörte ez előítéletek zárait, hogy ma már a
háromsági tan csupa történeti emléknek látszik a miveltebb trinitarius előtt;
a tudomány avatottjai pedig éppen keresztyén-ellenesnek és szentirástalannak
nevezik.

És már ennyi előzmény után térjünk rá egyenesen felvett tárgyunkra.
Nézzünk szemébe bátran a rosznak, a mely annyi véres üldözés közvetlen oka
volt eddig a mennyei atya gyermekei között, s még ma is annyi surlódást és
türelmetlenséget idéz elő az egyes hitfelekezetek közt. Lássuk tehát legelőbb
is, mi a szentháromsági tan.

2. §.

A s z e n t h á r o m s á g m e g h a t á r o z á s a.

A római egyház a szent háromságot, egyik tekintélyesebb ujjabkori
írójának kifejezése szerint, így határozza meg: „Hitünk első, legfőbb s leg-
szentebb alapágazata, hogy egy isten van három személyben, t. i. az öröktől
fogva önmagától való Atya isten; az Atyától öröktől fogva nemzett Fiu isten,
és az Atyától és Fiutól öröktől fogva származott Szent-Lélek isten, egy is-
tenség ugyanazon eloszolhatatlan egységben, lényegben, természetben, isteni
személyes sajátságokban, s miként szent Ágoston mondja, az Atyában van az
egység, a Fiuban az egyenlőség, a Szent-Lélekben ezen egység s egyenlőség
közti egyesség, úgy, hogy mind e három egy az Atya által, egyenlő a Fiu
által, s egyesített a Szent-Lélek által.“¹⁾

A protestans egyház így határozza meg a háromságot: „Hiszszük, hogy
ugyanazon véghetetlen, egy és részekre oszthatatlan isten, személyeire nézve
elválthatatlan és minden összeelegyedés nélkül való módon különböztetik
meg, kik is: az Atya, a Fiu és a Szent-Lélek úgy, hogy nincsenek
ugyan három istenek, hanem három személyek. Mert természetökre nézve
úgy vannak egyesülve, hogy legyenek egy isten.“²⁾

Igy határozza meg a háromság tanát az a u g s b u r g i v a l l á s t é t e l³⁾;

¹⁾ L o n o v i c s J. Népszerű e. Archaeologia. 1. köt. 291. lap. A u g u s t i n : De doctr. Christ. lib. I. c. 5. — Catechism. Rom. in J. Danz. Libr. symb. eccl. rom. cath. p. 374.

²⁾ Helvetica Confessio. Debrecen, 1855. 18. lap.

³⁾ J. M ü l l e r : Die symb. Bücher d. ev. luth. Kirche, p. 38.

ennek apologiája ¹⁾; a Formula Concordiae ²⁾; a Confessio Gallicana ³⁾; a Confessio Anglicana ⁴⁾; a Confessio Scotica ⁵⁾ és más confessiók, melyek csaknem mindnyájan ugyanazokkal a szavakkal adják e tan meghatározását.

A háromság tana az iménti meghatározások alapján röviden ez:

1. hogy az atya örök isten ;
2. hogy a fiu örök isten ; de egyszersmind nemzett lény is ;
3. hogy a szent lélek örök isten ; de a mely az atyától is, a fiutól is származott ;
4. hogy a szent lélek épen oly személy mint az atya, vagy a fiu ;
5. hogy e három személy együttvéve még sem három isten, hanem csak egy, egy állatban, de három személyben.

E tant az orthodoxia általában vizsgálhatatlannak, titokteljesnek, megfoghatatlannak nevezi. Mind a mellett még is annyira csüng rajta, s annyira követeli hiveitől ennek hivését, hogy azt, a ki ezt nem hiszi, eretneknek nyilvánítja, s mint ilyent kizárja az üdvösségből.

A háromság tana legteljesebben és legmeztelenebbül van kifejezve az ugynevezett athanasiusi hitformában. Ázonban az orthodoxia hivei közül sokan szégyenlven e teljesen kifejtett dogma idétlenségeit ; mások megjedvén a benne levő abszurdításoktól, eleitől fogva különböző kifejezések, meghatározások feltalálásán törték a fejöket. Tették pedig ezt részint azért, hogy tetzés szerinti értelmezést adhassanak a háromságnak ; részint, hogy elfedezzék annak felöttli idétlenségeit ; részint pedig, hogy annyira elkábithassák a hívők elméjét, miszerint ne lássák abban az egymással és a józan észszel merőben ellenkező eszméket és kifejezéseket.

Ilyen feltalált meghatározó kifejezések voltak : forrás, csermely, patak, gyökér, törzsök, ágak, emlékezet, értelem, akarat ⁶⁾ ; lélek, ész, érzés, a nyelv-tan három személyei : a beszélő, a kihez a beszélő beszél, és a kiről szól ⁷⁾ ; továbbá : hypostasis, lényeg, személy, különbség, mód, különbözőség stb.

¹⁾ Ugyanott, p. 77.

²⁾ Ugyanott, p. 681.

³⁾ J. Augusti: Corpus libr. symb. in eccl. ref. Elberfeldi, 1827. p. 112.

⁴⁾ Ugyanott, p. 126.

⁵⁾ Ugyanott, p. 145.

⁶⁾ Augustinus, De Trinitate.

⁷⁾ A b a e l a r d i Introd. ad. theol. II. 12.

3. §.

A római egyház hiveinek nézetei a háromságról a középkorban.

Az egyház a középkor kezdetén befejezi a háromsági dogmát, a mely a tudatlanok számára készült. Ettől kezdve e dogma abszolút uralmat gyakorol a keresztyéneken. Ez abszolút uralmat elősegítették a középkor társadalmi, politikai és egyházi ellentétei, a melyek mindannyian szervezkedni igyekeztek, elősegítették a Mária cultus növekedése és a szentek s angyalok iránti tisztelet emelkedése az egyházban. Ez okok fenntartották a trinitás uralmát annak kiáltó ellentmondásai és következetlenségei dacára. Támogatta ezt a scholasticismus is az ő *per fide m ad intellectum* elvével; később azonban fellépett ellene, midőn a hittől azt kívánta meg, hogy igazolja magát az értelem előtt.

A középkorban a scholasticismus mellett két irány merül fel, a *nominalismus* és *realismus*. A *nominalismus* tagadta az általános eszmék lételetét; a *realismus* pedig azokat a dolgok lényegének tekintette. A *nominalismus* szerint a háromság nem egyéb *tritheismus*nál. A *nominalismus* alapítója *Roscelinus* az atyát, fiut és szent lelket három valódi személynek tekintette, kiknek egysége az istenség általános eszméjében van. Azonban szerinte ez általános eszme valósággal nem létezik; a háromságban semmi valódiság nincs a három személyen kívül, a kiknek egysége pusztán szónál nem egyéb. A *soissons*i zsinat 1093-ban kárhoztatta *Roscelinust*; azonban a *nominalismus*t nem volt képes elnyomni.

Evvel szemben a *realismus* a *sabellianismus* felé hajlott. *Anselmus* a *realisticus scholasticismus* alapítója az ő „*Cur Deus homo*“-jában és *Monolog-jában* ¹⁾ azt állítja, hogy midőn a lélek önmagáról gondolkozik egy magához hasonló képet mutat; de a mely mégis különbözik attól. Szerinte e teszi az atya és fiu közti különbséget. Továbbá a lélek felmutatja az atya és fiu közti viszonyos szeretetet is, és ez szerinte a szent lélek.

Poitiersi Gilbert már *quatrisme*sba esik az ő *realismus*ával. Szerinte az istenség épen úgy nem isten, mint a hogy nem ember az emberiség. *Gilbert* azt mondja, hogy az istent nem kell atyának, fiunak és szent léleknek neveznünk; mert az atya, fiu és szent lélek egy istent alkotnak a velök közös istenség által.

Szentvictori Richard a háromsági elmélet legélelmesebb scholastikusa azt állítja, hogy istenben benne van a tökéletes szeretet. Azonban a szeretetnek tárgyának kell lenni; de minthogy egy teremtmény sem lenne

¹⁾ Monol. 33.

méltó isten szeretetére, ezért a végtelen szeretet tárgyának is istennek kell lenni. Minthogy pedig két lény közti szeretet önzés lenne egy harmadik lény, a szeretet tárgya nélkül, ennél fogva lenni kell egy harmadik isteni személynek, a ki szeretetessék. ¹⁾ E felfogás tetszett a mystikusoknak. Azonban ez ismét tritheismus volt.

A quinoi Tamás már vigyázóbb volt. Ő azt tanította, hogy elég annak lehetőségét kimutatni, a mit a hit tanít. Erigena János a világot egy theophaniának tekintette, a fiut a véges és végtelen összeegyeztetésének, a vallást és philosophiát ugyanazon valóság kettős alakjának tartotta. Szerencséjére Erigenának, az egyház nem értette, és ezért nem vette észre az ő pantheistikus irányát. Az egyház csak akkor állott elé kárhóztatásával, mikor benai Amalrik és dinanti David hatalmas terjedést adtak a mystikus és pantheistikus nézeteknek. Ezek szerint isten kezdete és vége minden teremtménynek; minden vallásos ember megtestesülése a szent léleknek; egy Krisztus, kiből isten emberré lett.

A későbbi mystikusok egy része eltért az orthodoxia nézeteitől; mások hívek maradtak hozzája. A 12-ik században Horesi Joachim reformokat hozott be a háromsági dogmába. Az ő nézeteiből a franciskanusok az örök evangélium elvét állították fel, a mely a sabellianismus nyomán különbséget tett az atya vagy is a törvény birodalma, a fiu vagyis az új testamentum birodalma, és a szent lélek vagyis a jövő élet közt, a hol az ember közvetlen közösségben él istennel és felszabadul minden tekintély alól.

A buzgó mysticismus mindig arra törekedett, hogy a teremtményeket egyesítse a teremtővel. Ez irányt követték a német mystikusok is: Eckart, Tauler, Ruysbroek, Suso és mások. A későbbi mystikusok, mint Kempis Tamás, nem lévén megelégedve a korábbi speculativ nézetekkel, mérsékelt elvet követtek és szorosabban ragaszkodtak a háromság egyházas felfogásához.

4. §.

A protestans orthodox theologusok nézetei a háromságról.

A reformatorok eleinte nem sok figyelmet fordítottak a háromsági dogmára. Melancthon az Ő Loci Communes-ében nem is érinti a há-

¹⁾ E tekintetben egyezik Augustinnal; a ki azt mondja: „Cum aliquid amo, tria sunt — ego, et quod amo et ipse amor.“ — Poiret azt állítja, hogy az atya „Deusa se“, a fiu „Deusex se“, a szent lélek „Deus ad se refluens.“ — Angelus Silesius a háromságot szent csóknak nevezi: „Isten csókolja önmagát; az atya csókol, a fiu csókoltatik, a szent lélek a csók.

romság tanát, jól tudván, minő harcot fogna az előidézni. Eleinte Luther is így gondolkozott. Később azonban mindketten tárgyalták a háromságot. Luther szerint nemcsak isten ment be az emberiségbe, hanem Krisztus által az emberiség is behatolt az istenségbe, tehát az emberi természet mintegy kiegészítő részévé lett az isteni természetnek.

A kalvinizmus már tovább ment a lutheranizmusnál. Eleinte szorosan ragaszkodott a hagyományos háromsági dogmához, az athanasiusi hitforma alapján. Kimondotta, hogy *in finitum non est capax infiniti*. Azonban később Calvin elismerte,¹⁾ hogy a háromságnak semmi alapja nincs a szent írásban, sőt azt is kimondotta, hogy a keresztségi formula nem bizonyít az isteni személyek háromsága mellett. Ilyen nézetben voltak Gomar, Marck és más kalvinisták.

Kalvin szerint a háromság személyei nem egyebek istenitula jdonoknál (*discretae in Deo proprietates*)²⁾. Követői pedig azokat már a lételemódjainak (*existendi modi*) nevezik, eként visszatérvén a sabellianizmusra, a melyet a zsinatok kárhoztattak. A kalvinizmusnak az a legjellemzőbb vonása, hogy megtagadja Krisztustól az imádást, ellentétben a római katholicizmussal és lutheranizmussal. Így gondolkozott Zwingli is midőn azt tanította, hogy „*Christus, quae Mediator, non est adorabilis.*“

A reformatorok büszkék voltak az athanasiusi hitforma alakjára, védelmezték is azt az ellennézetben levők ellen. Azonban e védelmeik és magyarázataik közben megtörték a hagyományos dogmát és közeledtek ahhoz a nézethez, a mely Jézust embernek tekinti.

Jurie u, a kalvinizmus egyik buzgó védője azt tartotta a háromságról, hogy az alakatlan állapotban létezett a niceai zsinat előtt, és hogy az első háromszáz esztendőbeli atyák azt tanították, miszerint a fiu nem létezett öröktől, hanem kevéssel a teremtés előtt nyert lételt, a miért kisebb az atyánál.“

A hollandi arminianusok, mint Episcopius, Limborch, Curcelloeus szintén azt tanították, hogy a fiu kisebb az atyánál. Ez által közeledtek a 3-ik száz esztendő arianizmusához.

5. §.

Az újabbkori philosophusok nézetei a háromságról.

Descartes, a philosophiai protestantizmus alapítója, elismerte ugyan, hogy oktalanság a véges embernek a végtelen lényt meghatározni, mindaz-

¹⁾ Comment.

²⁾ In Joh. I., 1. — Instit. I. 13, 16.

által félvén az egyházi hagyományok hatalmától, elfogadta a háromsági tant és a megtestesülés dogmáját¹⁾. Ennek tanítványa, S p i n o z a, már sokkal bátrabb volt. Ő kimondotta, hogy a háromságnak és isten testté létele tanának semmi értelme nincs. L e i b n i t z mindent kiegyeztetni törekedett, ugyannyira, hogy az ő istene alig egyéb az isten eszméje, s a felsőbb és alsóbb rendű m o n a d-ok ugyanazonságánál.

G a l i l e o és N e w t o n felfedezései mély sebet ejtettek az orthodoxia dogmáin. Szerintök az isten testté létele és az orthodoxia nézetei teljesen ellenkeznek a természet törvényeivel.

Angliában a D e i s m u s teljesen tagadta a háromság és isten testté létele tanát; Jézust tisztelte erkölcsi és jellem-tisztasága miatt, azonban a „keresztyének törvényadójának“ tekintette csupán. E nézetben voltak a szabad gondolkozók, mint Herbert, Toland, Shaftesbury, Chubb, Bolingbroke.

A némethoni ó rationalismus a háromságot egy oly régi tévedésnek tekintette, a melyet a platonismus hozott létre a keresztyén vallásban; az isten testté létele tanát pedig a pogány vallásból kölcsönzöttnek tartotta.

A 16 és 17-ik száz esztendőkbén S c h w e n k f e l d, W e i t z e l és B o e h m e ujra felelevenítették a középkor mystico-pantheisticus nézeteit. Különösen Boehme azt állította, hogy az isten testté lételenek orthodox tana nem egyéb annál az elvont, eszményi alaknál, a mi a világon és az emberben öröktől fogva létesül. S w e d e n b o r g egészen a képzelődés és költészet szempontjából vette fel a háromságot. Ő tagadta a háromság tanát és helyébe az egyszemélyes istent állította. Azt azonban ő is elismerte, hogy ez az isten emberré lett azért, hogy a hitnek felfogható, emberi tárgyat nyújtson.

A 19-ik száz esztendő legnagyobb philosophusa K a n t a háromságot csupán az erkölcsi igazság jelképeként tekintette. D e W e t t e szintén hitte a háromság tanát. Ezért a háromságot aesthetikai szempontból fogta fel; a testté létele tanát pedig Jézus vallásos fensége jelképes kifejezésének tartotta. S c h e l l i n g a háromságot az eszme és annak valóulása három momentuma hatványának tekintette. H e g e l pantheistikus szempontból vette fel a háromságot. Szerinte az atya az ismeret, a fiu az ismeret tárgya, a szent lélek az ismeret és annak tárgya közti azonság megismerése.

S t r a u s s helytelennek tartja a háromságnak korábbi meghatározásait, mivel azok szerint két elem egyesül egy harmadikban, holott az egyházi háromság tan azt kívánja meg, hogy három elem egyesüljön egy negyedikben. Ő egyszersmind azt is kimutatja C h r i s t l i c h e G l a u b e n s l e h r e -jében, hogy a háromság tanát többé életre kelteni hanyatlásból nem lehet.

¹⁾ Principes, I., 24.

A modern theológiában *Lessing* volt az első, a ki különbséget tett a tiszta ker. vallás és a papság dogmája közt. Utána *Schleiermacher* még szorososan ragaszkodik ugyan a régi formulákhoz, anélkül azonban, hogy azokat betűszerinti értelemben venné. Szerinte Jézus bűn nélküli ember, ki- nek csudálatos születése, feltámadása és mennybemenetele az emberiségre árasztott isteni dicsőséget jelképezik. A háromságról pedig azt tartja, hogy épen az a közösségünk lesz Jézussal akkor is, ha e transcendentalis titokról semmit se tudunk.“

Ha se így nyilatkozik a háromságról: „E tan eleitől fogva az unitarizmus, három istenség és sabellianismus közt ingadozott. Az előzményt mind a háromnak megtartotta; a következményt pedig megtagadta az által, hogy ellenkezőt tanított.“¹⁾

A modern criticismus bajnokai tisztán kimutatták a trinitás eredetét, evangelium-ellenes voltát, és bebizonyították, hogy a legendák és dogmák Krisztusa szép lehet: de a történet emberi Jézusa nem képezheti a háromság második személyét. Azt is kimutatták, hogy miután a keresztyénség mind ki- merítette azokat a forrásokat, a honnan a háromság tanát támogatni lehetett, — ennél fogva az egyházaknak kötelessége visszatérni az egy isten esz- méjére és Jézust embernek kell tekinteniök, hogy a keresztyénség szorosabban ragaszkodhassék hozzája s valósíthassa az ő elveit.

Azonban dacára a modern theologia nevezetes vívmányainak, az újabb- kori orthodox theologusok egy része még most is szorososan ragaszkodik a há- romság régi meghatározásához. Evvel szemben mások határozottan kijelentik, hogy „a *ki symbolum quicunque-re* (Athanasius hitformája) megesküszik, az megtagadta az emberi gondolkozás törvényeit.“ Sőt *Bost* lelkész úgy nyilatkozik, hogy „midőn az egyház esztelenséget követ el, azt titoknak nevezi.“²⁾

6. §.

Athanasius hitformája.

Az orthodox egyházak háromsági tana, a mint fentebb a 2. §-ban érin- tém, legtűzetesebben ki van fejtve az ugynevezett athanasiusféle hitformá- ban. Egy régi monda szerint ezt Athanasius alexandriai püspök írta a 341- ben Rómában tartott zsinatra. Így hiezik ezt az orthodox egyházak is, avval a különbséggel, hogy a ref. egyház e hitforma keletkezését 333-ra teszi.³⁾

¹⁾ Ha se: Dogmatik, §. 239.

²⁾ Le Protestantisme Liberal: „ubi insana faciunt, mysterium apellant.“

³⁾ Conf. Helv. Debrecen, 1855. 128. lap.

Azonban ennek hitelessége ellen szól 1-ször az, hogy jelenleg csak latin nyelven létezik; 2-szor, hogy az egylényegű (*δμοούσιος*) szó nincs meg benne; és 3-szor, hogy a szent léleknek a fiutól való származása jobban ki van fejtve benne, mint a hogy Athanasius vélekedett.

Ez okok arra mutatnak, hogy e hitforma nem lehet az Athanasius műve. Elismerik ezt a legjelesebb theologusok, történészek és kritikusok. De hogy valósággal ki munkája, azt teljes bizonyossággal nem lehet tudni. Dr. Waterland úgy vélekedik, hogy Hilarius arlesi püspök írta az 5-ik század közepén a gallus papság számára. ¹⁾ Muratori ezt a 6-dik században élt Venantius Fortunatus frank püspöknek tulajdonítja ²⁾. Azonban valószínűbb, hogy Vigilius Tapsensis írta, ³⁾ a ki az 5-ik század végén élt, s arról nevezetes, hogy többféle iratokat hamisított és azokat az Athanasius neve alatt és munkája gyanánt adta ki. ⁴⁾ De bárki volt is a szerzője e hitformának, senki sem tudott erről a 7-ik száz év előtt semmit. Ekkor került nyilvánosságra „elő; ekkor kezdték bámulói magyarázni ⁵⁾ és ekkor kezdett érvényre emelkedni az Athanasius nevének tekintélye által. Később terjedett el több száz év múlva akkor, mikor a különböző tartományok papsága elfogadta.

Annai áll, hogy e hitforma tökéletes hű képe a háromságnak. Hű képviselője annak a hitrendszernek, a melyet az egyház abban a sötét korban fejezett be, a mikor az egyszerű ker. vallás a tudatlanság és mindenféle babona által el volt homályosítva, meg volt rontva és vesztegetve.

Az Athanasiusféle hitforma, a mint azt a római és protestans egyházak hiszik, s a melynek hívéstől teszik függővé a hívők üdvösségét, a maga teljességében a Helvetia Confessio 1855-ki debreceni kiadásának fordítása szerint a következő :

„1. Valaki akar üdvözölni, mindeneknek előtte szükség, hogy megtartsa a katholika hitet.

„2. Melyet ha valaki épen és minden megvesztegetés nélkül meg nem tart, kétség nélkül örökké elvesz.

„3. A katholika hit pedig ez : hogy tiszteljünk egy Istent a Háromságban, és Háromságot az egységben.

„4. Sem a személyeket össze nem elegyítvén, sem a természetet (substantiam) el nem osztván.

¹⁾ Encyclopaed. Britann. Art. Athanasian Creed.

²⁾ Anecd. lat. T. II. p. 212—217.

³⁾ P a s c h a s i i Q u e s n e l. diss. XIV. in Leonis M. op. p. 386 etc.

⁴⁾ B i n g h a m's Antiquities, vol. IV. p. 119. — J o r t i n, vol. II. p. 437. — Dr. Cave, Historia Literaria Script. eccl. p. 146.

⁵⁾ Encyclop. Brit. ugyanott.

- „5. Mert más az Atyának személye, más a Fiué, más a Szent Léleké.
„6. De az Atyának és a Fiunak és a Szent Léleknek egy az ő Isten-sége, egyenlő az ő dicsősége, egyformán örökké való¹⁾ a Felsége.
„7. A minemű az Atya, olyan a Fiu, olyan a Szent Lélek.
„8. Teremtetlen az Atya, teremtetlen a Fiu, teremtetlen a Szent Lélek.
„9. Véghetetlen az Atya, véghetetlen a Fiu, véghetetlen a Szent Lélek is.
„10. Örökké való az Atya, örökké való a Fiu, örökké való a Szent Lélek is.
„11. De nem három örökkévalók, hanem egy örökkévaló.
„12. Valamint nem is három véghetetlenek, nem is három teremtetlenek, hanem egy teremtetlen és egy véghetetlen.
„13. Hasonlóképen mindenható az Atya, mindenható a Fiu, mindenható a Szent Lélek is.
„14. De nem három mindenhatók, hanem egy mindenható.
„15. Ezenképen Isten az Atya, Isten a Fiu, Isten a Szent Lélek is.
„16. De nem három Istenek, hanem egy Isten.
„17. Hasonlóképen Ur az Atya, Ur a Fiu, Ur a Szent Lélek is,
„18. De nem három Urak, hanem egy az Ur.
„19. Mert valamint arra, hogy mindenik Személyt külön-külön Istennek és Urnak valljuk, a keresztyéni igazságnak (katholika vallásnak) ereje által köteleztetünk: azonképen három Isteneket vagy három Urakat mondani a közönséges keresztyéni hit és vallás által tilalmaztatunk.
„20. Az Atya senkitől sem lett, sem teremtetett, sem született.
„21. A Fiu egyedül az Atyától van, de nem teremtetett, vagy formáltatott, hanem született.
„22. A Szent Lélek az Atyától és a Fiutól van; nem formáltatott²⁾, nem teremtetett, nem is születik, hanem származik.
„23. Egy azért az Atya, nem három Atyák. Egy a Fiu, nem három Fiuk. Egy a Szent Lélek, nem három Szent Lelek.
„24. És e háromságban semmi sincs előbb vagy utóbb való, semmi nincs nagyobb, vagy kisebb, hanem mind a három Személyek azonegy módon örökkévalók és egyenlők egymáshoz.

¹⁾ Az eredeti latin szövegben e helyen *aequalis majestas* áll az „egyformán örökké való a Felsége“ helyett. Lásd Hagenbach Dogmengesch. p. 222.

²⁾ A „nem formáltatott“ kifejezés hiányzik Hagenbachnál az eredetiben. Lásd fennebb.

„25. Ugy, hogy ¹⁾ mindenképen kellek az Egységet is a Háromságban tisztelni, a Háromságot is az egységben.

„26. A ki azért üdvözölni akar, így értsen a Szent Háromságról. ²⁾ Ez a katolika hit, melyet a ki hűségesen nem hiszen, nem üdvözölhet.“ ³⁾

E hitformában van kifejezve a római és protestans orthodoxia háromsági dogmája. E dogmában a keresztyén érzelem elérte törekvései tárgyának netovábbját.

7. §.

A z e g y h á z é r v e i a h á r o m s á g t á m o g a t á s á r a .

D o g m a . K o r á b b i n é z e t e k .

Hogy az egyház a fennebb előadott hitformában kifejtett dogmájának általános érvényt szerezzen, hivatkozott némely ó testamentumi többes kifejezésekre, mint Elohim, Adonim, a melyek szerinte háromságot rejtenek magokban. ⁴⁾ Hivatkozott Jézus tanítására, különösen a keresztségi formulára, a melyekben — s erinte — Jézus isteni tulajdonokat tulajdonit magának és háromságot tanit. ⁵⁾ Hivatkozott arra, hogy az apostolok háromságot prédikáltak és az egyház hivatalosan mindig azt tanította. És ha a háromság ellenesei felszólalásai következtében átlátták is az egyház némely jobbjai azt, miszerint megfoghatatlan, homályos és ellentétes az a ker. nézet, a melyet e dogmatikai alak kifejez, megnyugtatta őket az a gondolat, hogy a zsinatoknak eleitől a volt a célja, hogy mentől tisztábban kifejezzék a ker. vallás maradandó igazságait. Innen azt mondták: „Ecclesia dicens nove nunquam dicit nova“; azaz, az egyház bármely alakban fejezze is ki a keresztyén vallást, mindig csak az igaz hit szabályait, a recta fide st, a tiszta ker. dogmát adja elé.

¹⁾ Itt a fordítás kihagyja az eredetiből a sicut jam supra dictum est kifejezést.

²⁾ Lásd e hitformát eredeti latin nyelven A t h a n a s i i Opp. Tom. III. p. 719. — W a l c h, bibl. Symb. vet. p. 136. etc. Sammlungen der Symb. Bücher v. T i t t m a n, H a s e. — Helvetica Confessio, Debrecen, 1855. 128–129. lapok.

³⁾ Helv. Conf. 130. lap. — E hitforma az idézett Helv. Confessioban nincs számozva. A számozást a Hagenbachnál levő eredeti után tettem.

⁴⁾ Lásd ezek magyarázatát alább.

⁵⁾ A keresztségi formulára nézve az ujabbkori kritikának kétségtelen bizonyítványai vannak, hogy azt Jézus nem mondta, nem is Máté írta, hanem az ő evangéliumának harmadik átdolgozója Kr. u. 100—134 körül.

Csakhogy itt nagyon tévednek az egyház jobbjai; mert az első keresztyéneknél semmi dogma ¹⁾ nem volt. Nem volt pedig azért, mert semmi olyan központ nem volt, a honnan dogma származzék. A dogma legelőbb a püspöki hivatal megalapítása után kezd létrejöni, mikor némely püspök és annak egyháza — Jézus szellemével merőben ellenkezőleg — a keresztyén vallásnak saját számokra formulázott egyes elveit *orthodoxtan*nak, *recta fides*nek kezdette tekinteni. Főleg pedig akkor, a mikor az atyák a zsinatok határozatait azonosítani kezdték a ker. vallással, a mi a 4-ik százra mutat.

Az egyházi háromsági dogmának alapját — a mint később tüzetesen látni fogjuk — a 4-ik száz év első felében teszik le hivatalosan. Már a Máté és Lukács evangéliumainak utolsó átdolgozói elhintették e rosznak magvát az egyházban, midőn Kr. u. 100—134 körül evangéliumaikat öszszeszerkesztették, s abban a Jézus személyére vonatkozólag alakult mondatokat történeti ténynek mutatva fel, őt rendkívüli uton fogantatják és csudaszzerűen születik meg azért, hogy a messiás visszajövele iránt reményöket vesztett zsidó keresztyéneket visszatartsák az ősvallásba való visszatéréstől. ²⁾ E tény gyanánt előadott csudálatos születési mondból — hozzájá-

¹⁾ A „dogma” kifejezés a klasszikus iróktól jött át a ker. egyházba. A stoikusok e szóval a fő erkölcsi elvet jelölték. V. ö. Cicero *Acad. Quest. IV. 9*: „Quae (sapientia) neque se ipsa dubitare debet, neque de suis decretis, quae philosophi vocant dogmata (δόγματα), quorum nullum sine scelere prodi potest. Non potest igitur dubitari, quia decretum nullum falsum possit esse, sapientique satis non sit non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat, quod movere nulla ratio queat.” — *Ugyanott*, 43: „Ne incognito assentiar, quod mihi tecum est dogma commune.” — *Marc Aurel*: *Eis éaut. II, 3*: „Ταῦτά σοι ἀρκέτω, αἰεὶ δόγματα ἔστω. — A dogma szónak ez a philosophiai használata is kétségkívül onnan származott, hogy az uralkodók rendeleteik elébe mindig azt tették: „δοκεῖ, δέδοικαι — helyesnek látszik, elhatározottuk. A dogma szó az új testamentumban sehol sem fordul elő. Az evangélium *εὐαγγέλιον, κήρυγμα, λόγος τοῦ Θεοῦ* kifejezéseket használ. Az atyák a *δόγμα* szóval eleinte a ker. vallás egész tartalmát jelölték. De jelölték az eretnek nézeteket is (V. ö. *Klee-t*). *Jeruzsálemi Cyrill* (*Cat. 4, 2.*) *δόγμα*-nak nevezi a hitre tartozó dolgokat, az erkölcsieket *πράξεις*-nak. *Marcell* az egyéni nézeteket jelöli vele: „τὸ τοῦ δόγματος ὄνομα ἀνθρωπίνης ἔχει τι βουλῆς τε καὶ γνώμης (Euseb. adv. Marc. I. 4). Az újabb korban hasonló értelemben használták *Döderlein* óta.

²⁾ A zsidó keresztyének teljes reménnyel várták Jézus visszatérését 70-ig. Ekkor a rómaiak Jeruzsálemet elpusztítván, reményök oszlani kezdett. Sokan visszatértek az ősegyházba. De még sokan remélték a *παρουσία*-t. Azonban 134-ben végkép legyőzve, nagy veszély fenyegette a ker. egyházat, mert még a jobbak is ingadoztak, hogy vajjon nem volna-e jobb visszatérni az ősegyházba. E törekvés ellen írta *Máté* 3-ik átdolgozója evangéliumát. Ez ellen

rulván ehhez még a valószínűleg presbyter János által 170—200 körül irt és János apostol neve alatt ismeretes evangéliumból a logos (λόγος) megtestesülése, valamint a pogány háromsági nézetek — azt huzzták ki az ujlátói iskolában növekedett s ahoz szító egyházi atyák, hogy Jézus valódi ember és valódi isten volt egyszerre, *verus homo, verus Deus*. Miután az atyák ilyenformán Jézust isteni rangra emelték, hozzákötötték az atyához. Később a dualismushoz csatolják a szent lelket is.

E tannézet eleinte csak alárendelt viszonyban jelentkezik; azaz azt állították, hogy a fiu és szent lélek kisebbek az atyánál. A Jézus és a szent lélek istenségéhez ragaszkodó mystikus párt avval vádolta az alárendelt viszony vallóit, hogy azok három istent tanítanak. Ezekkel szemben a monarchianusok azt állítják, hogy egyedül az atya isten. Mások meg akarván tartani a fiu és szent lélek istenségét, ugy azonban, hogy az egy istenben való hit megmaradjon, ez okból azt mondották, hogy az atyának istensége ugyanaz a fiuban és szent lélekben; mert az atya istensége volt a forrás, a melyből a fiu és szent lélek származott. E tant a 325-ben tartott niceai zsinat igaz hitnek nyilvánította, s letette a háromsági dogma alapját.

A háromsági dogma innen kezdve lassu fejlődéssel odajutott, a 7-ik százban, a mint azt az Athanasiusféle hitforma mutatja és ilyennek maradt a reformatióig. Ez idő alatt nem igen vitatta azt néhány homályban maradt felekezeten és kevés egyeseken kívül senki, mint VIII. Bonifác, a ki azt mondotta: „Képtelen dolog egyben és háromszoros istenben hinni.“ A 16-ik százban a reformatio halálos dőfést ejtett rajta. Azóta a philosophia általában a haladó tudomány folytonosan csorbitotta. S ma már — bár még a keresztyének többségének hite — naponta gyorsabban veszti nimbusát.

Az egyház a háromsági dogmának e hosszú és lassu fejlődése folyamán mindig két ellenkező párt közt hanyódott. Egyfelől kerülni akarta az arianismust és tritheismust; de ekkor a sabellianismusba ütközött. Máskor a sabellianismustól igyekezett menekülni, ekkor pedig vagy az arianismushoz, vagy a tritheismushoz közeledett. Soha se tudta eltalálni a közeputat, a mit az unitárizmus mutat fel az isten egységében.

irta a zsidókhoz intézett levél szerzője levelét, a kik a *παρονοια* nemérkezése mellett avval se tudtak egészen megbarátkozni, hogy a ker. egyházban se pap, se ceremónia, se ünnep, se áldozat sincs; szóval nincs meg az a külfénye, a mi az ós egyháznak volt, — másfelől inkább is szerettek némelyek oly egyházban lenni, a melyben a bünt áldozattal le lehetett mosni. Ezért írja a levél szerzője, hogy mindaz, a mi az ós egyházban meg volt, itt is megvan, csak magasabb értelemben.

Az egyházi atyáknak eleitől fogva sok bajt okozott az orthodoxia; mert nekik úgy kellett megkülönböztetni a személyeket, hogy ezáltal az istenség lényegét ne oszszák részekre. Ha a három személyt tisztán megkülönböztették, akkor három istent alkottak. Ha pedig az egységhez ragaszkodtak, akkor a személyek többsége enyészett el.

Az egyház e hánykódása és szörszál-hasogatása közben odajutott, hogy az orthodox hit üres frázissá fajult. Többé nem az az orthodox, a ki valamit hiszen; hanem az, a ki száján hordja a háromságot, s Jézust bármint értelemben istennek nevezi. Ez üres dogmává süllyedése egyike a háromság ama tulajdonainak, a melyek a hívők lelkében mindig botránkyó gyanánt állottak, a melyek az unitáriusokat e dogma tagadására vezették, s a melyek aláásták e dogmát. Egy másik kiváló tulajdona pedig a háromság tanának az, hogy nem alapul a szent íráson. De lássuk ezt és többi tulajdonait a következő fejezetekben.

II. FEJEZET.

8. §.

A háromság nem valódiság, hanem puszta dogmatikai formula.

A szent háromsági dogma kiválóbb tulajdonainak egyike az, hogy az *c s u p a d o g m a i f o r m a*. Nincs abban sem erő, sem élet, sem melegség, a mely az ember kéblét hevthesse. — ugyanazért nem is lehet a hit tárgya. Ez az oka, hogy a trinitariusok e tant csupán betűszerint vallják, de nem lelkileg. A kik ezt vallják, azok is inkább csak azt hiszik, hogy nekik ezt hinniök kellene. Vannak bizonyos összeszedett szent írásbeli helyek, bizonyos kidolgozott érvek és skolastikus okoskodások, a melyek ezt az emberi józan észszel, a keresztyén öntudattal és az evangéliummal ellenkező tant bizonyítani látszanak, s első tekintetre meggyőzőknek és cáfolhatatlanoknak tetszenek. De a ki e különböző helyekről összeszedett bibliai helyeket és kidolgozott frázisokat s érveket — melyeknek az orthodoxia egészen ellenkező értelmet ad avval, a mit azok a contextusban és a közön-éges életben jelentenek — figyelemmel vizsgálja, látni fogja, hogy azok átalában nem támogatják a háromságot. A ki pedig ezeket vagy nem vizsgálja, vagy csak felszínesen tekinti, az ez érvek látszólagos erejénél fogva azt hiszi, hogy neki hinnie kell a háromságot. Pedig ez teljes lehetetlen; mert a háromság hívése nem asziv, az élet és a szeretet dolga, hanem a száraz okoskodásé, a metaphysikáé és a skolasticismusé. A háromságot nem lehet az apostol szerint „szívvel hinni“, ezt csak szájjal lehet

vallani, mint egy philosophemát. A háromság, mint philosophiai speculatio, fontos lehet; de mihelyt a vallás tárgyának tekintődik, veszedelmes lesz.

Ha az orthodoxia csak néhány évig nem prédikálna háromságot híveinek, ezek bizonyosan rövid idő alatt elfelednék és unitáriusokká ¹⁾ lennének. A ki gondolkozik, vagy a bibliát olvassa, az unitáriussá lesz a nélkül, hogy neki unitarismust prédikálna valaki. A gondolkozás és a biblia olvasása tehát unitarismust hoz létre. Nem így van a dolog a háromsággal. Ezt nem lehet magára hagyni; mert ezt az emberek azonnal elfeledik, mihelyt a papság többé nem tanítja. Bizonyítják ezt az amerikai egyesült államok némely tartományai, a hol miután a papság nem hirdetett háromságot, a nép elfeledte és unitáriussá lőn. És e feledés igen természetes abból az egyszerű okból, mert háromság nem a vallás, hanem a mystica philosophia tárgya. Ez pedig azt mutatja, hogy a háromság üres, melegség nélküli tan.

9. §.

A háromság nem positiv, hanem negativ tan.

A szent háromság tanának második kiváló tulajdona az, hogy az nem positivum, hanem épen negativum. A háromsághívők gyakran avval vádolják a heterodoxiát, s különösen az unitarizmust, hogy az nem egyéb tagadásnál. És ebben bizonyos tekintetben igazok is van. Mert ez, a mennyiben az orthodoxia ellenében tett állításait illeti, tagadólagos. De a mennyiben az isten szoros egységét vitatja, igen is positiv. Azonban a háromság tana csupa tagadás, nem egyéb a tagadás üres alakjánál. A háromságot positive nem lehet kifejezni, azt csak negative lehet meghatározni. A három személy se nem lényeg, se nem minőség. A háromság se nem sabellianismus, se nem arianismus. És a mi a háromság tagadólagos voltát leginkább bizonyítja, ez az, hogy a háromság támogatására és bebizonyítására felhozni szokott erősségek nem arra szolgálnak, hogy az igazságot kifejezzék, hanem csupán arra, hogy a hibát, az eretnekséget eltávolítsák. Az atyák azért találták ki az „egylényegű” szót, hogy az arianismust kizárják; a „háromszemélyt” pedig azért, hogy a sabellianismust elkerüljék.

Mint hogy e szerint a háromság tagadólagos, ugyanazért kizárólagossá is vált. Míg ha positiv tan volna, egy összhangzó egészszé kötne össze min-

¹⁾ A félreértés kikerülése végett, az „Unitárius” szó előfordul-tával megkivánom jegyezni, hogy én az „Unitárius” kifejezéssel nem szorítokozom a mai unitáriusokra, hanem értem alatta mindazokat, a kik az isten szoros egységét vallják, ellentétben az orthodoxia háromságával.

den igaz vallást, magába foglalna mindent, a mi a természeti vallás és az ész világánál igaznak bizonyul.

10. §.

A háromság ellentmondás, ezért hihetlenn.

A háromság tanának harmadik kiváló tulajdona az, hogy az ellentmondás, és ezért hihetetlen. A háromság tana az egyházak hitformája szerint ez:

Az isteni természetben három személy van: az atya, a fiu és a szent lélek, és ez a három egy lény. Egyik olyan és az lényegileg (consubstantialis), a mi a többi, egyenlő hatalomra és dicsőségre. E három személy mindenike igaz, véghetetlen tulajdonu isten, s még sincs három isten, hanem csak egy.

Ha már most azt fogjuk kérdeni a háromság hívőktől; hogy minő értelemben nevezik istent háromnak és minő értelemben egynek? azt nyerjük feleletül, hogy a közönséges orthodox hit szerint isten egy lényegére vagy állatjára nézve, személyére nézve pedig három. És ez meglehetősen tiszta felelet is, feltéve, hogy tisztában vagyunk a lényeg, személy, egység és háromság fogalmaival. Csakhogy mi ok nélkül vagyunk tisztában e fogalmakkal; mert akkor se tudunk többet egy szikrával is, miután az orthodoxia a közönségestől eltérő, sajátos értelemben használja a „személy” szót. Sajátos értelmet ad pedig a személy szónak azért, mert ha közönséges értelemben használja, akkor egyfelől részekre osztja az isten lényegét, és három istent tanít; másfelől pedig azért, mert szerinte a személy szó többet fejez ki az istenség három személyének jelleménél vagy létele módjánál.

És épen ebben áll a háromság legfőbb nehézsége és ellentmondása; mert a három-egység g el lerontja a számtan igaznak bizonyult elemeit és minden ismeretünket az egységről, háromságról és személyről, sőt istenből állatot csinál, a kit Jézus léleknek tanított, s az emberi lélek szellemnek ismer.

Ha a személyek alatt oly három személyt értünk, mint Péter, Pál és János, akkor a háromság megmarad ugyan, de az egység eltűnik. És ekkor három isten létezése áll elé — tritheismus. Ha pedig az egységet tekintjük, akkor a háromságnak nincs semmi értelme, mert az egység kizárja a háromságot.

Midőn a józan ész és tudomány így sarokba szoritotta a háromság védőit, ezek avval védik magokat, hogy a háromság oly észfeletti titok, a mit nem lehet meghatározni, csak hinni kell, annyival inkább, mert titok mindenütt van, még az istenség körül. Dis. ed. Augustinus azt

mondja: „Mi nem azért mondunk három személyt, mivel valamit mondanunk kell, hanem azért, mert valamit mondani akarunk.“¹⁾ És ez erősséghez annyira ragaszkodnak az orthodoxok, hogy miután a háromságot positive meg nem határozhatják, azt titoknak nevezik. Azonban ez elnevezéssel épen aláássák annak hivesét; mert azt állítani, hogy a háromság titok, annyit tesz, mint azt mint hitcikket lerontani és a speculatio tárgyává tenni.

A háromsághivőknek van a fennebbieken kívül még egy feleletök. Az t. i., hogy a háromság nem egyéb istennek három nyilatkozatánál. E felelettel ki is lehet kerülni az eddigi nehézségeket. Csakhogy e felelet egyfelől ellenkezik az egyházi háromsági dogmával, és ezért elvetendő; másfelől a szent irás és a tudomány azt bizonyítja, hogy isten nemcsak háromszor nyilatkozott, hanem folytonosan nyilatkozott. Aztán istennek nyilatkozata nem is hittani tantétel, hanem oly tapasztalati tény, a mit minden pillanatban látunk és érzünk a kül- és beltermészetben. Az isteni tulajdonok sem engedik meg, hogy isten különböző nevek alatt és személyekben jelentse ki magát. Kösse bár az orthodoxia dogmája az istennek munkásságát egy bizonyos időpontra és helyre; állítsa ugy elé, a ki csak egy népnek jelentette ki magát és a többieket elhagyta; tüntesse ugy fel, a kinek választottaiért egy ártatlan vérére van szüksége és a nem-választottakat pokolra taszítja, hogy az ő hajthatatlan igazságának elég tétesség: ő változhatatlanul egynek marad; édes atyánk nekünk, ki szeretettel öleli át minden gyermekét, — barminő nézeteket alkossanak róla az emberek.

11. §.

A szentháromsági tan polytheismusra vezet.

A szentháromsági dogmának negyedik tulajdonsága az, hogy szaporítja az istenek számát, az imádás tárgyait, — következőleg polytheismust (sok istenséget) tanít az ó testamentum egyedüli Jehovája és az új testamentum egy igaz istene helyett.

A háromsághivők tagadni szokták ez ellenvetést, a melyet az anti-trinitáriusok az athanasiusi hitformából, mint a trinitáriusok által felállított előzményből, szükséges, természetes és lehető következményül kihuznak. Sőt azt állítják, hogy ők egy istenséget tanítanak, s e tekintetben épen oly igényök van az unitárius névre, mint bármely unitárius-

¹⁾ De Trinitate: „Dictum est tamen tres personae, non ut illud diceretur, sed ut ne taceretur.“

nak. Ámde e tekintetben nagyon tévednek, mert nem nehéz kimutatni azt, hogy szerintök az isten egysége üres frázis csupán, a mely alatt sok istenség rejlik.

A háromság tana azt mondja, hogy „egy isten van, de azonnal hozzá teszi, hogy ez egy isten három személyben létezik, kiknek e g y l é n y e g e, e g y e n l ő h a t a l m a van és egyformán ő r ő k k é v a l ó k. Ez istenek mindenike örök isten, s együtt mégis csak egy istent tesznek. Lásuk az orthodoxiának ez állítását részletesen, kezdvén legelőbb is az i s t e n szón.

A háromság hívők az i s t e n szót általában mindenütt úgy használják, hogy legkisebb célzást sem tesznek arra nézve, vajjon az írók vagy a beszélők tételeikben e szónak különböző horderőt, különböző értelmet tulajdonítanak-e egyik helyen, mint a másikon. E tényből azt kell következtetnünk, hogy ők az isten szóval mindenütt ugyanazt a fogalmat és eszmét fejezik ki. Ha ez elvet fel nem állítjuk, akkor semmi értelmet nem lehet tulajdonítani az ő kifejezéseiknek; kifejezéseik valódi jelentményét se lehet megérteni.

A háromság hívők az athanasiusi hitforma nyomán „az atyát igaz, örökkévaló, véghetetlen és mindenható istennek“ nevezik. A fiut hasonlóképen „örökkévaló, véghetetlen és mindenható istennek“ mondják. A szent lelket szintén „örökkévaló, véghetetlen és mindenható istennek“ tekintik. Ha már a háromság hívők e három külön névvel: atya, fiu és szent lélek, nem egy és ugyanazt a lényt jelölik, akkor ők három örökkévaló, végtelen hatalmu és mindenható lény létezését tanítják. Az igaz, hogy a hitforma minden alkalommal utána teszi „de nem három örökkévaló, hanem egy örökkévaló.“ Azonban a hitformának mind a két állítása nem lehet igaz; mert egyik tétele teljesen lerontja a másikat. E tételek épen oly ellentétesek, mintha azt állítanók, hogy Pál is apostol volt, Péter is apostol volt, Jakab is apostol volt, még se volt három apostol, hanem csak egy.

A háromság hívők e következménnyel szemben azt hozzák fel, hogy az atya, fiu és szent lélek nem három külön isten, hanem csak oly h á r o m s z e m é l y, kiknek egy lényege, hatalma és örökkévalósága van, s kik egyesülve vannak az istenségben. Továbbá azt vitatják, hogy itt a személyt a közönségestől eltérő értelemben kell venni. Vizsgáljuk meg röviden ez ellenvetést.

A híres bölcsész, Locke, a személyt így határozza meg: „személynek nevezünk egy oly gondolkozó értelmes lényt, kinek esze van, reflectálni tud, s magáról és a dolgokról fogalmat tud alkotni magának.“ Közönséges nyelven emberi személynek nevezünk egy oly értelmes lényt, a kiben az emberi természet minden tulajdonai megvannak. Ha már a személy szó jelentményéhez következetesek akarunk maradni, akkor egy isteni személy

alatt oly értelmes lényt kell értenünk, a kiben az istenség tulajdonai megvannak. Dr. Sherlock, egy jeles trinitarius író, azt jegyzi meg a személyről, hogy „eretnokség és bolondság azt mondani, hogy három isteni személy van és nincs három különböző végtelen lélek. Három értelmes lény van: az atya, a fiu és a szent lélek, s ezek épen oly külön személyek, mint Péter, Jakab és János.“ E meghatározás szerint az isteni tulajdonokkal biró három személy: az atya, fiu és szent lélek épen ugy három valószínű isten, mint a hogy három külön ember Péter, Jakab és János. Ha három oly személy van az istenségben, a kiknek mindenike isten, kik közül mindeniknek végtelen lelke van, akkor három különböző istennek kell lenni.

A háromság hívők evvel szemben ismét ellenvetést tesznek, azt állítván, hogy e három személy nem három isten, hanem csak egy; mert e g y l é n y e g ű e k, és az athanasiusi hitforma is azt mondja, hogy „De a személyeket nem kell összeelegyíteni, se a természetet (substantia) el nem kell osztani.“ Ha a háromságnak három személye, három végtelen lélek; vagy ha a háromság három személye olyan, a kiknek mindenikében megvan minden isteni tulajdon, akkor három istennek kell lenni, legyen bár három külön állata vagy lényege mindeniknek; vagy pedig birjon egy lényeggel, mint az ind mythologia trimurtija.

Némely trinitariusok a hitforma kifejezéseitől mérőben eltérőleg azt állítják, hogy a háromság három személye: az atya, a fiu és a szent lélek semmi sem egyéb ama három módnál, vagy viszonynál, a melyben az isten teremtményeivel van. Szerintök isten háromnemű viszonyban van teremtményeivel, mint teremtő, megváltó és megszentelő. És e viszonyokat nevezik személyeknek. Ha már némely háromság hívők ide módosítják a háromság tanát, akkor ők tisztán unitariusok, mert az atyának teremtményeihez való eme viszonyait minden unitarius elismeri. Minden értelmes ember tudja és hiszi, hogy isten teremtett és teremt mindent; isten az emberiség üdvösségének eredeti kutfeje; isten ihleti és szenteli meg az emberi lelket, hogy jövő boldogságát munkálja. Azonban a háromság hívők nagyon tévednek, midőn istennek az emberhez való viszonyát csupán háromra szorítják és szállítják le; mert isten az ő gyermekeivel nem három, hanem számtalan viszonyban áll, a mint ezt a kül- és beltermészet hathatósan bizonyítja. És ha a háromság hívők elve szerint e számtalan viszonyt mind megannyi személynek vesszük, akkor az istenségben levő három személy helyett számtalan istent nyerünk, kik közül mindenik egyformán isten, s egyik épen ugy imádás tárgya, mint a másik. Ezekből láthatni, hogy a háromság tana és a háromság hívők minden okoskodása vagy tri-theismusra, vagy polytheismusra vezet.

12. §.

A háromság tana megfosztja istent az ő szentségétől, mert korlátozza az ő tökélyeit.

1. Isten lényeges tulajdonainak egyike az, hogy ő önmagától van. Minden oly tan, a mely istennek e tulajdonát bármi részben is kizárja, az megszorítja istennek egyik legkitünőbb jelességét. Már pedig a háromság tana ezt teszi. Ugyanis az athanasiusi hitforma azt mondja egyfelől, hogy mind az atya, mind a fiu, mind a szent lélek egyformán istenek, egyformán örökkévalók. Másfelől azt állítja, hogy a fiu az atyától született, s a szent lélek az atyától és a fiutól származott.¹⁾ Már akárminő értelmet adjunk a született és származott szavaknak, mindenféle értelem megfogja semmisíteni a fiunak és a szent léleknek önmagától való létezését; mert ők a hitforma szerint születtek és származtak. S akármit mondjon az athanasiusi hitforma eme kifejezésével: „a háromságban semmi sincs előbb, vagy utóbbvaló“, a születés és származás fogalma felteszi, hogy a született, vagy származott lény kisebb és időre utána áll annak, a kitől született. A fiu és szent lélek tehát nem lehetnek önmagoktól valók. Következésképp az az istenség se lehet önmagától való, a melynek két ily származott lény lényeges részét teszi.

2. A háromság tana lerontja továbbá istennek mindenütt jelenvalóságát. Az isten eszméjének lényege azt kívánja, hogy ő mindenütt létezzék; hassa át az egész mindenséget, s töltsse be a mennyet és a földet. Ha — a mint a trinitáriusok állítják — az atya tökéletes isten és végtelen természetű lény, akkor ő jelen van mindenütt és betölt minden tért. Ha a fiu tökéletes isten, akkor ő is jelen van mindenütt. És ha a szent lélek is tökéletes isten, akkor az is jelen van mindenütt. Egyenként és külön-külön mindenik betölt minden tért. A háromság tana szerint ennél fogva vagy azt kell gondolnunk, hogy három végtelen világegyetem van; vagy azt, hogy ugyanazt a tért három egyenlő lény tartja elfoglalva és betöltve, — vagy pedig azt kell feltennünk, hogy e lények vagy személyek közül egyik se mindenütt jelenvaló, egyik sem isten, hanem mindenik határok közé van szorítva, s csak azt a részét tölti be a mindenségnek, a mely neki jutott.

3. A háromság tana lerontja istennek végtelen hatalmát. Én az istennek mindenhatóságot tulajdonítok, mert azok az okok, a melyek istennek létét bizonyítják, azt mutatják, hogy neki mindenbatónak kell lenni,

¹⁾ A keleti vagyis a görög egyház a szent lelket csak az atyától származtatja.

vagy is oly tevékenységgel, erővel kell bírnia, a mely minden lehető eredménynek megfeleljen. Azt is állítom, hogy e fő erő csak egy lehet. Evvel szemben az athanasiusi hitforma azt tanítja, hogy „az atya is mindenható, a fiu is mindenható és a szent lélek is mindenható.“ A ki egy kissé gondolkozni tud, az átláthatja, hogy három mindenható lény létezése nemcsak szükségtelen, de egyszersmind lehetetlen is a dolgok természeténél fogva. Erről még jobban meggyőződhetik az olvasó, ha a háromság hypothesisét kissé vizsgálat alá vesszük.

A háromság tana szerint a háromság három személye közül minde-
niknek külön hivatása, osztálya és teendője van. Ez oeconomia szerint min-
denik személynek külön teendője van, a mi kizárólag az övé, s a mit a
más kettő nem teljesíthet. Az atya tudomást veszen az emberek magavi-
seletéről, megbocsát a bűnbánónak, megbünteti a gonosztevőt és kannibáli
módon áldozati vért követel egy embertől az emberiség bűneiért. A fiu
feláldozza magát az isteni törvény áthágóiért, hogy az atya igazságosságát
kielégítse. A szent lélek a megváltott bűnösöket szenteli meg, hogy őket a
jövő életre képesítse. Ha már ez a tény így áll, akkor sem az atya, sem
a fiu, sem a szent lélek nem mindenható. Mert a mint az orthodoxia dog-
mái tanítják, az atya nem képes megmenteni gyermekeit az örök veszed-
lemtől, a nélkül, hogy a fiu magát érettök fel ne áldozza, s ki ne állja a
törvény büntetését. A fiu nem áldozhatta volna fel magát, s nem tölt-
hette volna be üdvözítői hivatalát, ha a szent lélek őt meg nem szentelte
volna. A szent lélek megszentelő hatása semmi jót nem eszközöl, ha a
fiu közbe nem lépik, s halálának érdeme által el nem fordítja a boszus és
kérlelhetetlen atya adáz kezeit.

Ezek szerint a háromság tana alapján a háromság mindenik szemé-
lye előtt van olyan dolog, a mit az nem tud teljesíteni. Következőleg e
hitforma alapján egyik se mindenható szorosán véve. És ha a háromság
egyes személyei egyenként nem mindenhatók, akkor az az istenség se lehet
mindenható, a melyet ezek együttvéve alkotnak. Mert oktalanság lenne
azt hinni, hogy három korlátolt hatalmu lény együttvéve egy végtelen ha-
talmu lényt alkotasson.

13. §.

A h á r o m s á g t a n a z a v a r t t á m a s z t a z i s t e n i
t i s z t e l e t b e n .

Egy jól kifejtett és világosan meghatározott polytheismus a legkisebb
zavarba se hozza az imádkozót, midőn az az isteni tiszteletet végzi. Nem,
mert ő jól tudja, hogy mindenik istennek minő természete, rangja és gige-

neyei vannak. Teljesíti külön-külön mindenik iránt az ezek iránt tartozó és kiszabott tiszteletet a kitűzött évszakban és módon.

Az egy igaz istent imádó ember is teljesen ment minden nehézségtől. Ő jól tudja, hogy egyedül a mennyei atya az ő imádásának tárgya, kitől lételet, életét, s szellemi és anyagi javait nyerte. Nem háborítja őt az a gondolat, hát ha valamelyik istentől elhuzta a neki tartozó tiszteletet, s másnak adta. Háborithatatlanul imádhajta az emberiség szerető édes atyját, minden dolgok egyedüli okát.

Nem így a háromságihívő. Az ő dogmája zavarba hozza lelkét annak összetett istenségével. E dogma azt parancsolja neki, hogy a három személyt imádjá az egy istenségben, kik közül mindenik isten is, nem is. E dogma három személyt mutat fel imádás tárgyául, s az isteni tiszteletet mégis csak egy lényre szorítja, azt állítván, hogy az a három személy, kiknek egyforma igénye van a halandók tiszteletére, amalgamálódva vannak az istenségben. Már hogy aztán a háromságihívő miként tudja rendezni eszméit ekkora zürzavarban; miként fejezi ki gondolatait; miként adja meg a tartozó tiszteletet mindeniknek a többiének csorbitása nélkül; miként tudja elhatározni, hogy mikor imádjá az atyát, mikor a fiut, mikor a szent lelkét, s mikor a szent háromságot együtt: minő adományt kérjen tőlök külön-külön, s mit mikor együtt vannak, — ezek oly kérdések, a melyekhez hasonló még számtalan van, de a melyekre sem én, sem egyetlen háromságihívő nem tudunk megfelelni. Pedig e kérdések minden háromságihívő lelkében felmerülnek. És ez az oka, hogy a háromságihívő soha sem imádkozhatik oly buzgón, oly csendes lélekkel és megalégedéssel, mint az, a ki meg van győződve, hogy az isten egyetlen egy; hogy ez isten egyedül is elégséges oka mindennek; egyedüli tárgya a hála érzelmeinek és hogy ő az egyetlen lény, kihez mint minden jó és szeretet eredeti és kimerithetetlen forrásához imádkozni lehet.

Kimutathatnám itt még azt is, hogy a háromság egyházi tana ellenkezik Jézusnak mind isteni, mind emberi voltával; előszámlálhatnám azokat a roszakat, a melyeket a háromság tana árasztott az emberiségre és azt is bebizonyíthatnám, hogy a háromság érvei tehetetlenek az unitárizmus bizonyítékaival szemben. Azonban részint rövidség okáért, részint mert egyebütt némileg érintve vannak, most mellőzöm. Rátérek tehát egyenesen az ő testamentumra és megvizsgálom, vajjon tanítja-e a háromságot.

III. FEJEZET.

14. §.

A z ó t e s t a m e n t u m n e m t a n i t h á r o m s á g o t .

A szentháromsági dogmának oly különös frázeológiája van, a mely teljesen idegen az ó testamentumra nézve, a mely a zsidó nép nemzeti és vallásos történetét, a látnokok szavait és tetteit foglalja magában. A háromságnak sincs semmi nyoma az ó testamentumban; sőt egyetlen egy oly keleti szó nincs az egész ó testamentumban, a mely a háromság valamely kifejezését jelentené. És ez lényeges nehézség, mert ha — a mint a trinitáriusok mondják — a háromság hite annyira elkerülhetetlen az üdvösségre, akkor az emberiség nem maradhatott 4000 évig ez üdvözítő tan nélkül, ennek tanítva kell lenni az ó testamentumban. Ámde sem a háromság tana, sem valami avval azonos, még csak ahoz hasonló tan sincs az ó testamentumban. Lehet-e hinni tehát, hogy egy oly igazság, a melyet némelyek annyira fontosnak tartanak, hogy a nélkül az emberek örökre elvesznek, nem volt kijelentve, vagy ha volt is, oly homályosan, hogy nincs oly háromsághívő theolog a világon, a ki azt a biblia nyelvén tudná meghatározni és kifejezni?

A háromsághívők dogmáikat különös kifejezésekkel fejezik ki; oly kifejezésekkel, melyek nélkül nem tudják egyáltalában senkinek megtanítani az üdvösséget, az i g a z h i t e t, — mindazáltal e kifejezések nincsenek meg a bibliában, sőt még ezekhez hasonló kifejezések sincsenek, sem a bibliában, sem pedig egyik keleti nyelvben is. Honnau van tehát e tan fontossága, ha a bibliának az a célja, hogy minket az üdvösség utaira tanítson meg? Legfőbb onnan, hogy oly nézetekből és föltevésekből áll, melyeket a biblia nem tanít, hanem csupán fáradságos inductio által huzzák ki abból a trinitáriusok.

Hogy a szentháromság egy hanggal sincs kijelentve a bibliában és csak inductio által lehet kihalászni onnan, elismerik ezt a leghiresebb orthodox theologusok, mind a r. katolikusok, mind pedig a protestansok részéről. A hires francia reformator J u r i e u bár dögleteles eretnekségnek nevezi a háromság tagadását, mindazáltal azt mondja P á s z t o r i l e v e l e i b e n, hogy ez nem létezett jelen alakjában a niceai zsinat előtt, — sőt az egyh. atyák irataiból bizonyítja, miszerint az első három században általános hit volt, hogy a fiu nem egyenlő az atyával, nem is örökkévaló.¹⁾ E r a s m u s úgy nyilatkozik, hogy „a h o m o u s i o n (egylényegű) szó nincs meg a bibliában és csak okoskodás által lehet onnan kihúzni.“²⁾ L u t h e r hasonlóképp vélekedik midőn azt állítja, hogy a h á r o m s á g kifejezést nem

¹⁾ L. Ben Mordecai Apol. I. p. 46.

²⁾ Oper. tom. IX. p. 1034.

lehet feltalálni a szent írásban; az csupa emberi találmány, ugyanazért rideg is. ¹⁾ Kálvin azt mondja a háromságról: „én nem szeretem e közönséges imát: Szentháromság, egy isten! könyörülj rajtunk! mert ez barbarizmusra vezet. Én az ily kifejezéseket izetleneknek és profanusoknak tartom.“ ²⁾ Daneau Lambert a „szentháromság = egy istent veszedelmesnek és helytelennek“ nevezi. ³⁾ Limborch pedig úgy nyilatkozik, hogy a háromság, személy, homousion és más hasonló kifejezések sehol sem jönnek elé a szentírásban. ⁴⁾

15. §.

A trinitáriusok érvei az ó testamentumból a háromság bebizonyítására.

Azok a helyek, melyekből az orthodoxok a háromságot ki szokták okoskodni, a bibliában a következők:

Először is azt állítják a trinitáriusok, hogy miután istennek nevei, mint Elohim, Adonim (אֱלֹהִים, אֲדֹנָיִם) gyakran többes számban fordulnak elő az ó testamentumban, e többes számok személytöbbséget jelentenek. Csakhogy, ha már e többes számok személytöbbséget jelentenek, akkor épen oly joggal jelölhetnek ezer személyt, mint hármat. Azonban a bibliai tudomány világnál arról győződünk meg, hogy az ily többes kifejezések a héber nyelv idiomája szerint az általok kifejezett személyek fenségét, méltóságát jelölik; és hogy ugyanezen többes nevekkal a héber egyeseket is szokott jelölni, a mikor egyes állitmánnyal köti össze. ⁵⁾ Ha e többes számú nevek az istenségben levő személytöbbséget jelentik, akkor egyszersmind azt is jelentik, hogy Mózes és amaz egyének, kikre e neveket alkalmazták, több személyből állottak; mert az ó testamentumban az Elohim kifejezés nemcsak az istenre van alkalmazva, hanem jelöli vele az ó testamentum igaz istent, és a hamis isteneket, ⁶⁾ Mózes ⁷⁾, Sámuel ⁸⁾, Salomon ⁹⁾, az angyalokat ¹⁰⁾, birákat ¹¹⁾ stb. Ha

1) Postil. major. fol. 282. — Confut. Rat. Latom. tom. II. fol. 240.

2) Tractat. theol. p. 796.

3) Resp. ad Genebrard. cap. III.; opusc. p. 1327.

4) Theol. christ. lib. VII. cap. 21. §. 13.

5) Lásd Ballagi Héber nyelvtan 50. és 65. §§. — Gesenii Lex. Hebr. et chald. artt. אֱלֹהִים et אֲדֹנָיִם.

6) Zsolt. 86, 8. — 2 Móz. 12, 13. 1 Móz. 35, 2-4. 5. Móz. 29, 18.

7) 2 Móz. 7, 1.

8) 1 Sám. 28, 13, 14.

9) Zsolt. 45, 6.

10) Zsolt. 8, 6.

11) 2 Móz. 21, 6. 22, 7. 8.

tehát az Elohim szó egy esetben személytöbbséget jelent, akkor minden esetben azt kell jelentenie. Már pedig mikor Mózeset jelöli, alig hiszem, hogy akkor a legerősebb trinitárius is három személynek tekintse Mózeset. Észre vette Kálvin is, hogy mekkora abszurditás lenne az Elohim szót a háromságra magyarázni, ugyanazért inti olvasóit, hogy óvakodjanak ily értelmezésektől, mert ezek ellene vannak a bibliai szöveg természetének.

A második erősség, melylyel a háromsághivők tanaikat támogatják 1 Móz. 1, 26: „teremt s ü n k embert!“ és még négy hely, ahol isten magáról szólva többes névmást használ. Azonban a bibliai tudomány kimutatta már, hogy e kifejezések nem személytöbbséget jelentenek, hanem a beszédnek azt a majesteticus modorát, melyet az írók azok szájába szoktak adni, kik kiváló tekintélyben állanak. A földi királyok is többes számban beszélnek magokról hivatalos leirataikban, pl. „M i első Ferenc József isten kegyelméből stb. rendel j ü k, hogy . . . a törvények teljes épségökben megtartásának“ stb. Gesenius, Rosenmüller, Eichhorn, Grotius és számtalan más jeles theológusok e helyet pluralis excellentiaenek veszik és azt jegyzik meg, hogy „a héber nyelv sajátosságai közé tartozik az istenről, mint egy királyról, többes számban szólani“¹⁾, — annival is inkább, mert a héber nép a királyság megalakulása előtt istent tartotta királyának. E helyet Kalvin is gyenge erősségnek tartja a háromságra nézve.²⁾

A harmadik hely, amelyből az orthodoxok trinitást huznak ki Ézsá. 6, 3: „S z e n t, s z e n t, s z e n t a s e r e g e k n e k u r a.“ E helyet legerősebb bizonyítéknak tartják a háromságra nézve. Azonban minden biblicus-theológus jól tudja, hogy a s z e n t melléknévnek háromszor való ismétlése arra való, hogy isten szentségének felső fokát jelölje, mintha azt mondaná: h á r o m s z o r s z e n t, vagy v é g h e t e t l e n s z e n t. Hasonló kifejezések vannak mind a szentiróknál, mind a világi írónál. Jerem. 7, 4-ben a zsidók így kiáltanak fel: „J e h o v á n a k t e m p l o m a, J e h o v á n a k t e m p l o m a, J e h o v á n a k t e m p l o m a e z.“³⁾ Jerem. 22, 29-ben azt mondja az ur: „F ö l d, f ö l d, f ö l d, halld meg az

¹⁾ Lásd: Tostat De Sanctissima Trinitate pp. 3, 6. — Limborch: Theol. christ. lib. II. c. 22. §. 1.

²⁾ Lásd Kalvin észrevételét Gen. 1, 26. 3, 22. stb. felett, ahol azt mondja: „E helyből némely keresztyének az istenségben levő három személy tanát huzzák ki. Én attól tartok, hogy ez erősség nem solid.“

³⁾ Megjegyzendő, hogy Károli fordításában e hely is hibásan van fordítva, mert az eredeti héber szövegben יהוה יהוה = J a h v e n e k t e m p l o m, a háromszor fordul elő, Károli pedig kihagyja az egyiket és kétszer adja. Én az eredeti után fordítottam.

urnak szavát.“ 2 Sám. 18, 33-ban azt mondja Dávid: „S z e r e l m e s f i a m A b s o l o n ! é d e s f i a m , é d e s f i a m A b s o l o n ! “ Ezsaiás 21, 9-ben azt mondja: „E l e s e t t , e l e s e t t B a b y l o n . “ A római classicus írónál is jönnek elé hasonló kifejezések, mint pl. „Tergeminis tollit honoribus“; „O ter felices!“ „Illi robur et aes triplex circa pectus erat“; a görögök pedig Mercuriust *τριμεριστον*-nak irták. Ha már a trinitáriusok felvétele szerint valamely szónak háromszori ismétlése háromságot teszen, akkor hasonló analogiánál fogva a föld három külön földből áll; Absolon állatjában egy, de személyében három; Babylonban csupán két titkos lény van; és Mercur szintén három személy egy személyben. Látni való ebből, hogy az orthodoxia illetén okoskodása merőben hamis. Átlátta ezt Tostat midőn azt mondja ¹⁾, hogy a kérdés alatti helyen a s z e n t szónak háromszori ismétlése nem az istenségbeni személy-többséget jelenti, hanem hogy isten többszörösen dicsőítendő. Hasonló értelemben nyilatkozik Kálvin is az ő Commentárjában.

Az orthodox theologusok hamis biblia magyarázatára vonatkozólag még csak egy példát hozok fel. Ugyanis Galatine és mások azt állítják, hogy a J e h o v a (יהוה) szó héber alakjának három szótagja a háromságot, a ה betű kétszeri előfordulása pedig Jézus kettős természetét jelenti. De ez oly nevetséges és hamis értelmezés, ami nem is érdemli meg, hogy valaki reflectáljon reá; mert ha a J e h o v a szó három szótagjából három istent lehet kimagyarázni, akkor a világon minden nyelvnek minden három szótagos szavából ki lehet magyarázni a háromságot, és Jézusnak kettős természetét minden oly szóból ki lehet kerekíteni, melyben ugyanaz a betű kétszer fordul elé. És ekkor végtelen szent háromságok és Jézusnak végtelen kettős természetei származnának, ami merő abszurditás lenne még az orthodoxia szempontjából is.

Még több más helyet is idézhetnék, honnan a trinitáriusok ilyen módon kiszokták húzni a háromságot. Azonban ez idézetek is eléggé bizonyítják, hogy a háromságnak semmi nyoma nincs az ó testamentumban. Az atyák kitalálták legelőbb a háromság tanát, azután bizonyítékokat kerestek arra nézve a bibliában; de miután nem találtak, kénytelenek voltak félremagyarázni némely bibliai helyeket, csakhogy kedvenc tanokat támogathassák velők.

A szentháromságihivők okoskodása, amely által tanokat a biblia szétszórt textusaiból ki szokták magyarázni, logikátlan. Az előzmények hamisak, tehát a következmények sem lehetnek igazak. Az orthodox egyházak

¹⁾ Op. tom. XII; De Sanct. Trinit. p. 9.

azt kívánják hiveiktől, hogy higgyék el, miszerint egyik textus az atya istenségét bizonyítja; a másik a fiút; a harmadik pedig a szent lélekét. S miután főleg az örök kárhozattal való fenyegetés által rábirták hiveiket annak elhívására, hogy az egyház textusai az általa tanított értelmet jelentik, s a hivek csakugyan hinni is kezdik a h á r o m i s t e n t, — ekkor újra eléállanak az egyházak és — dacára annak, miszerint azt tanították, hogy az atya is, a fiu is, a szent lélek is külön-külön istenek — azt mondják, hogy ők nem h á r o m istent értettek, hanem csupán e g y istent h á r o m személyben. Az egyházak okoskodásának e l ő z m é n y e i azt mutatják, hogy három külön álló lény van, kik közül mindeniknek saját hivatása, kötelessége és akarata van s akik mindenike isten; az ebből kihuzott k ö v e t k e z m é n y pedig az, hogy ezek még sem istenek, hanem csak oly három személy, kik az istenséget alkotják. Lehet-e ennél valami hamisabb okoskodás?

16. §.

A trinitárius theologusok elismerik, hogy a h á r o m s á g n a k n i n c s n y o m a a z ó t e s t a m e n t u m b a n.

A trinitáriusok elismerik, hogy a háromságnak semmi nyoma sincs az ó testamentumban, vagyis hogy az nem volt kijelentve a zsidó népnek. R u p e r t u s T u i t i e n s i s azt mondja ¹⁾, hogy Jézus eljövetele előtt az istenségben levő háromság titka el volt titkolva, mert a világ, a maga csecsemő és ifju korában nem volt képes annak elfogadására.“

„Világos“ — így szól T o s t a t püspök — „hogy az ó testamenti iratokban nem lehet kellő bizonyítékokat találni sem a háromságnak, sem pedig az istenségben levő személytöbbségnek bebizonyítására.“²⁾

„Az ó testamentum“ — így szól S t e u c h u s E u g u b i n u s — „célzatosan hallgat a szent háromságról, nehogy a zsidók, kiknek a bálványozásra hajlamok van, ebből alkalmat vegyenek a vétkezésre.“³⁾

„A háromság titka“ — így szól G a l a t i n e — „nem volt kijelentve a Krisztus idejéig, mert a zsidók hajlandók voltak a bálványozásra.“⁴⁾

„A legszentebb szentháromság titka“ — így szól S a l m e r o n — „soha se hatolhatott be az emberek lelkébe, mert e titok az evangelium számára volt fenntartva. Az ó testamentumban nem volt hittárgy gyanánt

1) Op. tom. II. p. 720.

2) Op. tom. XII. — De Sanct. Trin. p. 14.

3) Op. tom. I. p. 113, D.

4) De Arcanis Catholicae Veritatis, fol. 41.

kijelentve, mert a nép nem volt képes ennek elfogadására. Azonban a bálványozás ellenében az isten egysége tanítva van a törvényben. Innen van ez az első parancsolat: Halljad izrael! a mi urunk istentünk egy isten, 5 Móz. 6, 4.¹⁾

„A háromság titka“ — azt mongja Bellarmine kárdinalis — „nem volt tisztán tanítva az ó testamentumi zsidóknak, mert képtelenek voltak annak elfogadására.“²⁾

17. §.

A z ó t e s t a m e n t u m b i z o n y í t é k a i a h á r o m s á g e l l e n .

Ha a háromság Mózes és a próféták előtt lebegett, mint némely háromsághívők vélik, akkor tanítva kell lenni az ó testamentumban. De vajjon melyik hajdankori patriárka jelentette ki valaha az emberiségnek, hogy az istenben három személy, vagy három lényeg van. Ily tan soha sem volt a Mózes törvényének alkotó része. A Mózes öt könyvében nemcsak nincs meg e tan; de még csak nem is sejteti. A pentateuchus szerzője sokkal kisebb dolgokat, mint a mekkora dolgot a theologusok a háromságból csinálnak, a legnagyobb pontossággal határoz meg; részletesen leírja nem csak az erkölcsi törvény egyes részleteit és a ceremóniák minutiáit, hanem az eszközök nagyságát, alakját, a papok ruháját, sőt az imádkozónak legkisebb mozdulatát és térdhajtását is, mindazáltal e részletek dacára a háromság tana, az orthodoxia szerint az ég küszöbe, teljesen mellőzve van. A próféták ugyane nyomot követik. Egyikök sem hagyott hátra egy vonást is, melyből a háromságot lehetne kimagyarázni. Egyikök sem örvendezettette meg a világot ama valóban épületes bonctani vázaival az istenségben levő lényeg, állat vagy három személynek, mely eleitől fogva oly annyira elfoglalta a theologusokat.

Abrahám a zsidó nép ősapja, állhatatos maradt az egy isten imáadásában. Isten kitüntette őt ezért és meg is jutalmazta. Ő egyedül istenhez imádkozott, néki adott hálákat, és ily kegyes odaadással viseltetett isten iránt: „Uram! mit akarsz velem, hogy cselekedjem?“ Az ur pedig így szólt reá: „Én vagyok az ur, én megáldalak téged és a te magodat utánad.“ A judaizmus tehát ott kezdődik, mikor isten Ábrahámot az egy igaz isten imáadásá miatt magának kiválasztotta. A valódi judaizmusnak minden törvényei és intézményei ugyanazt az egy istenségi (monotheisticus) jellemet tüntetik

¹⁾ Comm. tom. I. pp. 201—2; Prolog. XI. can. XXV.

²⁾ De Christo, lib. II. c. 6.

fel, a nélkül, hogy az isteni természet szörszálhasogató különbségeivel össze lenne szövődve. Maga isten azt írja a kőtáblára Mózesnek: „É n v a g y o k a t e u r a d i s t e n e d , k i t é g e d e t k i h o z t a l a k E g y p t o m n a k f ö l d é b ől.“ „S e m m i m á s i s t e n t n e i m á d j.“¹⁾ Isten így szól 5 Móz. 32, 39-ben: „L á s s á t o k m e g , h o g y é n v a g y o k , é s n i n c s e n i s t e n k i v ü l e m.“

A Mózes által felállított isteni tisztelet egyedül istent illeti vallásos tisztelettel és imádással. Nem imád az háromságot és nem dicsőíti a háromság-egy istent. A zsidó nép tanítói és prófétái ugyanez igazságról az isten szoros egységéről, tesznek tanúságot. Illyés azt bizonyítja, hogy „a z u r a z i s t e n ,“ Anna e megható szavakkal imádkozik 1 Sam. 2, 10-ben: „N i n c s s e n k i o l y s z e n t , m i n t a z u r , s ő t n i n c s s e n k i t e k i v ü l e d ; é s n i n c s s e n k i o l y e r ő s , m i n t a m i i s t e n ű n k.“ Salamon ily imával szenteli fel a jeruzsálemi templomot: „H o g y m e g i s m e r j é k a f ö l d őr n v a l ó m i n d e n n é p e k , h o g y c s a k a z u r a z i s t e n , é s h o g y ő k i v ü l ő t t e n i n c s e n m á s.“ (1 Kir. 8, 60). — A zsoltár író így kiált a gondviseléshez: „H o g y t u d j á k m e g , h o g y t e , k i n e k n e v e d J e h o v a , c s a k e g y e d ű l v a g y f e l s ő g e s i s t e n.“²⁾ Ezsaiás szerint azt mondja isten maga: „É n v a g y o k a z u r , e z a z é n n e v e m , é s a z é n d i c s ő s é g e m e t m á s n a k n e m a d o m.“³⁾ „E z t m o n d j a a z u r a z i z r a e l k i r á l y a : é n v a g y o k a z e l s ő , é s a z u t o l s ó , é s n á l a m n á l t ő b b i s t e n n i n c s e n.“⁴⁾ É n v a g y o k a z u r , é s n i n c s e n t ő b b , n á l a m n á l t ő b b i s t e n n i n c s e n!“⁵⁾ Malakiás így szól: „A v a g y n e m m i n d n y á j u n k n a k e g y a t y á n k v a n e ? A v a g y n e m a z o n e g y i s t e n t e r e m t e t t e m i n k e t?“⁶⁾ Ezsaiás szerint azt mondja az ur: „E m l é k e z z e t e k m e g , h o g y é n v a g y o k a z i s t e n é s t ő b b i s t e n n i n c s n á l a m n á l , é s n i n c s e n s e n k i h o z z á m h a s o n l a t o s.“⁷⁾

Idézhetnék még számtalan más helyeket is az ó testamentumból annak bebizonyítására, hogy az ó testamentum semmit sem tud a háromságról. De azt hiszem felesleges többet idéznem, mert a felhozottak oly világosan bizo-

1) Ex. 20, 3.

2) Zsolt. 83.₁₉.

3) Esa. 44.₈.

4) Esa. 45.₅.

5) Esa. 45.₁₅.

6) Mal. 2.₁₉.

7) Esa. 46.₈.

nyitják az isten szoros egységét, hogy többé senki sem kételkedhetik azon. Abrahámot isten az egy isten imádásért hívta ki Chaldeából. Az izrael népet ezért hozta ki Egyiptomból; ezért lőn a törvény a Sinai hegyen adva; ezért lelkesültek a próféták: és ezt tanították a zsidó nép tanítói Jézusig. Azonban Jézus maga se tudott semmit a háromságról. Ő az ősök drága hitéhez, isten szoros egységéhez ragaszkodott, a mit legfényesebben bebizonyít Jézusnak felelete, melyet az irástudónak adott, a ki tőle a legfőbb parancsolatot kérdezte: „Minden parancsolatok közt az első ez: *H a l l j a d i z r a e l , a m i u r u n k i s t e n ű n k e g y u r.*“¹⁾)

Jézusnak e felelete tisztán mutatja, hogy neki és a korabeli zsidóknak vallása monotheistikus volt. Láthatni ezt a híres zsidótörténet író Flavius Josephus irataiból is, a ki Kr. u. 40 körül élvén, tüzetes leírást ad honfiai vallásos hitéről. Josephus határozottan bebizonyítja, hogy honfiai vallásának alapelve az *i s t e n e g y s é g e* volt. Ő távolról sem sejteti irataiban azt, hogy Abrahám maradékai az istenségben személytöbbséget hittek. Következésképp a zsidók le egészen az ő idejéig unitáriusok voltak, nem ismertek háromságot.

Szükségtelen tovább fűznöm ez észrevételeket, mert a világ külön részeibe elszéledt zsidók élő bizonyítványai annak, hogy szent könyveik alapelve nem a háromság, hanem az unitarizmus. Ehez ragaszkodtak ők szorosan jó és balsorsukban egyiránt. A zsidók hiven megőrizték ez alapelvet, dacára a kegyetlenségeknek, kínzásoknak, melyeket a keresztyének rajtok elkövettek, csak azért, mert hőn ragaszkodtak atyáik istenéhez, Jehovához, az egyedül élő és igaz istenhez. Nem volt, most sincs és soha sem is lesz háromsághívó azok közt, a kik hitők zsinórmértékéül az ő testamentumot tartják.

Ha a zsidóknak valami különös küldetésök volt a gondviseléstől, ez bizonyynyal az egy istenség eszméjének fenntartása volt. Ők be is töltötték e hivatást, mert megőrizték és hátrahagyták az emberiségnek a monotheismus magasztos eszméjét épen és menten a keresztyének hamisítási törekvéseitől.

IV. FEJEZET.

18. §.

J é z u s n e m t a n i t j a a s z e n t h á r o m s á g o t .

Az elébbi fejezetben tisztán bebizonyítottam azt, hogy az ő testamentum nem tanít háromságot, sőt épen unitarizmust tanít. Erre azt mondhatná valamelyik trinitárius, hogy a háromság azért még igaz lehet, ha az ő testamentumban semmi nyoma nincs is, mert mi nem az ő törvény alatt élünk, hanem

¹⁾ 12,₂₉. 5 Móz. 6,₁₁.

egy új szövetségben, s a háromság tana képezheti az egyik különbséget a Mózes vallása és a ker. vallás közt. Ez ellenvetés nem helyes egyfelől azért, mert az isten egységét illetőleg a szövetség nem változott, másfelől azért se, mert Jézus nem tanította a háromságot.

Vajjon a háromság tana lényeges-e az üdvösségre? Az orthodox kereszténynek azt felelik, hogy az. Ha tehát a háromság annyira lényeges az üdvösségre, hogy anélkül az ember örök kárhozatra jut — a mint az orthodoxia mondja; s ha Jézus az isteni akarat kijelentője, akkor neki tisztán és határozottan tanítani kellett a háromságot. Ha pedig nem tanította, akkor bizonyára nem lényeges dolog az az ember üdvösségére nézve.

Azonban térjünk az új testamentumra. Tanította-e Jézus akár magános, akár nyilvános beszédeiben a háromságot; vagy pedig evvel egészen ellenkezőleg unitarismust hirdetett? Tanította-e, hogy az istenségben három külön személy van, a kiknek mindenike egyenlő egymással hatalomban, bölcsességben, örökkévalóságban, fenségben, dicsőségben és minden isteni tökélyben? Hirdette-e Jézus, hogy ez a három külön személy mégis csak egy isten, — annyira, hogy míg azok külön-külön igaz és főistenek, még sincs három isten, hanem csak egy? Vagy azt tanította Jézus, hogy — a mint az unitáriusok hiszik — csak egy isten van, az atya, aki lélek, és aki lélekben és igazságban imádandó?

19. §.

Jézus tanítása istenről.

Jézus azt tanította, hogy isten és az ember között magasabb viszony létezik, mint az erős és erőtlen közt. E viszony pedig a kölcsönös szeretet. Érezte lelkében, hogy isten az ő mennyei atyja, arra törekedett, hogy mindeniben hasonló érzelmeket ébresszen. Ő jól tudta, hogy természet szerint minden ember gyermeke istennek. Ezért azt kívánta, hogy minden ember atyjának tekintse istent, s mint azon egy atyának gyermekei egymást szeressék. Így a nélkül, hogy akár a természetet, akár a törvényt mellőzné Jézus, az embereket egy magasztos országba vezette be, a kegyelem országába. Jézusnak egész életét és munkásságát az a fiú viszony jellemzi, a mely az embert istennel egyesíti. Innen származtak az ő fenkölt parancsai az emberiségre nézve; innen van, hogy ő oly gyöngéden érez a betegek, szerencsétlenek és elnyomottak iránt. Ezért hivatkozik a lelkiismeretre s istennel való egyességre, a mely egyesség szerinte se dogmai se ritualistikus nem volt, hanem oly szellemi egyesség, a mely a lélek vágyainak tisztaságában, az igazság utáni éhezésben és szomjuhozásban, s isten iránti szeretetben állott. Ezek azok az igazságok, a melyeket Jézus kora eszméivel összhangzásban, valószínűleg nemzeties alakban,

amaz eszmék kíséretében adott elé, a melyeket növekedése alatt elsajátított. Azonban ő ez alakot soha se tartotta lényegesnek. Ily elveket hirdetett Jézus, és azokat egyszersmind valósította is. Bár ez elvek szépségeinek dacára is sokan voltak ellene, — mindazáltal sokat áthatott az ő szelleme, sokan ragaszkodtak hozzája, s a kik vele rokonszenveztek, azt mondták róla: „e z e g y p r ó f é t a.“ Később, midőn a követőinek iránta való szeretete annyira fokozódott, hogy nálánál nagyobbnak egy földi lényt se képzeltek, azt mondták róla, „e z a z e l j ö v e n d ő m e s s i a s.“

Jézusnak tettei és beszédei minden kétségen kívül világosan mutatják, hogy ő ugyanazokat a szoros egy-istenségi nézeteket vallotta, követte és tanította, a melyek az ó-testamentumon oly élesen áthúzódnak, a melyeket vallottak az ő kortársai, és a melyeket követtek az első keresztyének utódai a tiszta unitáriusok le a mai napig. Például csakhamar a pusztába vonulása után Jézusnak alkalma nyílt arra, hogy nézeteit nyilvánítsa. Ugyanis a kísértő arra unszolta, hogy az egy istentől elhajolva őt imádjá. Jézus a csábítást amaz ó-testamentumi helylyel utasítja vissza: „A t e u r a d a t i s t e n e d e t i m á d j a d é s c s a k ő t s z o l g á l a d.“¹⁾ E visszautasító feleletnek semmi értelme se lett volna, ha az egy igaz istenen kívül még két más isten is igényt tarthatna a vallásos imádásra. Ez esetben a Mózesi törvény egy-istenségi parancsát el kellett volna törölni s helyébe egy különböző tant, az új kijelentéshez alkalmazottat kellett volna tenni.

Jézusnak az istenség eszméje körüli nézete még világosabban kitűnik az írástudóval való beszélgetésből. Márk szerint egy írástudó ki akarván puhatolni Jézusnak nézeteit, azt kérdezi tőle: „M e l y i k m i n d e n p a r a n c s o l a t o k k ö z t a z e l s ő?“²⁾ E felhívás által Jézusnak világos alkalma nyílt kijelenteni határozottan a változtatást, amit a zsidó nép által vallott egy-istenségi hitben tenni akart. Ha Jézus tudta volna, hogy Jehova nem egy személy, hanem három, s többé nem az egyszemélyű, hanem a három személyes Jehova az imádás tárgya, Jézusnak hivatali és becsületbeli kötelessége lett volna ezt kijelenteni. De Jézus semmi változtatást nem tesz a zsidó egyistenségi nézeten, sőt az írástudónak adott feleletében épen arra alapítja isten országát, így szólván: „M i n d e n p a r a n c s o l a t o k k ö z t a z e l s ő: „H a l l j a d i z r a e l , a m i u r u n k i s t e n ű n k e g y u r . S z e r e s d a t e u r a d a t i s t e n e d e t t e l j e s s z i v e d b ű l , t e l j e s l e l k e d b ű l , t e l j e s e l m é d b ű l é s m i n d e n e r ő d b ű l . E p o n t f e l e t t t e h á t s e m m i k ű l ö n b s é g n e m v o l t a z í r á s t u d ó é s J é z u s , a t ö r v é n y é s a z e v a n g e -

¹⁾ 5 Móz. 6,¹³. LXX.

²⁾ Mark. 12,²⁸.

lium közt; mert az irástudó helyesnek ismerte Jézus feleletét, és Jézus helybenhagyta az irástudó észrevételeit, kijelentvén: „Nem messze vagy isten országától.“

E tekintetben számtalan helyet idézhetnék az új testamentumból. Azonban rövidség okáért csak egynehányra szoritkozom ez alkalommal. Jézus különböző alkalmakkor határozottan az isten szoros egységét tanította tanítványainak: „Egy a ti atyátok, ki a mennyben van.“¹⁾ — „Nincsen jó több, hanem csak egy az isten.“²⁾ Jézus tehát azt mondja, hogy csak egy isten van, és egyedül ez jó. Ha Jézusnak az lett volna a hivatása, hogy kijelentse, miszerint isten három személyben létezik, én azt hiszem, hogy ő e fontos igazságot kijelentette volna, — annyival inkább, mert a zsidónép egyistensége ellenében egy ily tannak határozottan ki kellett volna jelentve lenni. Azonban Jézus sehol se szól egy szót is erről, sőt ellenkezőleg azt mondja: „Ez az örök élet, hogy tégedet egyedül ismerjenek igaz istennek, és a kitelbocsátottál a Jézus Krisztust.“³⁾ Jézus az atyát a „menny és föld urának“ nevezi, és e címet az atyán kívül semmi más személynek nem tulajdonítja. Máskor azt mondja: „Az én atyám mindeneknél nagyobb.“⁴⁾ „Az atyá nagyobb én nála m nál.“⁵⁾ Jézus tehát az atya megoszolhatatlan szoros egységét tanítja. S dacára ennek, a háromsághívők azt mondják, hogy Jézus eljövételének az volt a célja, hogy kijelentse, miszerint az atyán kívül még két más isteni lény van az istenségben, a kiknek az atyával egyenlő örök istensége van, s akik az atyával együtt egy szentháromságot képeznek. Ha már ez volt a Jézus jövételének célja: akkor miként történhetik az, hogy Jézus mégis minden alkalmat megragad arra nézve, hogy az atyának egyedüli istenségét, egyszemélyiségét bebizonyítsa, és soha, egy alkalommal sem szól se a fiu istenségéről, se pedig a szent lélek istenségéről, az istenségnek e két személyéről, a kikről az ő hallgatói még nem is álmodtak; egy oly igazságról, amely nélkül a háromsághívők szerint nincs üdvösség. Én azt hiszem, hogy Jézus nem volt kevésbé őszinte és vallásos, mint a háromsághívők. De e tény mégis azt mutatja, hogy vagy Jézusnak nem volt igaza, midőn az isten szoros egységét tanította; vagy pedig a háromsághívőknek nincs igazok, midőn azt állítják, hogy az istenségben még két más isteni lény is van az atyán kívül. Harmadik eset

1) Mát. 23,⁹.

2) Mark. 10,¹¹³.

3) Ján. 17,³.

4) Ján. 10,²⁹.

5) Ján. 14,²³.

nincs. A két eset közül pedig az igazság nem a háromsághivők részén van, hanem a Jézusén.

20. §.

Jézus tanítása önmagáról.

Ily értelemben és szellemben nyilatkozott Jézus az istenről. Lássuk már, hogy mit mondott önmagáról. Vajjon tanította-e —, a mint az orthodoxia állítja, — hogy neki kettős természete van, azaz egyszerre ember is, isten is, vagy egy szóval istenember, hogy ő örök isten, épen oly hatalmas, mindentudó, bölcs, mindenütt jelen való és tökéletes, mint maga az isten; és hogy másfelől egyszersmind ember, aki kivéve a bűnt, épen úgy alája van vetve az emberi szükségnek, fájdalomnak, tökéletlenségnek és gyarlóságnak, mint bár ki más? Vajjon tanította-e Jézus az orthodox tant? Ha tanította, nyomának kell lenni az ő beszédeiben. Azonban én semmi ilyesminek nyomára jöni nem tudok az ő beszédeiben, sőt ellenkezőleg azt látom minden tanításából, hogy Jézus tisztán elismerte az atyától való függését, s tehetségeit és életét egyedül az atyának köszöni, annak ad hálát azokért.

Hogy Jézus mit tanított magáról, e tekintetben leginkább csak a három első evangélista után indulhatunk, mert a kritikusok összhangzó nyilatkozata szerint a 4-ik evangélium nem hiteles, nem János apostol írta, hanem valószínűleg János presbyter 170—200 körül Kr. u., a mit a könyv metaphysikai szelleme is mutat. Ez evangélium szabadon való átdolgozás Jézus tanításainak, nem hű leírása az ő beszédeinek. Az evangélisták szerint Jézus soha se célzott arra, hogy ő csodálatosan fogantatott és született. Ő magát nazaretinek és nem bethleheminek tartotta (Mát. 13.₃₄. Luk. 4.₃₄.) sőt (Mark. 12.₃₅.) megdorgálta az irástudókat, akik azt állították, hogy a messiásnak Dávid utódának kell lenni. Jézus nem utasította ugyan vissza a messiási címet; de (Mat. 16._{13—17}.) a Péter vallomása után ítélve nem ő adta magának. Ő magát e m b e r f i á n a k tartotta. Azonban az e m b e r f i a címmel nem az ő emberi természetét akarta megkülönböztetni az ő isteni természetétől, a melyet az i s t e n f i a címmel illetett, amint az orthodoxia véli; mert ez idegen eszmének semmi nyoma nincs az ő tanításaiban. Különb is az i s t e n f i a cim semmi olyant nem jelent, a mi őt más emberektől elválaszthatná. Aztán az evangélisták azt mondják, hogy ő megalázta magát isten előtt; ki volt téve a kísértéseknek, ett, ivott, szenvedett, sirt és visszautasította magától a j ó melléknevét, kijelentvén, hogy az csak istent illeti. Továbbá ellenségei sem hallgatták volna el vád nélkül, hogy ő magát istennek adta volna ki. Jézus tehát, midőn

magát istenfiának nevezte, arra a viszonyra célzott, amely az atya és az emberek közt van, s amelyet ő mélyen érzett lelkében.

Egy ily szellemű nyilatkozattal kezdi meg Jézus nyilvános pályáját, midőn a názáreti synagógában tanítá a zsidó népet Ezsaiás próféta szavaival: „Az urnak lelke van rajtam, mivel hogy megkaptam engemet, azért küldött engem, hogy a szegényeknek az evangéliumot hirdessem, hogy meggyógyítsam a töredelmes szívűeket, hogy a fogságnak szabadulást hirdessek, hogy hirdessek az urnak kedves esztendejét.“¹⁾ Jézus oly beszéddel kezdte meg hivatalát, amely nemcsak nem tanít háromságot, sőt épen unitarizmust hirdet.

Hogy Jézus hivatását betölthesse, szélylyel járt Galileában, Judeában és a szomszéd tartományokban, de sehol se mondotta magát istennek; sőt ellenkezőleg mindenütt ismételve kijelentette, hogy „azokat a cselekedeteket, a melyeket ő tett, az atya biztára, hogy elvégezze“²⁾; hogy „az atya, aki benne van, az cselekszi a cselekedeteket“³⁾; hogy „ő magától semmit se cselekedhetik“⁴⁾. E nyilatkozatok különösen hangzanak azoknak, akik Jézust istennek tartják. Minő nyilatkozat is ez egy mindenható isten ajkairól! Még különösebbnek tetszhetik az, a mikor Jézus hálaát ad istennek a tőle nyert segélyért: „Atyám, hálaát adok neked, hogy engem meghallgattál.“⁵⁾ Jézusnak e beszédei egyáltalában nem egyeznek meg az orthodoxia istenembségi tanával.

21. §.

Jézus az atyát tartotta az imádás egyedüli tárgyának.

Hogy Jézus magát nem tartotta istennek, ezt legfényesebben bebizonyítja az, hogy ő gyakran magányba vonult és egész éjeken át imádkozott⁶⁾. E tény egyedül is elégséges arra, hogy az istenségben levő személytőltség téves voltát kimutassa és a szoros egyistenséget bebizonyítsa;

¹⁾ Luk. 4₁₈₋₁₉. v. ő. Ezsai. 41₁₁.

²⁾ Ján. 5₃₆.

³⁾ Ján. 14₁₀.

⁴⁾ Ján. 5₃₀.

⁵⁾ Ján. 11₄₁.

⁶⁾ Lásd Mát. 11₂₅₋₂₆. 14₁₉₋₂₃. 15₁₈₋₆. 26₂₆₋₂₇₋₃₉₋₄₄₋₄₆₋₅₃. Mark. 1₃₅. 6₄₆. 8₂₆₋₇. 14₂₂₋₂₃. 15₃₄. Luk. 3₂₁. 5₁₆. 6₁₂₋₄₁. 9₁₈₋₂₈. 10₂₁. 11₁₁. 22₁₇. Ján. 6₁₁₋₂₃. 12₂₇₋₃₈. 14₁₆₋₁₇ stb.

mert ugyan miért és miként imádkozhatott ő önmagához, ha tudta, hogy benne egy mindenható természet van, amely mindent véghez vihet? Ha a háromság tana igaz, akkor ő maga hallgatta meg saját könyörgését; de ekkor egyszersmind feleslegessé is vált, hogy ő könyörögjön valakihez. Minthogy pedig könyörgött, tehát ő az atyához könyörgött, s ez által elismerte az atya fensőbbiségét és saját függését. Lukács evangéliumából látjuk, hogy elárultatása előtt kevéssel „mivel nagy tusakodásban volna, buzgóságosban imádkozik vala és az ő veritéke olyan vala, mint a vérnek cseppjei, melyek a földre hullanak vala“, és ez imádkozás alatt határozottan kifejezte az atyánál való kisebbségét, midőn így szólt: „A tyám, ha akarsz, távoztasd el tőlem e pohárt; mindazáltal nem az én akaratom, hanem a tied legyen!“¹⁾ Lehet-e istennek ily szerepet játszani, hogy önmagához imádkozzék és aztán ne legyen képes magától eltávoztatni a keserű poharat? Valóban, ennyire csak egy sötét kor tana gunyolódhatik az istenséggel és a legnemesebb vallás alapítójával.

22. §.

Jézus tanítványaitól is azt kívánta, hogy egyedül az atyát imádják.

Nem csak Jézus maga tartotta istent az imádás egyedüli tárgyának, hanem tanítványainak is azt parancsolta, hogy egyedül az atyához imádkozzanak: „Te pedig mikor imádkozol, menj be a te titkos házádba és ajtódat bezárolva imádd a te atyádat és a te atyád megadja, amit kérsz. Ti ezért így imádkozzatok: Mi atyánk, ki vagy a mennyekben.“²⁾ — „Az igaz imádók imádják az atyát.“³⁾ — „Mennyivel inkább a ti mennyei atyátok jókat azoknak, akik ő tőle kérik.“⁴⁾ E kifejezések azt bizonyítják, hogy Jézus nem a háromság tana szellemében való könyörgést kívánt tanítványaitól, sőt épen unitárius szellemű könyörgésre tanította tanítványait.

1) Luk. 22,⁴¹ — ⁴⁴.

2) Mát. 6,⁵ — ¹³.

3) Ján. 4,¹³.

4) Mát. 7,¹¹.

23. §.

Jézus határozottan kijelenti, hogy ő nem isten.

Jézus ezek szerint nem tartotta magát istennek. Ettől erősen óvakodott. Azonban a zsidók egy alkalommal, egy nyilatkozata után, avval vádolták, hogy ő magát istenné teszi.⁵⁾ És vajjon Jézus kimondja-e előttök, hogy neki van igénye az istenségre? Nem, hanem kimutatja, hogy a zsidók vádja hamis. Ez okból egy helyet idéz az ó-testamentumból és avval bebizonyítja az ellene emelt vád alaptalanságát: „Felele Jézus: Nem de nem megvan-e írva a ti törvényekben: Én mondtám, istenek vagytok? Hogyha azért azokat mondotta (t. i. a zsoltáriró) isteneknek, a kiknek istenszólott, én rólam, kit az atya megszentelt és e világra bocsátott, azt mondjátok-e: káromlást szólasz, mivel ezt mondtám: istenek fia vagyok?») Ha a Jézus istenségi tana igaz lenne, Jézus bizonyosan nem adott volna ily feleletet. Az unitarizmus szerint Jézusnak felelete teljesen correct; de az orthodoxia hypothesis szerint téves.

Egy más alkalommal Jézus határozottan kijelentette, hogy ő nem tud mindent, tehát nincs meg benne az egyik isteni tulajdon, a mindentudóság: „De arról a napról és óráról senki semmit nem tud, se a mennyei angyalok, sem a fiu, hanem csak az atya.“²⁾

Más alkalommal azt bizonyította be, hogy nincs mindenható ereje: „Hogy jobb és bal kezem felül üljetek, nem én adhatom, hanem adatik azoknak, kiknek az én atyámtól készítettett.“³⁾

Más alkalommal kijelentette, hogy ő nem végtelen jó: „Miért mondasz engem jónak? Nincsen jó több, hanem csak egy az isten.“⁴⁾

Máskor pedig azt bizonyítja be, hogy ő kisebb az atyánál: „Ha engemet szeretnétek, örülnétek, mikor azt mondom: elmegyek az atyához, mert az atya nagyobb én nálamnál.“⁵⁾

⁵⁾ Ján. 10,₃₃.

¹⁾ Ján. 10,₃₄—₃₆.

²⁾ Mark. 13,₃₂.

³⁾ Mát. 20,₂₁—₂₃.

⁴⁾ Mark. 10,₁₇₋₁₈. Luk. 18,₁₈.

⁵⁾ Ján. 14,₂₈.

Továbbá Jézus nem volt láthatatlan; mert mintegy harminc évig élt a földön családjá, ismerősei, barátai és tanítványai körében.

Hogy Jézus ember volt, ezt bizonyítja ő maga: „Most pedig igyekeztek engemet megölni, oly embert, ki igazságot szoltam nektek.“ (Ján. 8_{,40}). Embernek nevezi őt Ker. János: „Én utánam jó egy férfiu.“ (Ján. 1_{,30}). Embernek nevezi őt a samariabeli nő: „Jertek és lássátok meg az embert.“ (Ján. 4_{,29}). Embernek nevezik őt az ő gyógyításának szemtanúi: „A sokaság pedig mikor látta, elálmlétkodék és dicsőíté az istent, hogy ilyen hatalmat adott az embereknek.“ (Mát. 9_{,8}). — Embernek nevezi a vak, kinek szemeit meggyógyítja: „Egy ember, ki Jézusnak mondatik“ (Ján. 9_{,11}); a zsidók mindnyájan: „soha ember ugyan szólt, mint ez az ember“ (Ján. 7_{,46}. V. ö. Mát. 11_{,19}. Luk. 2_{,34}. Csel. 5_{,28}); Pilátus: „Imhol az ember“ (Ján. 19_{,5}); a római százados: „Bizony ez ember istennek fia vala.“ (Mark. 15_{,39}). —

Ilyennek tartották Jézust a korabeli emberek; ilyenek azok, akikkel érintkezett, és ily szellemben ismertette meg Jézus önmagát tanítványaival. Jézusnak e tanítása csak az unitarizmussal hangzik össze; de a háromsági nézettel egyáltalában nem.

24. §.

Jézus tanítása a szent lélekről.

A mi már Jézusnak a szent lelket illető nézeteit illeti, a melyet az orthodoxia az istenség harmadik személyének tekint, valóban nehéz feladat Jézus tanításaiból valakinek azt huzni ki, hogy ő a szent lelket az atyával egyenlő istennek tanította. Jézus tanításaiban a „szent lélek“ „a lélek“, „istennek lelke“ kifejezések nem úgy tűnek fel, mint ha azok valamely személyt, annál kevésbé isteni személyt jelölnének; hanem úgy, mint a melyek az istentől származó befolyást, erőt, lelki sugallatot, jó érzelmet jelentik. Ez értelemben mondja Jézus, hogy „az urnák lelke vala rajta.“¹⁾ De hogy egy isteni személy miként lehet a másikon, s miért volt rajt a háromság harmadik személye inkább, mint a más kettő, ez a józan ész előtt megfoghatatlan. Jézus Máté szerint azt mondja, hogy ő „az isten lelke“ által űzi ki az ördögöket²⁾; az

¹⁾ Luk. 4_{,17}.

²⁾ Mát. 12_{,28}.

ennek megfelelő párhuzamos helyen pedig Lukácsnál azt mondja, hogy „istennek ujjával¹⁾ úzi ki az örökköket. Az isten lelke és az isten ujjá tehát itt egyet jelentenek, mindkettő istennek erejét, hatását jelentí. Ha már az istennek lelke a szent lélek isten, — a mint az orthodox dogma tanítja, akkor az istennek ujjá, füle, keze, lábai, szemei, melyeket az ó testamentumi írók istennek tulajdonítanak, mindnyájan külön istenek. És ekkor számtalan istenség állana elé, a mi bizonyosan nem háromság lenne. Továbbá Jézus azt mondja tanítványainak, hogy nekik „szent lélekkel kell megkereszteltetniök²⁾, azaz égi ajándékot, erőt és lelkesedést kell nyerniök. Valamely személylyel, s épen isteni személylyel megkeresztelkedni kifejezésnek a világon semmi értelme nincs. Vannak ugyan oly helyek János evangéliumában, a melyekben oly modorban szól Jézus az igazság lelkéről és a szentlélekről, hogy azokból első látásra az tetszik ki, mintha e kifejezések inkább személyt jelölnének, mint befolyást. Azonban, ha személyt jelentenek, akkor oly személyt jelentenek, a ki nemcsak istennél kisebb, hanem Jézusnál is, és a kinek működése csak az apostolokra szorítkozik: „Én pedig kérem az atyát, és más vigasztalót ad nektek, hogy veletek maradjon mind örökké.“³⁾ „Mikor pedig eljő amaz, az igazságnak lelke, nem szóló magától, hanem a melyeket halland, azokat szólja.“⁴⁾ Ha tehát elfogadnók is azt, hogy a szent lélek személy, a kifejezések általában nem bizonyítják azt, hogy az egyenlő isten a háromság többi személyeivel, sőt ellenkezőleg azt, hogy kisebb személy.

25. §.

Visszapillantás Jézus tanítására.

A Jézus tanításaiból vett idézetek által kimutattam azt, hogy Jézus nem tanította a háromságot, valamint azt is, hogy épen az unitarizmust hirdette.

Ha Jézus hitt volna a háromság tanában, ismernie kellett volna annak fontos voltát. Ha pedig annak fontosságát ismerte, akkor nemcsak nem titkolta volna el azok előtt, a kiknek üdvössége annak elfogadásától függött, sőt épen tisztán, határozottan és ismételtlen tanította volna. De ő soha sem tanította a szent háromságot, soha sem mondotta, hogy ő egyenlő

¹⁾ Luk. 11.₂₀.

²⁾ Csel. 1.₅.

³⁾ Ján. 14.₁₆.

⁴⁾ Ján. 16.₁₃.

isten az atyával a menny és föld alkotójával. Jézus soha sem tanította ama szörnyű neveléséges tant, az ő kettős természetét; azt sem állította, hogy a szent lélek az atyától különálló, s az atyával és vele egyenlő istenségű személy. Ha Jézus ezt, vagy valami ilyesmit tanított, mutassa ki valmelyik orthodox. A ki ezt megteszi, az halhatatlanná teszi magát e ténye által, mert ilyen hely Jézus tanításaiban nincs.

Közel 1500 éve már, hogy a háromság vita tárgyát képezi a keresztényházban, s mégis ez idő alatt egyetlen egy helyet se tudtak a háromság-hívők találni a Jézus beszédeiben, amely által tanokat kifejezzék és bebizonyítsák. Egyébiránt nem is sokat törték az atyák ezen a fejtüket, hanem találtak ki ők kifejezéseket is, a melyekkel feltalált tanokat kifejezék. Ily kifejezések ezek: háromság egy isten; hármas isten; lényeg; állag; hypostasis; háromság; első személy, második személy, harmadik személy, egylényegű; istenember; emberré lett isten; atya isten, fiu isten, szentlélek isten, a melyek egyike sincs meg Jézus beszédeiben. Vajjon minek lehet tulajdonítani azt, hogy Jézus ezekről nem szól semmit? Semmi egyébnek, mint annak, hogy ő az isten megoszolhatatlan egységét, az unitarizmust tanította.

Ezek mellett azt se szabad felednünk, hogy Jézusnak soha semmi vitája nem volt a zsidókkal az isten egységére vonatkozólag, — holott, ha Jézus a zsidók kedvenc monotheisticus nézeteitől eltérő nézeteket hirdetett volna, ennek be kell vala következnie. De semmi nyoma nincs a négy evangéliumban annak, hogy valamely pap, írástudó, farizeus vagy törvénytudó az ő istenről való nézetei miatt neki ellenvetéseket tett volna. E tény ismét azt bizonyítja, hogy ő háromságot nem tanított.

Továbbá jusson eszünkbe az a benyomás, a mit Jézus tanítványaira tett. A tanítványok őt embernek tartották. Látták őt éhezni, szomjazni boszankodni, sirni, remegni, szenvedni és meghalni. Vele ettek, ittak, hajókáztak; szóval épen oly szabadon társalogtak vele, mint egymás közt. Péter megdorgálta és Judás elárulta. Vajjon tehettek és tették volna-e mind ezeket, ha tudták volna, hogy Jézus mindenható isten, az ők Jehovájok? Bizonyára nem.

E bizonyítékok oly világosan mutatják, hogy Jézus nem tanított háromságot, miszerint semmi kritikai ügyesség se kell ezek világosabbá tételére; mert ezek nem hypothesisok, mint az orthodoxia háromsági dogmája, hanem magának Jézusnak állításai a négy evangélium alapján.

Az egyetlen egy hely a négy evangéliumban, a melyben a háromságnak némi látszata van, a következő: „Elmenvén tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket az atyá-

n a k, f i u n a k é s s z e n t l é l e k n e k n e v é b e.“¹⁾ Azonban vizsgáljuk meg figyelemmel, hogy mit tanít Jézus e kapcsolatban. Tanítja-e ő itt, hogy atya, fiu és szent lélek közül mindenik örökkévaló; és hogy ezek egyenlők bölcsességben, hatalomban és dicsőségben? Nem. Tanítja-e, hogy e háromnak egy lényege van, hogy ezek három személyt tesznek, s mégis csak egy istent? Azt sem. Tanítja-e, hogy ezek mindnyájan személyek? Egy szót sem szól ezekről. Ha tehát Jézus nem tanítja, hogy az atya, fiu és szent lélek külön személyek, hogy egylényegűek, egyenlően örökkévalók, s mégis egy istent tesznek, akkor J é z u s n e m t a n i t j a a h á r o m s á g o t.²⁾

Némely háromsághívó theologusok látva, hogy Jézus nem tanítja egyenesen a háromságot, azt mondják, hogy azért még igaz lehet a szent háromság, mert közvetve és külön-külön be lehet bizonyítani az atyának, fiunak és szent léleknek istenségét. Azonban nézetem szerint az okoskodás hamis; nem is egyezik meg a háromsági dogmával, mert ily uton vagy három külön isten lesz az okoskodás eredménye, tehát t r i t h e i s m u s; vagy pedig S a b e l l i a n i s m u s, amely szerint az atya, fiu és a szent lélek csak három nyilvánulása vagy viszonya ugyanazon egy isteni személynek.

Van még egy hely az új testamentumban, a honnan az orthodoxia Jézus istenségét szokta kimagyarázni. E hely János evangeliuma 10,₃₀-ban a következő: „É n é s a z a t y a e g y v a g y u n k. Azonban e hely nem lényegegységet jelent, hanem csak azt mutatja, hogy Jézus egy az istennel a k a r a t b a n é s t e v é k e n y s é g b e n. Ezt bizonyítja be Jézus, midőn azért imádkozik, hogy „az ő hivei mindnyájan e g y e k l e g y e n e k, miképen ő és az atya egyek.“³⁾ Ezt bizonyítja a contextus is Ján. 10,₂₆—₂₉-ben.

A fennebbieken kimutattam, hogy Jézus általában nem tanítja a háromságot; és hogy a háromságot meghatározó kifejezéseknek semmi nyoma nincs Jézus beszédeiben. Ezt bizonyítja H o s i u s bibornok is, midőn így szól: „M i h i s z s z ü k a h á r o m s á g o t, mert a h a g y o m á n y t a n i t j a, á m b á r s e m m i e m l é k e z e t s i n c s r ó l a a s z e n t i r á s b a n.“⁴⁾ Ezt bizonyítják Petavius⁵⁾, Masenius⁶⁾ és Bel-

¹⁾ Mát. 28,₁₉.

²⁾ Lásd e helynek bővebb magyarázatát „É s z r e v é t e l e k Z o m b o r i G. k o r s z e r ű e b e s z é d e i r e“ című cikkemben, a „Prot. Tud. Szemle“ 1869. évi folyama 25. és 26-ik számaiban.

³⁾ Ján. 17,₂₀·₂₁·₂₂.

⁴⁾ Conf. Cathol. Fidei Christ. cap. 27.

⁵⁾ De Trinit. lib. III. cap. XI. §. 9. — Theol. dogm. tom. II. p. 301.

⁶⁾ M a s e n i u s: apud Sandium pp. 9—11.

larmine. És ha a fennebbiek szerint Jézus nem tanította a háromságot, akkor unitárizmust tanított.

És most lássuk meg, mit tanítottak az apostolok.

V. FEJEZET.

Az apostolok tanítása.

26. §.

Az apostolok nem tanítottak szent háromságot.
Előzmény.

Mielőtt az apostoloknak istenről, Jézusról és a szent lélekről való tanítása részleteire térnénk, lássuk meg röviden, hogy miként gondolkoztak a tanítványok Jézus felől.

Az előbbi fejezetben láttuk, hogy Jézus mint ember fia, visszatartott minden vádat, a mi az ő természetfeletti eredetére vonatkozhatott. Láttuk, miszerint ő akkora benyomást tett hiveire, hogy azok nem kételkedtek az ő messiási voltában; és hogy tanítványainak akkora volt iránta ragaszkodása, miszerint előttök a Jézusban való hit lassanként azonos lett az ő vallásában való hittel.

A mig Jézus élt, magát egyszerűen ember fiának és isten fiának nevezte. Azonban e szerény cím nem elégitette ki a tanítványok rajongását; mert ez még arra sem volt elég, hogy ő próféta legyen. Tehát tanítványainak az ő személyéhez való forró szeretete őt messiássá tette; halála után pedig még inkább igyekeztek emelni az ő személyét. Az ő testi feltámadásáról való hit is, a melyre indító okul egy zavaros körülmény, az üresen talált koporsó szolgált, annak a benyomásnak volt eredménye, a melyet ő tanítványai lelkén hagyott. Előttök úgy tűnt fel Jézus, mint aki legyőzve a halált, most „istennek jobbán ül”; de azt hitték, hogy miután „elnyerte a teljes hatalmat mennyen és földön¹⁾”, újra visszatér, hogy az ő népével egy megújult világ felett uralkodjék. Hitték a *παρουσία*-t. Ide nőtte ki magát a tanítványoknak Jézus iránti szeretete. Azonban még eddig senkinek sem jutott eszébe, hogy őt az emberiségből kiszakassza. Nem, mert a tanítványoknak, a kik őt enni, inni, alunni, szenvedni, boszankodni és remegni látták, eleven emlékében élt az, hogy ő ember. Mindazáltal jobban esett nekik inkább a jövőre, mint a szomoru multra tekinteniök. Jobban esett, hogy Jézusra, mint égivé lett emberre, egy eljövendő dicső királyra, mintsem a jeruzsálemi szegény vértanura gondoljanak.

¹⁾ Mát. 28,18.

Mihelyt Jézus, a vallásos hit kezdője és példája, a tanítványok előtt a hit tárgyává vált, azok nem késték őt égies tulajdonokkal ruházni fel. E nézet határozottabban feltűnik a jelenések könyvében. Az apocalypsis szerzője őt istenigéjének nevezi¹⁾, anélkül azonban, hogy ez által Jézus megszűnnék ember lenni. Az istenigéje név az apocalypsis szerint azt jelenti, hogy ő az igazság kijelentője és az isteni ítélet hirdetője. E kifejezés merőben különbözik az igének vagy logosnak attól a metaphysikai értelmétől, a melyet annak a Philo iskolája adott. Az apocalypsis szerzője Jézust az izrael népéhez tartozónak tekinti, s képesen nő képében állítja elé a 12-ik részben, kinek fejét 12 csillag (= izrael 12 törzse) övedzi, s ki népének büszkesége és dicsősége. E nézetek teljesen ellenkeznek az ő természetfeletti születésével.

Ha Jézusnak történetét a három első evangélium (a synoptikusok) világánál tekintjük, ugy találjuk, hogy azokban ő határozottan és elvitathatlanul embernek van felmutatva. Ha pedig az ő történetét a Márk evangéliuma és a cselekedetek könyve alapján vizsgáljuk, akkor az újtestamentum christológiája e tételben fejezhető ki, hogy a názáreti Jézus „egy hatalmas próféta volt, kit isten tett urrá és Krisztussá.”²⁾

A Máté és Lukács evangéliumában előadott családfák arra mutatnak, hogy a tanítványok Jézust mind természeténél mind születésénél fogva embernek tartották és hitték. Szerzőknek a volt a céljuk, hogy Jézust valódi messiásnak tüntessék fel az által, hogy az ő eredetét Dávidtól származtatják le. Azonban Jézus sem a Messiás nevet, sem pedig a Dávidfi nevet nem maga adta magának. Márk szerint³⁾ Jézus nemcsak nem követeli magának a messiás címet, sőt kimutatja, hogy a messiasnak nem kell a Dávid fiának lenni. Az említett családfák írói Jézust kétségen kívül a József és Mária idősebb fiának tekintették, épen ugy mint honfiak és kortársaik, és semmit sem tudtak az ő csudálatos születéséről. E családfabeli különbségen a theologusok sokat törték a fejöket; igyekeztek azt kiegyeztetni, de eredmény nélkül. E különbség azonban csak azt mutatja, hogy ama rabbinistikus hiedelem után, a mely a messiást Dávidtól származtatta, az evangéliumok mostani szerzőinek idejében az a nézet volt eltérjedve a zsidók közt, miszerint Jézus Dávidtól származott le. Azonban e leszármazásról Jézus és családja semmit sem tudtak. Már akármin volt a dolog, annyi tény, hogy a genealogisták Jézust József fiának tartották; hogy

¹⁾ Jel. 19₁₃.

²⁾ Márk. 1₁₋₁₂. Csel. 2_{22,30-36}. 3_{22,23}. 10₃₈. V. ö. Luk. 24₁₉.

³⁾ Márk. 12₃₅₋₃₇.

ugyane nézetben voltak az ő kortársai, s a názáretiek úgy tudták, hogy neki apja, anyja, fivérei és nénejei vannak. ¹⁾

Különösnek látszhatik, hogy az egyház épen családfákból merítse Jézus csudálatos születésének eszméjét. Azonban ez igen természetesnek fog látszani ha elgondoljuk, hogy miután oly kevés hagyomány létezett Jézus csecsemő koráról, a melyről ő általában semmit sem szólott, ennél fogva az eyangelisták egy mondat sem hagyták ki abból a kevésből, a mi tudomásokra jutott, hanem összeszedték és irataikba beleillesztették. Meglehető ők is észrevették — a mint Lukácsból látszik ²⁾ — az ellenkezést, a mi e különönmű mondák közt létezett, de azért nem hagyták el a mondat.

Márk, János, Pál és más új testamentumi írók semmit sem tudnak a Jézus csudálatos születéséről. Azonban az apocalypsis után, a mely Nero halála után kevéssel, Galba császár 3 havi uralkodása alatt, Kr. u. 68-ban iratott³⁾, csakhamar egy mythus kezd alakulni Jézus csudálatos fogantatásáról. És ez volt az első lépés, a mely abból a célból, hogy Jézust magasabbra emelje, oly tulajdonokkal ruházza fel, a melyek később befolytak arra, hogy őt az emberiségtől elválasszák.

E monda létrejöttére két ok folyt be. Az első ok a szent lélekkel való megtelés eszméje volt. Hogy a tanítványok Jézusnak szellemi fenségességét kifejezzék, eddig azt mondták róla: teljes volt szent lélekkel. Később némelyek saját nyelvök természete után indulva, a mely a szent lelket egy nőnemű קַיִן névvel jelöli, azt mondták, hogy a szent lélek adott neki lételt. A zsidó keresztyének a nőnemű szóval az ő „anyját“ jelölték; a görögül beszélő keresztyének pedig, kik a קַיִן nőnemű héber szót egy himnemű névvel, a *λόγος* szóval fordították le, evel már az ő „apját“ jelölik. Mások azt tartották, hogy a megkeresztelkedés alkalmával telt meg szent lélekkel, azelőtt épen oly ember volt minő közülök bárki más. Ez utóbbi felvétel szerint nem Jézus vitte végbe az emberi nem üdvözítését, hanem a beléje ment szent lélek. Hogy Jézusnak megkeresztelkedése forduló pontot képezett az ő életében, ez igen valószínű; az azonban teljesen megfoghatatlan, hogy — a mint az orthodoxia yéli — a háromság harmadik személye, a ki Jézustól is származik, adott neki lételt és az lakott benne.

A második ok az említett monda alakulására nézve az, hogy a zsidók, épen mint más népek⁴⁾, hajlandók voltak hőseiket és nagy embereiket

¹⁾ Mát. 12₄₇. Mark. 6₃. Luk. 4₂₂.

²⁾ Luk. 3₂₃.

³⁾ A. Coquerel: Die erst. hist. Umgestalt. d. Christenthums, p. 57.
— Volkmar: Die Evangelien, és Comm. zur Offenbarung Johannes.

⁴⁾ A buddhisták hite szerint az ő vallásalapítójok Sakya Muni egy

csudálatos módon származtatni. Izsák, Sámson, Sámuel és ker. János születését csodaszertőség vette körül. Nem csuda tehát, ha a Jézus követői nem elégedtek meg az ő természetes születésével, és igyekeztek őt magasabbra emelni.

Jézus természetfeletti fogantatásának mondája emelte ugyan az ő személyét; azonban törpítette jellemét. Ha Jézus erkölcsileg és vallásos tekintetben nagy volt, ez onnan van, hogy fölemelkedett az emberi gyarlóságokon. De ha ő természetfelettileg született, akkor az ő érdeme és nagysága nem érdemel bámulatot, mert az ő érénye semmi küzdelembe sem került. Ez esetben nem lehet tudni, hogy valóban feláldozza-e magát vagy nem; szenved-e, vagy nem; meghal-e, vagy nem. Ez esetben követni sem lehet Jézust; mert egy természetfeletti lény élete nem lehet minden tekintetben követendő példa az emberiség előtt. A kik e mondát megalkották, nem gondoltak arra, hogy mit tesznek. Nehogy azonban azt higgye valaki, hogy a tanítványok ezért őt istennek tartották. A világért sem. Ez csak a pogány eszmék befolyása alatt fejlődött ki az egyházban. A tanítványok Jézust valódi embernek tartották. Nem tudtak ők semmit Jézusnak világteremtése előtti létele és isten megtestesülése mystikus dogmáiról.

A tanítványok christológiájától kissé eltérő nézetben volt Pál apostol, a ki Krisztusnak nem volt közvetlen tanítványa. Ő kiszabadította a ker. egyházat a zsidó ritualismus nyüge alól, s a törvény helyébe a hitet tette a vallásos élet alapjává. És ebben összhangzott Jézus tanításával. Abban azonban ő is hibázott, hogy a Jézus vallása helyett a Jézusban való hitet tette ő is a hit tárgyává. Mindamellett ő még sem tanítja Jézus csudálatos születését. Előtte Jézus csupán úgy áll, mint é g i e m b e r. E nézetet támogatják az ő eredeti levelei, melyeket a rómaiakhoz, korinthusiakhoz és galatabeliekhez irt, s a melyeknek eredetiségét a legtekintélyesebb kritikusok is elismerik. A többi levelei, a melyeket a Filippibeliekhez, Efezusiakhoz és Kolossebeliekhez irt, s a melyeknek authenticitása kétséges, főleg abból az okból, hogy Pál elébbi nézeteivel néha egészen ellenkező christológiát tanítanak — már Jézusnak eleve létezését tanítják. Pál christológiájában néha oly elemek vannak, a melyeket egymással kiegyeztetni nem lehet. Néha csupa e m b e r n e k tekintti Jézust; máskor minden teremtmények közt e l s ő s z ű l ő t t n e k, a mit valószínűleg a philo-

ötszínű világosságsugár hatása következtében nemződött egy ind királyleány Majanak méhében. A rómaiak szerint M i n e r v a Jupiter fejéből ugrott ki; A u g u s z t u s császárnak és P l á t ó n a k Apolló volt az apja; C a l i g u l á t pedig Jupiter nemzette.

nismus befolyásának lehet tulajdonítani. Azonban sehol sem állítja azt, hogy Jézus isten, vagy vele egyenlő lény. Pálnak Jézust illető nézete tehát addig terjed, hogy ő ember¹⁾.

27. §.

Az apostoli iratok tanítása.

És már ennyi előzmény után lássuk részletesen, mit tanítottak az apostolok istenről, Jézusról és a szent lélekről. Én az idézetet legelőbb is avál a beszéddel kezdem meg, a melyet Péter a szent lélek kitöltése után azonnal mondott; tehát a mely a ker. egyházban Jézus halála után a legelső beszéd volt. E beszéd egyedül az atyát nevezi istennek. Jézust is emliti, de úgy, mint a ki erejét és méltóságát istentől nyerte. A szent lelkét pedig, Joel próféta szellemében, úgy emliti meg, a miből tisztán kitetszik, hogy Péter az alatt az isteni befolyást értette csupán. E beszéde Péternek a következő: „Ama nazaretbeli Jézust, ki megbizonyítottatott istentől ti nálatok hatalmas erők, csudatételek és jelek által istentől bocsátott férfiunak lenni; azt, kit megötlétek, kit isten feltámasztott, a halál fájdalomt megoldván, mivel hogy lehetetlen dolog volna neki attól megtartatni.²⁾”

Tovább: Ezt a Jézust feltámasztotta az isten, a minek mi bizonyosági vagyunk. Annak okáért az istennek jobb karja által felmagasztaltatván és a megígért szentlelkét megnyervén az atyától, kitöltötte ezt a szellem nyilvánulását, a mit ti most láttok és hallatok. — Bizonynyal tudja azért az izraelnek egész háza, hogy ez az istentől tetetett urrá és Krisztussá.³⁾ Látni való ebből, hogy miként Jézus nyilvános pályájának megkezdésekor az isten egységét tanította, úgy a tanítványok is egy teljesen unitárius szellemű beszéddel kezdik meg az igehirdetést.

Hasonló értelemben nyilatkozik Péter második beszédében: „A z Abrahámnak, Izsáknak és Jákobnak istene, a mi atyáinknak istene megdicsőítette az ő fiát Jézust, kitti el-

¹⁾ Róm. 1,⁸. 5,¹⁵. — 2 Tim. 2,¹⁵. 1 Kor. 15,²¹.

²⁾ Csel. 2,²²—²⁴. E helyen megkivánom jegyezni, hogy én az idézeteket a Károli-féle biblia-fordításból vettem, mind az ó, mind az új testamentumban.

³⁾ Csel. 2,³²·³⁸·³⁶.

árulátok és megtagadátok.“¹⁾ Sok ily szellemű nyilatkozatot idézhetnék a cselekedetek könyvéből. Azonban ez alkalommal még csak egyre szorítokozom. Csupán azt az egy helyet említem meg, a mikor a papi fejedelmek Pétert és az apostolokat a főtanács elébe vitetvén, az apostolok előadják hitvallásukat: „F e l e l v é n p e d i g P é t e r é s a z a p o s t o l o k , m o n d á n a k : A z i s t e n n e k k e l l i n k á b b e n g e d n i , h o g y s e m a z e m b e r e k n e k . A m i a t y á i n k n a k i s t e n e f e l t á m a s z t o t t a J é z u s t , k i t t i m e g ö l l é t e k ' f e l f e s z i t v é n a f á r a . E z t a z i s t e n a z ő j o b b k e z é v e l f e l m a g a s z t a l v á n , t e t t e f e j e d e l e m m é é s m e g t a r t ó v á , h o g y a d j o n a z i z r a e l n e k m e g t é r é s t é s b ű n ö k n e k b o c s á n a t j o k a t . É s m i v a g y u n k n é k i e z e k r ő l b i z o n y s á g a i , a m e l y e k e t m o n d u n k , é s a s z e n t l é l e k i s , k i t a z i s t e n a d o t t a z o k n a k , a k k i n e k i e n g e d n e k .“²⁾

Kell-e meggyőzőbb erősség annak bebizonyítására, hogy az apostolok az istenegységét tanították, és hogy Jézust embernek, a szent lelket pedig csupán isteni befolyásnak tekintették?

Térjünk rá az apostolokról Pál apostolra és lássuk mit tanított. E tekintetben miként Péternél, úgy itt is ismét az apostol legelső beszédjén kezdetjük az idézetet, a mint azt a cselekedetek könyve írója hátrahagyta. E beszéd tisztán unitárius szellemű. Az apostolnak e beszéde azt mutatja, hogy ő megtérése után egynehány napig a tanítványokkal vala Damaskusban „és azonnal prédikálá a synagógákban a Krisztust, hogy ő istennek fia volna.“³⁾ Figyelemre méltó, hogy Pál apostol egy hangot sem szól a háromságról, Jézus istenségéről, vagy az ő istenemberi voltáról, — csak azt állítja, hogy „ő isten fia.“

A nagy apostol egész élete és működése azt bizonyítja, hogy ő szoros egyistenségi elvhez ragaszkodott. Erre mutatnak Antiokiában Pisidia városában ⁴⁾ és Athenben ⁵⁾ tartott beszédei. Ezt bizonyítja Felix előtt előadott vallástétele, a melyben azt mondja: „Erről pedig neked vallást teszek, hogy én az ut szerint, melyet szerzetnek mondanak, úgy szolgállok az én atyáimnak istenének, ugymint a kik hisznek azoknak, a melyek a törvényben és a prófétákban meg vannak írva.“⁶⁾

1) Csel. 3.₁₃.

2) Csel. 5.₂₉—₃₂.

3) Csel. 9.₁₉·₂₀.

4) Csel. 13.₁₄ stb.

5) Csel. 17.₂ stb.

6) Csel. 24.₁₄.

Hasonló monotheistikus szellemben nyilatkozik istenről az apostol leveleiben, határozottan kijelentvén, ki az egy igaz isten, és kimutatván az isten és Jézus közti viszonyt. „Tudjuk“ — így szól az apostol — „hogy a bálvány semmi e világon és hogy nincsen más isten, hanem csak egy; mert noha vannak olyak mind a földön, mind az égben, kik isteneknek neveztetnek (miképen hogy sok istenek és sok urak vannak) — mindazáltal nekünk egy istenünk van, amaz atya, a kitől mindenek, mi is abban, és egy urunk a Jézus Krisztus, ki által mindenek vannak, mi is általa.“¹⁾ Így nyilatkozik Pál apostol az efézusbelieknek: „Egy az isten és mindeneknek atyjok, ki mindenek felett van.“²⁾ Ely értelemben nyilatkozik Thimotheusnak: „Mert egy az isten, egy a közbenjáró, isten és emberek közt, az ember Krisztus Jézus.“³⁾ E nyilatkozatában az apostol nem nevezi Jézust sem istennek, sem istenembernek, hanem csupán közbenjárónak, embernek, ki az atya és gyermekei közti viszony tiszta magaslátára birván emelkedni, tudatja embertársaival e viszonyból folyó kötelességeiket.

Az apostolnak itt kifejezett nézetével teljesen összhangzik egy másik nyilatkozata: „Akarom, hogy tudjátok, hogy a Krisztus minden férfiunak feje; az asszonyi állatnak feje a férfiu; a Krisztusnak pedig feje az isten.“⁴⁾

Még csak egy helyet idézek Pál apostoltól, a mely határozottan bizonyítja azt, hogy ő tisztán unitárius elveket hirdetett. „Mert miképen Adámban mindnyájan meghalnak, azonképen Krisztusban mindnyájan megelevenítettetnek. Minden ember pedig az ő rende szerint: első zsenge a Krisztus, azután a kik Krisztuséi. Azután vég leszén, mikor kezébe adja a Krisztus az országot az istennek és atyának, mikor eltörlend minden birodalmat, minden hatalmat és erőt. Mert mindeneket vetett isten az ő lábai alá. Mikor pedig azt mondja az irás, hogy mindenek az ő birodalma alá vettettek, nyilván való dolog, hogy azon kívül mondja, a ki neki mindeneket birodalmába adott. Minekutánna pedig mindenek az ő birodalmába vettettek, akkor maga a fiu is annak alája vetetik, a ki neki mindeneket birodalmába adott; hogy az isten mindenekben minden legyen.“⁵⁾

¹⁾ 1 Kor. 8₄—6.

²⁾ Efez. 4₆.

³⁾ 1 Tim. 2₅.

⁴⁾ 1 Kor. 11₁₃.

⁵⁾ 1 Kor. 15₁₂₂—2

Ez oly világos nyilatkozat, a mihez semmi magyarázat nem kell; de a mi egyszersmind kétségtelenül bizonyítja, hogy a nagy apostól nem tanított háromságot. Ha a mai hagyományos dogmák az igaz hit kifejezéseiről, akkor Pál apostól nem volt orthodox; ha pedig Pál apostól orthodox volt, akkor a hagyományos dogmák tévesek.

Hátra van még az ugynevezett katolikus levelek szerzőinek nézeteiről szólanom. Ezek közül Jakáb apostól azt mondja: „Te hiszed, hogy az isten egy, jól cselekszed.“¹⁾ Judás pedig azt állítja, hogy „az ur isten egyedül való.“²⁾ Ez idézetek különöseknek tetszhetnek a háromsághívók előtt; azonban kétségtelenül azt bizonyítják, hogy az apostolok is az atyát tartották egyedüli istennek.

A fennebbieken kimutattam, hogy Jézusnak közvetlen tanítványai és más új testamentumi írók az istent egyetlen egynek hitték; Jézust embernek tartották és a szent lelkét isten ható befolyásának tekintették. Ezekből meggyőződhetik akárki, hogy az apostolok nem tanították sem a háromságot, sem Jézus istenségét. Ha tehát sem Jézus, sem az apostolok nem tanítottak háromságot, a háromság nem lehet a ker. vallás alkotó része. És ha trinitarizmust nem tanítottak, akkor unitarizmust hirdettek. Ezt kétségtelenné teszi a „M i a t y á n k“ vagyis az urí ima, amely tökéletes unitárius szellemű.

Vajjon, ha már — a mint az orthodoxia hiszi — istennek az volt az akarata, hogy a háromság tífját kijelentse, ki nek lehet feltudni azt a hanyagságot, melynélfogva sem Mózes, sem a próféták, sem Jézus, sem pedig az ő tanítványai egy hangot sem szólnak a háromságról? Istennek-e; hogy miért nem vezérelte e tanra az ő akaratának kijelentőit? Vagy a szentíróknak, a kik azt, ha netalán ilynemű kijelentés történt, a kijelentés dacára sem tanították? Azt hiszem egyiknek sem; mert ha isten három személyben léteznék, ezt kijelentette volna; ha pedig kijelentette, a szentírók is tanították volna. De minthogy ők ezt soha és sehol sem tanították, e világos tényből önként következik, hogy a háromság tana nem része a kijelentésnek.

28. §.

A háromság érvei az apostolok írataiból.

Azonban dacára annak, hogy az idézett helyek kétségtelenül a háromság tana ellen bizonyítanak, a háromsághívók mégis erősen vitatják, hogy

¹⁾ Jak. 2.₁₉.

²⁾ Jud. 1.₄.

a háromság tana az evangéliumon alapul; valamint azt is, hogy Jézus és a szent lélek istensége is tanítva van a szentírásban. A háromság tanának bebizonyítására a következő helyeket hozzák fel:

1. „Mert hárman vannak, a kik bizonysgót tesznek a mennyben: az atya, az ige és a szent lélek és ez a három egy.“¹⁾ Szerintök ez tisztán tanítja a háromságot. Azonban ezt már ma csak a tudatlanok előtt lehet állítani; mert majdnem minden felekezet tudományosabb férfiai, orthodoxok úgy, mint heterodoxok általánosan elismerik, hogy e verset nem János apostol írta, hogy e helyet bizonyos célból csempészték be a római egyház hívei a Vulgata kéziratába; hogy e hely egy régi kéziratban és versioban sincs meg, csak a Ravianus és Montfortianus codexekben lehet feltalálni, a melyeket a római egyház hívei 1519—20-ban fordítottak a latin Vulgatából. E vers legelőbb az 1215-ki lateráni zsinat határozatai közt tűnik fel. A 14-ik és 15-ik században csak két szerzetes Calecas Manuel és Bryennius József említik. Ez ideig egyetlen kéziratban sincs meg, csak a szélire teszik fel a kéziratoknak. A complutensi polyglott kiadói teszik be ezt legelőbb a szövegbe 1522-ben. Ezek beletételek Erazmussal az ő evangéliuma 3-ik kiadásába ugyanazon évben. Később ezekből beteszik a Vulgata 1590 és 1592-ki kiadásába; végre pedig az elzeviri kiadásokba. Így lett általánossá e vers. E tekintetben megjegyeznek a trinitárius és unitárius theologusok. És e tények, a szöveg külső bizonyítékai világosan mutatják e hely hamis voltát; de mutatják ezt a belső erősségek is, a melyeket rövidség okáért itt elhallgatok. E hely hamis voltának bizonyítására elég lesz felhoznom Griesbachnak egy nyilatkozatát, a hol azt mondja: „hamisítás, ez interpolatio eredetinek tekintetnek, ez által az egész új testamentum szövege kétségessé válnék.“²⁾ Ilyen szentírásbeli hely tehát nem bizonyíthat a szent háromság mellett.

2. A második hely, melylyel a háromsághívők tanokat támogatni szokták, a jelenések könyvében a következő: „Kegyelem nektek és békesség attól, a kivan, vala és eljövendő; és a hét lelkektől, és Jézus Krisztutól.“³⁾ E helyre vonatkozólag némely orthodox theologusok azt jegyzik meg, hogy itt a „hét lelek“ semmi sem egyéb, mint a szent léleknek mystikus leírása; következőleg e hely elismeri az atyát, a fiut és a szent lelket. De ha ez ál-

¹⁾ 1 Ján. 5,17.

²⁾ Lásd e hely tüzetesebb magyarázatát a „Prot. Tud. Szemle“ 1869. foly. 26. számában.

³⁾ Jel. 1,4.5.

lana is, akkor is ki kellene előbb mutatni, hogy e három = egy lényegben, egyenlő hatalomban és egyformán örökkévaló; mert e hely épen ellenkezőt bizonyít. Azonban szükségtelen hosszasan bizonyítgatni e hely értelmét, miután világos, hogy a „hét lelkek“ nem jelenthet egy lelket. E föltevés annyira téves, hogy azt semmiképen sem lehet elfogadni. A kritika is teljesen elveti. A jelenések könyve írója kegyelmet és békét kíván az ázsiai hét egyháznak isténtől, a hét lelkektől, „melyek az egész földre elbocsáttattak“, és Jézus Krisztustól. E helyből senki sem magyarázhatja ki a háromságot; azt sem, hogy az istenségben hét angyal van; mert ez azt bizonyítaná ismét, hogy az istenségben kileuc személy van ¹⁾

3. A harmadik szent írásbeli hely, melyet az orthodoxok a háromság bebizonyítására fel szoktak hozni, a következő: „Az ur Jézusnak kegyelme, az istennek szerelme, és a szent léleknek veletek való közösülése, legyen mindnyájan veletek.“²⁾ E helyből az orthodoxok azt húzzák ki, hogy miután itt a Jézus, az isten és a szent lélek, kapcsolatba vannak hozva egymással, ennél fogva egyenlő hatalmu és egylényegű istenek, s mégis csak egy istent tesztek. Azonban e magyarázat az ó és új testamentum kifejezéseinek teljes nem ismerésén alapszik. Hogy a különböző lényeknek és dolgoknak az istennel való kapcsolatba hozása egy bibliai helyen sem teszi, nem teheti azt, hogy azok istenek volnának, ezt legjobban meg lehet látni egy példából, a melyet szintén az apostoltól idézek: „Egy az ur, egy a hit, egy a keresztség, egy az isten és mindeneknek atyjok!“³⁾ Ha az orthodoxia elve szerint a különböző neveknek egy mondatba összekapcsolása azt bizonyítja, hogy azok egyenlők és ugyanazonosak, akkor nemcsak az atyát, a fiút és a szent lelket lehet isteni személyeknek, egy istennek tekinteni, hanem olyanoknak kell tekinteni a hitet és a keresztséget is; mert az előbbi elv szerint ezek is egylényegűek, egyenlő hatalmak és egyformán örökkévalók az istennel. De hihetné-e ezt valaki? Bizonyára nem, pedig az orthodoxia analogiája szerint csak ez lehet az okoskodásainak eredménye. Minthogy pedig e következményt a háromság-hívők sem fogadják el, ennél fogva abból a körülményből, hogy a szent írás

¹⁾ Lásd e hely bővebb magyarázatát *Michaelis: Introd. N. T. vol. IV. pp. 540.* — Továbbá a *Beausobre, Salmeron, Beza, Calmet, Dru-sius, Baxter* és *Dr. Robinson* nyilatkozatait, a kik mindnyájan azt állítják, hogy e helyből nem lehet kimagyarázni a háromságot,

²⁾ 2. Kor. 13.^{13.}

³⁾ Efez. 4.^{5,6.}

néha más lényeket és dolgokat is említi az isten nevével kapcsolatban, nem lehet azt következtetni, hogy azok istenek lennének. Ha valaki mégis az ellenkezőt állítaná, annak azt is állítania kellene, hogy mikor a Jób könyvének írója azt mondja: „És monda az úr a Sátánna k¹⁾), a sátánnak az ur nevével kapcsolatba hozása alatt azt kell érteni, hogy a sátán épen oly szent, oly örökkévaló, hatalmas isten, mint az atya és vele egylényegű.

Ezek azok a helyek, a melyeket az ortodoxia a háromság hebizonyítására fel szokott hozni. Azonban ezeknek rövid megvizsgálása is kellően meggyőz minket arról, hogy e helyek általában nem tanítják a háromságot, s következőleg a háromság tanának erősségeitől nem szolgálhatnak.

Látván ennyiben mindazokat az erősségeket, a melyekkel a trinitáriusok a háromság tanát támogatni szokták, térjünk rá azokra, a melyekből Jézusnak istenségét szokták kimagyarázni.

29. §.

A háromsághívők érvei Jézus istenségének bebizonyítására.

A Jézus istenségének az új testamentumból felhozni szokott erősségei a következők:

1. „Kezdetben vala az ige, és az ige vala az istennel, és isten vala az ige.“²⁾ E helyet annyit vizsgálták és magyarázták a különböző pártok és felekezetek írói, hogy egész köteteket lehetne írni a különböző elméletekből. E helyből a háromsághívők Jézus istenségét magyarázzák ki. Némely arianusok azt mondják, hogy Jézus már világ teremtése előtt létezett és isten általa teremtette a világot. Ezekkel szemben a humanitariusok azt állítják, hogy e hely nem csak nem bizonyítja Jézus eleve létezését és istenségét, sőt az ő emberi voltát erősíti. Miután később a logos, a ditheismus és a trinitás fejlődésénél bővebben szándékom foglalkozni e helylyel, ez okból mellőzöm ez alkalommal e hely tüzetesebb magyarázatát. Itt csak annyit jegyzek meg előlegesen, hogy míg a zsidó keresztyének Jézust messiásnak tekintették, addig más felől a hellen keresztyénség mindinkább igyekezett őt istenesíteni a pogány speculatio befolyása alatt. Innen van, hogy a philonisták őt előbb csak örökkévaló embernek, később ~~tökéletesen~~ istennek, később pedig valóságos istennek kezdi tekinteni. E tekintetben hatós támogatást találtak

¹⁾ Jób. 1.,7.

²⁾ Ján. 1.,1.

János evangéliuma bevezetésében, a kinek a logosról való nézetét hypostatizálták és aztán azonosították Jézussal; de a kinek logosa semmi sem egyéb istennek cselekvő bölcsesége személyesítésénél, a melyet az evangélista istenben létezőnek, istennel azonosnak állít. A honnan önként következik, hogy e hely Jézus istensége erőseggől nem szolgálhat.

2. A háromság hívők azt tartják, hogy Jézusnak istennek kell lenni; mert ezt Tamás is elismerte, midőn a feltámadás után Jézussal találkozván, így kiáltott fel: „Én uram! és én istenem!”¹⁾ A háromság hívők ezt a Tamás vallástételének nevezik; pedig ez általában nem vallástétel. Ez a meglepetés és örömmel egy oly felkiáltása, a melyet Tamás semmiképen nem nyomhatott el, látva szeretett mesterét újra élni az ő várakozása és a tapasztalat ellenére. Egy ily felkiáltás igen természetes volt Tamástól, a ki Jézus feltámasztásának okául istent tekintette. Avagy mi nagy meglepetésünkben és örömmünkben nem így kiáltunk-e fel: „Szent isten! minő szép, vagy minő nagyszerű ez vagy amaz!” Vagy: Jézus Mária! némely katolikusok szerint: Jézus Mária, szent József! mely kifejezések alatt azonban senkinek sem jutott eszébe azt érteni, hogy Józsefet vagy Máriát Jézusnak tartsa; vagy Jézust Máriának vagy Józsefnek; sem pedig, hogy Máriát vagy Józsefet istennek tekintse. Ily formán kiáltanak fel a régi pogányok is örömeik, meglepetéseik vagy rémtületeik alkalmával: *μεγάλοι θεοί!* (Heliodyn lib. 8.); *magnidii!* mely utóbbit a keresztyének *Deus bonae*-nak mondanak.

Tomásnak felkiáltása tehát nem bizonyítja Jézus istenségét, annyival kevésbé, mert ő Jézust embernek tartotta, kinek még feltámadhatóságában is kételkedett, s kit ő naponta látott enni, nemcsak a feltámadás előtt, hanem a feltámadás után is.²⁾ Figyelemre méltó Rammohun Roynak e helyre vonatkozólag tett megjegyzése, aki azt mondja, hogy „Tamás, midőn e felkiáltást tette, a zsidók, arabok és más ázsiai népek szokása szerint fejezte ki magát, a kik valami csudaszzerű dolog láttára mindig az isten nevével kiáltanak fel.”³⁾

3. A harmadik hely, melyből a háromság hívők Jézus istenségét magyarázzák ki, a következő: „Viseljetek gondot azért magatokról, és az egész nyájról, melyben a szentlélek titeket vigyázókká tett, az isten anyaszentegyházának legeltetésére, melyet tulajdon vérével keresett.”⁴⁾ A trinitáriusok e helyen „az isten anyaszent-

1) Ján. 20,28.

2) Ján. 21,5-12.

3) Final Appeal, p. 233.

4) Csel. 20,28.

egyháza“ kifejezésben látják Jézus istenségét. Azonban e tekintetben nagyon tévednek, mert a textus receptus szövege, a melyből Károli e verset fordította, hibás, meg van hamisítva. Ezt bizonyítja a mai kritikusok teljesen összhangzó nyilatkozata, a kik e helyet hamisítottnak tekintik. A régi kéziratok és versiók így olvassák e helyet: „a z u r e g y h á z á n a k l e g e l t e t é s é r e , m e l y e t t u l a j d o n v é r é v e l - k e r e s e t t.“ Ez olvasás szerint van is értelme e helynek, míg az „istennek egyháza, melyet vérével keresett,“ teljesen képtelen. Ily szellemben: *Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ κυρίου*-t olvasnak az A, C, D, E, 13, 15, 18, 40, 180 és más régi új testamentumi kéziratok (codexek); a B. codex kivételével, a melyben korábban szintén *κυρίου* volt ugyan, de egy későbbi kéz *ΘΥ* (*Θεοῦ*)-ra változtatta az eredeti *ΚΥ* (*κυρίου*) K betűjét, a mit Hug, Birch és Tischendorf szerint,¹⁾ az is bizonyít, hogy az eredeti K betű keresztül látszik a Θ-án.

Ezekén kívül így olvassák e helyet az itala, sahidi, kopt, örmény és syr versiók. Az egyházi atyák közül: Ammonius,²⁾ Eusebius, Maximus, Chrysostom és az apostoli constitutiók szerzője. Így olvassák az ujabbkori kritikusok is,³⁾ a mi azt bizonyítja, hogy e hely semmi bizonyító erővel nem bír Jézus istenségére nézve. Semmi nyomát nem látjuk annak sem Athanasius irataiban az arianusok ellen, sem Cyrillnél Nestorius ellen: hogy ők valaha e helyet a testté létel (incarnatio) dogmájára vonatkozólag használták volna; holott, ők minden helyet, a mit csak felhozhattak, felhoztak ennek bebizonyítására. És e tény azt mutatja, hogy ez az olvasás későbbi eredetű.

De ha feltennők is, hogy Jézus isten, akkor is oly nevetséges értelme lenne e helynek, a mitől minden helyesebb gondolkozásu háromság-hívő visszaborzadna. Hogy egy isteni lénynek a vére kifolyjon, ezt semmiképen nem lehet összeegyeztetni az istenről alkotott fogalmainkkal, kit Jézus nem testnek, hanem „l é l e k n e k“ tanít.

4. Csaknem ez az eset a negyedik szentírásbeli helylyel, a melyben Jézus istenségét látják a háromság-hívők, s a mely a következő: „Minden versengés nélkül hitünknek nagy titka ez: az isten megjelent a testben“⁴⁾ E helynek helyes fordítása ez: „Kétségen kívül nagy a kegyesség tudománya, mely halandó ember által nyilvánult.“ Így ki-

¹⁾ Tischendorf: Cod. Ephraemi Syri, p. 338.

²⁾ L. Catena Patrum.

³⁾ Lásd Tischendorf: N. Test. grac. ed. 7. critica.

⁴⁾ 1. Tim. 3,16.

vánja ezt a görög nyelv természete, grammatikája, s az új testamentum usus loquendije. S dacára ez erősségeknek, az orthodoxia e helyet Jézus istenségére magyarázza, azt állítván, hogy a *t i t o k* alatt Jézust kell érteni; az *i s t e n* szó pedig tisztán mutatja az ő istenségét. Azonban e hely nem bír semmi bizonyító erővel Jézus istenségének kimutatására, mert az új testamentumi kritika világosan és kétségbevonhatlanul bebizonyította, hogy az „*i s t e n*“ szó e versben nem egyéb hamisításnál, a melyet az orthodoxia azért tett be a „*m e l y*“ névmás helyett, hogy kedvenc dogmáját támogassa vele. Az orthodox egyh. írók a *l o g o s* istenségének kifejlődése után a Timotheusnál talált „*μυστήριον ὁ ἐφανερώθη*“ kifejezésnek *μυστήριον* szavával Jézust jelölték, s miután őt istennek tartották, ezért a *ᾠ* himnemű névmást *θεός*-nak olvasták. Az atyák az előtők létezet! kéziratoknak csak a szélire tették fel a *θεός* szót. Később ezekből a másolók beirták a szövegbe. E másolatok tekintélyére és kedvenc dogmáikra támaszkodva aztán kiigazították az orthodoxok az eredeti codexek szövegét is. Így lett a *ᾠ* névmásból előbb *ᾠC* (*ᾠς*), később pedig *ᾠC̄* (*θεός*). E processus *t i s z t á n m u t a t j a*, hogy a *θεός*(isten) nem volt meg az eredeti szövegben.

Az *i s t e n* szó sem a legrégebb codexekben,¹⁾ sem a legrégebb verziókban²⁾ nincs meg; sem pedig az egyházi atyák³⁾ nem idézik sehol irataikban a 4. század előtt. Egyetlen püspök, presbyter, egyházi atya és theologus sem idézi e helyet a 4. század előtt. Még Cyrill se hivatkozik rá, szemben Julián császárral, a ki azt erősítette, hogy Pál sehol sem nevezi Jézust istennek. Az egyházi atyáknak e hallgatása és az orthodoxiának ama ténye, mely szerint mindig azon volt, hogy az eredeti régi kéziratokat meghamisítsa, azt mutatják, hogy az „*i s t e n*“ szó nem egyéb e versben becsempészésnél. Bizonyítja ezt az az erőszak, a melyet a Boernerianus és Alexandinus codexeken⁴⁾ elkövettek. A honnan az következik, hogy e hely se szolgálhat Jézus istensége támogatására. Így értelemben fogják fel e helyet Newton,⁵⁾ Erasmus,⁶⁾ Grotius⁷⁾ és az ujabbkor kritikusai.⁸⁾

¹⁾ Lásd a D, G, A, C, F, 17, 73 és 171 nevű codexeket.

²⁾ Lásd az itala, vulgata, sahidi, kopt, syr, ethiopi és őrmény verziókat.

³⁾ Alexandriai Kelemen, Hilarius, Augustin, Fulgentius, Cassian, Pelagius, Idacius, Clarus, Marius Victorinus, Nagy Gergely és a latin egyh. atyák a „*m e l y*“ (*ᾠ*) névmást használják irataikban.

⁴⁾ Tischendorf, Prolegg. in cod. Ephraemi Syri Reser. pp. 39—42.

⁵⁾ Historical account of the two notable corruptions of Scripture, p. 58.

⁶⁾ Op. tom. VI. p. 936.

⁷⁾ Annotat. ad. Vet. et. Nov. Test.

⁸⁾ Lásd e hely bővebb magyarázatát a „Prot. Tud. Szemle“ 1869. foly. 25. számában, „É s z r e v é t e l e k“ stb. című cikkemben.

5. Hasonlót mondhatunk a háromsághivők hypothesisének ötödik erősségéről: „Kik éi az atyák, kik közül való a Krisztus istest szerint, ki mindeneknek felette örökké áldandó isten.“¹⁾ E versben a textus receptus szerzőinek és a fordítóknak hibás pontozása okozza az egész bajt. A hibás pontozás az oka, hogy a bibliai kritikával ismeretlen theologusok és vallástanítók e helyből Jézus istenségét huzzák ki, s ez által oly értelmet erőszakolnak e helyre, a mit Pál apostol nem tulajdonított saját szavainak. Az orthodoxia magyarázatának téves voltát bizonyítja az a tény, mely szerint az új testamentum sehol se nevezi Jézust istennek; bizonyítja az, hogy maga Pál Jézust iraitaiban mindenütt embernek nevezi; és bizonyítja a római levél keletkezésének célja, melyet Pál azért irt a rómaiakhoz, hogy a Rómában levő szigoruan monotheistikus zsidóknak a keresztény vallás iránti elítéleteit és téves nézeteit eloszlassa. A fennebbi téves magyarázat tehát a hibás interpunctatióból származott. Tudjuk, hogy a legrégebb kéziratokban semmi írásjel nincs.²⁾ A mostani írásjeleket az új testamentum orthodox kiadói tették fel tetszés szerint. Ők osztották fel részekre és versekre, s látták el írásjelekkel. Ők pontozták e helyet is, természetesen úgy, hogy dogmatikus nézeteiket támogathassák vele. Azonban a kritika felderítette e pontozás hibás voltát és kimutatta e hely valódi értelmét.³⁾ Ha már e helyet a józan bírálat alapján pontozzuk, akkor e helynek értelme a következő lesz: „Kik éi az atyák, kik közül való Krisztus istest szerint. Az, a ki mindenek felett való isten, legyen örökké áldott.“⁴⁾ A józan kritika tehát teljesen lerontja e helynek bizonyító erejét Jézus istenségére vonatkozólag.

6. A háromsághivők hatodik erőssége a zsidókhöz irt levélben a következő: „A fiuról pedig így szól: a te királyi széked, isten, mind örökkön örökké.“⁵⁾ E helyet a rossz fordítás teszi bizonyítékká csupán. Ha az eredeti szövegből helyesen lefordítjuk, akkor e helynek a következő értelme lesz: „A fiuról pedig így szól: a te királyi széked, az isten, mind örökkön

¹⁾ Róm. 9.⁶.

²⁾ A legrégebb új testamentumi kéziratok írásmódorát legjobban előtűnteti e példa. Képzelve az olvasó, mintha a magyar biblia szövege így állana Ján. 7.²⁰-ban: FELELEASOKASAGESMONDAORDOGVAGYON stb. minden ékezet és írásjel nélkül. Épen ez az eset a görög eredetivel.

³⁾ Lásd Tischendorf N. Test. grac. ed. 7. crit. in loc.

⁴⁾ Tischendorf. N. T. grac. ed. 7. crit. : ὁ ἰσθς οἱ πατέρες, καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰσάρκα. Ὁ ὢν ἐπὶ πάντων θεὸς ἐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας.

⁵⁾ Zsid. 1.⁸.

örökké.¹ E szavakat a 45. zsoltárban²) eredetileg valamelyik héber költő intézte volt Salamonhoz, vagy valamelyik más zsidó királyhoz trónra lépte és házassága alkalmával. A zsidókhoz írt levél szerzője pedig e helyet Jézusra alkalmazza, úgy mindazáltal, hogy ő „az isten“ kifejezés alatt csupán azt értette a 18. zsoltár³) alapján, miszerint Jézusnak isten az „erőssége“, „kövérsége“. De az isten kifejezéssel egyáltalában nem célzott Jézus istenségére. Bizonyítja ezt a contextus, a hol így szól tovább szerző: „Annak okáért kent meg téged az isten, a te istened, örömeink olajával, a te társaid felett.“⁴) Vajjon ha e levél szerzője Jézus istenségének öntudatával birt volna, szólhatott volna-e így? Bizonyára nem; mert ekkor nem tette volna oda, hogy: „annak okáért kent meg téged az isten... társaid felett.“ E körülmény tehát lerontja a háromsághivők értelmezését.

7. Van még egy fontos erősségök a trinitáriusoknak a Jézus istenségének bebizonyítására, és ez Máténál a következő: „Ime egy szűz fia tszülés nevezed annak nevére Emmannuelnek.“⁵) E helyre vonatkozólag a háromsághivők azt állítják, hogy az Emmannuel névnek Jézusra alkalmazása azt teszi, hogy Jézus isten. Azonban a ki egy kissé a bibliával ismeretes, az tudni fogja egyfelől, hogy e nevet Kr. e. 7—800 évvel adta volt Ezsaiás az ő második fiának, Akház judeai király idejében, következőleg Ezsaiás prófétijának e kifejezése nem vonatkozik Jézusra; arra általában nem, hogy Jézus istenségét jelölje, mert ez esetben azt is kellene jelentenie, hogy az Ezsaiás második fia is isten; másfelől azt is tudhatja minden theologus, hogy a héber tulajdonnevek egy része magában foglalja az isten nevének is. Ha Jézust a háromsághivők istennek nevezik azért mert Máté rá alkalmazza az Emmannuel nevet, a mely annyit teszen: velünk az isten, akkor Salamonnak is istennek kell lenni, mert a biblia őt Lemuelnek = isten velők nevezi. Ez esetben isten Ilyés (Elijab), mert az ő neve annyit teszen: Jehova istenem; isten Daniél = isten az én birtám; isten Gabriél = isten az én erőm; istenek ker. János, János evangalista (Johanan), és mindenki a kit Jánosnak hívnak, mert a János név annyit jelent: kegyelmes Jehova. Minthogy senkinek

1) „Ὁ Θεός σου ὀρθός.“ Ered. szöveg.

2) Zsolt. 45.6: „בְּסִמְתָּךְ אֱלֹהִים עִוְלָם וְעָד.“ Ered. szöveg.

3) Zsolt. 18.2.

4) Zsid. 1.9.

5) Mát. 1.23.

se jutott eszébe soha, hogy e nevekből valaki azt magyarázza ki, miszerint a kik azokat viselik, istenek lennének, - ennél fogva kénytelenek vagyunk az orthodoxiának érintett magyarázatát tévesnek, és felhozott erősségét haszontalannak nyilvánítani.

Az egyh. atyák kétképen magyarázták az új testamentumban levő ó testamentumi idézéseket. Némelyek betűszerénti értelemben vették; mások képes értelmet tulajdonítottak azoknak, dacára annak, hogy minden kifejezésnek csak egy valódi jelentménye van, a grammatico-historiai. S midőn Celsus ellenvetéseket tett Origenesnek amaz ó testamentumi idézetek magyarázata ellen, a melyek az új testamentumban vannak, s a melyek egészen egyebet jelentenek, mint a hogy ott alkalmazva vannak, Origenes azt felelte, hogy ők e magyarázatot csupán az *o e c o n o m i a* miatt adják ama helyeknek. Ha már az atyák egy részének felfogása szerint az *E m m a n u e l* szót betűszerénti értelemben alkalmazzuk Jézusra, akkor ő megszűnik történeti személy lenni; mert mint történeti személy nem létezhetett e földön 700 év előtt is, után is. Ha pedig *typicus* vagy allegorikai értelemben vesszük, akkor kissé közelebb járunk az igazsághoz. Az evangalista e névnek Jézusra alkalmazásával a héber theológiának akart kifejezést adni, a mely azt tartotta, hogy isten minden dolgot úgy intézett el, hogy egyik esemény előre jelzi a másikat. E nézet alapján az *E m m á n u e l* név csak bizonyíték Jézus messiássága kimutatására. De ha őt istennek tekintjük ez alkalmazás miatt, akkor Jézusnak és a ker. vallásnak történeti oldalát támadjuk meg.

Ezek azok az erősségek, a melyekkel a háromsághivők Jézus istenségét támogatni szokták. Azonban ezeknek rövid, komoly megvizsgálása azt bizonyítja be, hogy semmi bizonyító erővel nem bírnak a háromság kedvenc hypothesisének, Jézus istenségének bebizonyítására.

30. §.

A háromsághivők érvei a szent lélek istenségének bebizonyítására.

A szentháromság védőinek vannak bizonyos textusai, a melyekből a szent lélek istenségét és az atyától külön való személyiségét szokták kimagyarázni.¹⁾ Azonban részint a hely szűke miatt, részint pedig, és főleg

¹⁾ A háromsághivők szerint a szent lélek istenségét bizonyítják: Csel. 5₃. 1 Kor. 3₁₆.; öröktől fogva létezését: Zsid. 9₁₄.; mindenhatóságát: 1. Móz. 1₂. Jób. 26₁₃. Zsolt. 33₃₆. Mát. 12₂₈. 1 Kor. 12₁₁.; mindenütt jelenvalóságát és mindentudóságát: Zsolt. 139₇. 1 Kor. 2₁₀₋₁₁.; és imádatadó voltát: Mát 28₁₉. Zsolt. 95₆. Mát. 9₃₈.

abból a szempontból, hogy ez erősségek oly semmit érők, hogy azok haszontalan voltát az olvasó maga is azonnal átláthatja, — ez alkalommal mellőzöm e helyek egyenkénti tüzetes magyarázatát. Én itt csupán egy pár megjegyzésre szorítok, megjegyezvén, hogy az új testamentumban egyetlen egy olyan hely sincs, a mely a szent lelket istennek nevezi; hogy az egész szent írásban egyetlen egy doxologia sincs a szent lélekhez intézve; hogy a biblia bizonyítása szerint egy oly tény sincs, a mely szerint valaki a szent lelket imádta; és végre, hogy Jézus maga egyetlen egy szavával se parancsolja, hogy követői a szent lelket istennek tekintsék és imádják.

E kétségbehozhatatlan tények azt mutatják, hogy a szent lélek személysége nem egyéb téves feltevésnél. A szent lélek istensége szintén egy téves feltevés; olyan, a mely az előbbi feltevésen alapul, de a mely még több nehézségeket idéz elő, mint az előbbi. A háromságot a n a pedig a harmadik hamis feltevés, mely az előbbi kettőre van alapítva.

Ezekből látni való, hogy a háromság tana hamis előzményeken alapul. Ha pedig az előzmények hamisak, a következmény sem lehet igaz. S mégis dacára ennek, a háromsághivők e dogmátsl teszik függővé az emberek üdvösségét. Ily bizonytalan és téves alapon áll a keresztyének egy nagy részének üdvössége!

31. §.

Visszapillantás az apostolok tanítására.

Az apostolok irataiból felhozott idézetekből láttuk, hogy ők sehol egy szóval se tanítják az orthodoxia hagyományos dogmáját, a szent háromságot, sőt ellenkezőleg épen az isten szoros egységét, az unitarizmust hirdetik. Láttuk, hogy az orthodoxia által e tekintetben felhasználni szokott helyek oly erőtelenek, a melyek semmit nem bizonyítanak; az azokra épített okoskodások pedig oly tévesek, a melyek ellenkeznek az új testamentum szellemével és a józan okoskodás szabályaival. Láttuk, hogy soha egy zsidó se támadja meg őket oly tan miatt, a mely az ó testamentum egy istenségi tanától eltér, a mi arra mutat, hogy e ponton egy nézetben voltak. Láttuk, hogy az apostolok idejében semmi vita sem támad a háromság miatt. Láttuk, hogy egyetlen imát sem intéznek az apostolok a háromsághoz. Láttuk, hogy a Jézus istensége támogatására felhozni szokott helyek részint meg vannak hamisítva, részint pedig félremagyarázzák az orthodoxok azok valódi értelmét. És végre, láttuk, hogy a szent lélek istenségét és személyiségét bizonyító helyek is erőtelenek.

Miután tehát e tények így állanak, azt hiszem, elég világosan kimutattam azt, hogy az apostolok nem csak nem tanítottak háromságot, hanem épen unitarizmust hirdettek. A ki mégis, dacára az általam felhozott kétségbe vonhatatlan erősségeknek, azt állítaná, hogy az apostolok tanították a háromságot, az ilyen ez állításával azt bizonyítaná be, hogy nem hiszen a szent írás bizonyító erejében. Az ily ember említett nyilatkozatával azt mondaná ki, hogy az apostolok szándékosan eltitkolták a háromságot. Azonban ily vád igaztalan és alaptalan lenne, mert én tisztán hiszem, hogy Pál és apostol-társai a saját meggyőződésök szerinti igazságot mondták ki, midőn így nyilatkoztak: „N e k ü n k c s a k e g y i s t e n ü n k v a n , a z a t y a .“

Látva ennyiben, hogy az apostolok is az isten szoros egységét tanították, vizsgáljuk meg már most, mit tanított az első keresztyén egyház.

VI. FEJEZET.

Az első keresztyén egyház.

32. §.

A z e l s ő k e r e s z t y é n e g y h á z n e m t a n i t t h á r o m s á g o t .

A legelső keresztyén egyház, a történelem bizonyítása és a dolog természete szerint, a jeruzsalmi volt, melyet az apostolok alakítottak. Ez egyház tagjai kiválólág zsidókból lett keresztyének voltak. Ennek tagjai közül sokan voltak olyanok, a kik közvetlen hallgatói voltak Jézus tanításának; a többiek pedig a tanítványok predikációira tértek meg. És ez a tény azt mutatja, hogy az első ker. egyház hite nem a háromság, hanem az unitarizmus volt. Ezt bizonyítja ama beszédek tartalma és szelleme, a melyekre annyian fogadták el Jézus tudományát. A legelső beszéd tekintetben a Péteré volt, a mely, a mint a *C s e l e k e d e t e k* könyve mutatja,¹⁾ tisztán unitárius szellemű. E beszédre háromezeren keresztek meg. Ez áttértek tehát egytől egyig unitarizmust vallottak, nem pedig háromságot. Péternek második beszéde épen ily szellemű volt, mint az első. Erre ötezeren tértek át Jézus tudományára. Tehát ezek sem hittek a háromságot. Ha már az apostolok s azok segédeinek többi beszédeit vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy ők oly beszédekkel alapították meg a jeruzsalmi egyházat, a mely határozottan az egy istenséget tanította. Ily beszédek és elv által alapított egyház pedig nem lehetett trinitárius.

E tény valódiságát magok a háromsághivő theologusok és egyházi

¹⁾ Csel. I. 22—41.

történészek is elismerik. Athanasius sem hozza kétségbe ez esetet. Ő azt mondja, hogy az apostolok, mint „o k o s m e s t e r - k é p z ő k,” eleintén Jézusnak csupa emberi voltát tanították, megelégedvén néhány homályos célzással Jézus magasabb személyére vonatkozólag. Kimondja, hogy az apostolok idejében a heterodox nézetek voltak uralkodók mind a zsidók, mind a pogány keresztyének közt; és hogy Jézus halála után 23—30 évig senki sem predikálta a háromságot.¹⁾ Chrysostom és mások hasonlólag nyilatkoznak. A honnan önként következik, hogy még az orthodoxia nyilatkozata szerint is — unitárius volt az apostolok idejében a jeruzsálemi egyház.

Azonban kösstük össze e tényeket a történelem más tényeivel. Jézusnak feltámadása után mintegy 33 évvel előállott Palestinában az a mozgalom, a mely Jeruzsálem elpusztítását vonta maga után 70-ben. E háboru alatt a keresztyének Judeából és Jeruzsálemből Pellába és a Jordán keleti felén levő más vidékekre menekültek. A háboru megszűntével némelyek visszatértek Judeába, mások pedig keleten maradtak és megvetették alapját az e b i o n i t á k vagy n a z a r é n u s o k felekezetének. Ha e zsidó keresztyének a jeruzsálemi egyház elveit hirdették, a melynek némelyek épen tagjai voltak, akkor azok sem a háromságot, hanem az unitarizmust tanították. De lássuk ezeket a következő cikkben.

33. §.

A z é b i o n i t á k é s n a z a r é n u s o k t a n i t á s a i s t e n r ő
é s J é z u s r ó l.

A c s e l e k e d e t e k k ö n y v e szerint kérdés támadt a keresztyének közt, hogy vajjon a pogányságból áttértek megtartsák-e a Mózes ceremonias törvényeit. És ez sok zavart okozott közöttök, mert némelyek, mint Péter, azt vitatták, hogy a Mózes törvénye kötelező a pogányokra is; Pál ellenben a lelkiismereti szabadságot és a hitet emelte ki. De ez elvi különbség mellett is az apostolok mindnyájan ragaszkodtak bizonyos tekintetben a mózesi rituálékhoz; még Pál is teljesítette azokat, nehogy a zsidókat megbotránoztassa.²⁾ Azonban az apostolok közül némelyek átlátván a zsidó ritualismus kizárólagos voltát, igyekeztek a fennebb érintett elvi különbségből eredt meghasonlást kiegyenlíteni. E célból a jeruzsálemi gyűlésen együttesen elhatározták, hogy a pogányokat nem kell rákényszeríteni a mózesi szertartásokra, nehogy e miatt visszariadjanak az evangéliumtól.³⁾

¹⁾ De Sententia Dionysii. Opp. vol. I. pp. 553.554.

²⁾ Csel. 21.²⁰.

³⁾ Csel. 15. rész.

A zsidó keresztyénség nagy része nem tudott kibékülni a jeruzsálemi apostoli gyűlésnek e szabadelvű határozatával. Ez okból részint ez idő alatt, részint pedig Jeruzsalem elpusztulása után még inkább ragaszkodott a Mózes törvényeihez. Különösen a Jordán keleti részére menekült zsidó-keresztyénség egészen megkülönböztette magát a pogány keresztyénségtől a mózesi szertartásokhoz való szigorú ragaszkodás által. És úgy látszik, hogy idővel megszakadt a közlekedés köztök és a pogány keresztyének közt, s lassanként külön nevet kaptak. Az egyházi atyák szerint,¹⁾ őket egyik kitünőbb emberökről Ebionról *e b i o n i t á k n a k* nevezték.

Hogy valósággal e nevet Ebiontól nyerték-e, vagy szegénységök miatt, ennek kimutatása nem tartozván céloimhoz, ezt most mellőzöm. Csak nézeteiket adom elé az egyházi atyák iratai nyomán.

I r e n a u s — ki Kr. u. 178-ban élt — egy könyvet irt az eretnekek ellen. Ennek első könyvében egy fejezetben²⁾ leírja az ebioniták tévedéseit. Ebben a könyvében azt mondja, hogy „tévednek az ebioniták, midőn hit által nem ismerik el, hogy az isten és az ember egyesült (Jézusban), sőt azt sem akarják megérteni, hogy miként szállhatott a szent lélek Máriára.“³⁾ Irenaeus szerint az ebioniták, „Theodotiont és Aquilát követve, azt tartják, hogy Jézust József nemzette.“⁴⁾

T e r t u l l i á n (Kr. u. 200 körül) nem említi az ebionitákat. Ő csak Ebionról beszél, és hibáztatja azért, hogy Jézust csupán embernek tartotta.⁵⁾

O r i g e n (Kr. u. 200 körül) így szól a zsidó keresztyénekről: „Ha fontolóra veszed, hogy azok a zsidók, a kik Jézusban hisznek, minő hittel vannak a megváltó iránt, némelyek azt tartván, hogy ő Józseftől és Máriától, mások azt, hogy ő Máriától és a szent lélektől származott, s még sem hiszik az ő istenségét, érteni fogod“ stb.⁶⁾ Celsus ellen irt iratában pedig azt mondja: „Kétféle ebioniták vannak, olyanok, a kik, miként mi, Jézust

¹⁾ Origen és Eusebius.

²⁾ Quae est Ebionitarum Doctrina. Lib. I. cap. 26.

³⁾ Vani autem et Ebionai, unitionem dei et hominis per fidem nou recipientes in suam animam; neque intelligere volentes, quoniam Spiritus sanctus advenit in Maria. — Lib. V.

⁴⁾ Lib. III. cap. 24.

⁵⁾ De Prae. Haeres. cap. 33. — De Carne Christi, capp. 14. 18.

⁶⁾ Καὶ ἐπὶ τῶν ἀπὸ Ἰουδαίων πιστευόντων εἰς τὸν τὴν περὶ τοῦ σωτῆρος πίστιν, ὅτε μὲν ἐκ Μαρίας καὶ Ἰωσήφ οἰομένων αὐτὸν εἶναι, ὅτε μὲν ἐκ Μαρίας μόνης καὶ τοῦ θείου πνεύματος, οὐ μὴν καὶ μετὰ τῆς περὶ αὐτοῦ θεολογίας, ὄψει, κ. τ. λ. Com. in Matth. Sect. 161.

szüdtől születettnek tartják; és olyanok, a kik azt hiszik, hogy ő nem olyan módon született, hanem úgy, a hogy más emberek.¹⁾

Eusebius (Kr. u. 315 körül) azt írja az ebionitákról: „Az üdvözítő első bajnokai, a kiket ebionitáknak neveznek, az által mutatták ki esztelenségek, hogy tagadják Jézus istenségét,²⁾ és nem hiszik az ő csudálatos fogantatását,³⁾

Anazaréus elnevezés legelőbb Epiphanius irataiban fordul elő 368 körül Kr. u.,⁴⁾ a mely név nem egyéb az ebionitáknak egy más elnevezésénél. Ezekről Jerom azt írja, hogy „ezek Jézust isten fiának hiszik, a ki szűz Mariától született, és azt tartják, hogy ő volt az, a ki Pilátus alatt szenvedett és feltámadott.“⁵⁾

Eusebius néha nazarénusoknak, máskor symmachianusoknak nevezi ezeket, és azt mondja rólok, hogy „ezek Jézus Krisztust nem istennek tartják, hanem csupán és szigoruan embernek.“⁶⁾

Theodoret azt írja a nazarénusokról, hogy „azok Krisztust úgy tisztelik, mint egy igaz embert.“⁷⁾

Ezekből látni való, hogy az apostolok által alapított egyház hívei, s az azok közül külön vált zsidó keresztyének nem tanították a háromságot és azokat a nézeteket, a melyek később a pogány keresztyének közt lábra kaptak. Az istenre nézve a Mózes által tanított monotheismushoz ragaszkodtak, Jézust pedig magokhoz hasonló embernek tartották.

34. §.

A római, korinthusi, smyrnai és filippibeli egyházak nézetei.

Látván az előbbieken, hogy a palestina-i keresztyének vallása az ősvallás monotheismusa volt és hogy Jézust embernek tartották, — vessünk már most az események rendjén egy rövid pillantást a pogányok között

¹⁾ Οἱ τοὶ δὲ εἰσὶν οἱ δίττοι Ἐβριωναῖοι, ἧτοι ἐκ παρθένου ὁμολογοῦντες ὁμοίως ἡμῖν τὸν Ἰησοῦν, ἢ οὐκ οὕτω γεγενῆσθαι, ἀλλ' ὡς τοῖς λοιποῖς ἀνθρώποις. Contra Celsum. — In Celsum lib. VI. p. 274. Lib. II. p. 56.

²⁾ Ec. Theol. lib. I. cap. 14.

³⁾ Hist. eccl. lib. V. cap. 8. — Lib. III. cap. 27.

⁴⁾ Haer. 29, p. 123. Haer. 30, p. 125. Haer. 60, p. 747.

⁵⁾ Opera, Vol. I. p. 634.

⁶⁾ Hist. eccl. Lib. VI. cap. 17. — Prol. Com. in Galat. — Ambros. Prol. Com. in Galat. — Austin. Cont. Cresconium, lib. I. Contr. Faustum, lib. XIX.

⁷⁾ Οἱ δὲ Ναζωραῖοι Ἰουδαῖοι εἰσι τὸν Χριστὸν τιμῶντες ὡς ἀνθρώπον δικαίον. Haer. Fab. Lib. II. cap. 2.

alakult keresztyén gyülekezetek nézeteire. E tekintetben lássuk legelőbb is a római és korinthis egyházak véleményét, melyeket Pál apostol alapított.

Ide vonatkozólag igen nagybecsű okmány van kezeink között, a mely világot derít amaz első kor nézeteire. Ez okmány Római Kelemennek egy levele, melyet ő, mint a római egyház püspöke, Kr. u. 96. körül intézett a korinthis egyházhoz, a római egyház nevével és helybenhagyásával. E levelet az ős korban akkora becsben tartották, hogy Korinthban és más helyeken nyilvánosan olvasták a keresztyének isteni tisztelet alkalmával.¹⁾ Az egyházi történetírók tisztán kimutatták, hogy ez a Kelemen ugyanaz, a kit Pál apostol a Filippibeliékhöz irt levélben „segítő társának”²⁾ nevez, és a kiről azt mondja, hogy ő egyike azoknak, a „kiknek neve be van írva az élet könyvébe.” Ugyanazért kétségtelenül áll, hogy e levél szerzője már az apostolok idejében hirdetője volt az evangéliumnak. Következésképp e levél tartalma hű kinyomata ama keresztyének gondolatainak és érzelmeinek, a kik a ker. vallást az apostoloktól tauulták.

Sajátságos, hogy e levélben egy szó sincs sem a háromságról, sem Jézus istenségéről, sem pedig a szent lélek istenségéről. Jézust tisztán megkülönbözteti az istentől. Nem nevezi sehol istennek, hanem csak az ő eszközének. Istent úgy tünteti fel, mint a ki csak egy;³⁾ a ki Jézust feltámasztotta a halálból, a ki Jézust elküldötte, hogy az evangéliumot hirdesse, a ki a mindenségnek teremője, minden léleknek atyja, minden testnek ura. A szent lélekről pedig így szól, mint istennek erélyéről és befolyásáról.⁴⁾

A Kelemen leveléből az tűnik ki, hogy az ő idejében viták támadtak az egyházban, s ezekkel szemben ő védi az igaz hitet. E viták oka a h a

¹⁾ Euseb. Hist. Eccl.

²⁾ Filipp. 4.₃.

³⁾ Clement. Epist. Sect. 46: Ἡ οὐχὶ ἓνα θεὸν ἔχομεν.

⁴⁾ Lásd Clement. Epist. sectt. 16, 24, 42, 46, 58. E helyen szűkségesnek tartom megjegyezni, hogy van ugyan egyetlen hely a Kelemen levelében, a melyben ő az istenszenvedéseiről látszik szólani. Azonban Junius, a Kelemen leveleinek tudós, de orthodox kiadója, azt mondja erről, hogy ez toll-hiba, a mely a Photius példányába az által csúsztott be, hogy az író παθήματα-t irt μαθήματα helyett. E hely tehát semmi bizonyító erővel nem bír.

l o t t a k f e l t á m a d á s a v o l t , n e m p e d i g a h á r o m s á g t a n a ; m e r t e r r ő l e g y s z ó e m l i t é s s i n c s a z ő l e v e l é b e n . A h o n n a n a z l á t s z i k , h o g y m i d ő n ő e l e v e l e t i r t a , n y o m a s e m v o l t m é g a h á r o m s á g n a k .

Római Kelemennek imént érintett levele nem volt magánlevél. Ezt ő a római egyház nevében írta,¹⁾ s mint ilyen a római egyház érzelmeit és nézeteit fejezte ki. E levelet ő a Korinthusban támadt villongás lecsillapítására küldötte, s a mint látszik, meg is tette a kívánt hatást, mert akkora becsben állott, hogy hosszasan olvasták nyilvános isteni tisztelet alkalmával Korinthusban. E tény azt mutatja, hogy e levél a korinthis egyház gondolkozásmódjának megfelelő szellemben volt írva. A honnan önkényt következik, hogy a római és korinthis egyház legalább az első század végén egy nézetben volt és egyik sem tudott semmit a háromságról, s Jézus kettős természetéről, a mely a 4. és 5. században oly kedvence taná lett a pogány keresztyéneknek. Ezek nyomán a történet azt bizonyítja, hogy a két jelentékenyebb gyülekezet, s valószínűleg az ezekkel rokon szellemű európai, ázsiai és afrikai egyházak nézete is unitárius volt.

A mi a s m y r n a i é s f i l i p p i b e l i e g y h á z a k n é z e t e i t i l l e t i , e t e k i n t e t b e n i s m é t i g e n n a g y b e c s ű o k m á n y v a n k e z e i n k k ö z ö t t a P o l y c a r p l e v e l é b e n . Polycarp Kr. u. 108 körül élt, a smyrnai egyháznak püspöke s János apostolnak tanítványa és személyes barátja volt. Polycarp az ő egyháza idősbjeivel együttesen²⁾ egy levelet írt, Kr. u. 115 tájban, a filippibeli egyházhoz, a hol, a mint az ő levele mutatja — még voltak életben oly egyének, a kik az apostolok tanításának és szenvedéseinek tanúi voltak. E levél csak néhány fejezetből áll. De tisztán kitűnik belőle, hogy ő és az ő gyülekezetének idősbjei határozottan megkülönböztették istent Jézustól; kimondják, hogy, a mivel Jézus birt, azt mind az atyától nyerte, és hogy Jézus az atyától függ és nálánál kisebb. Istent a Jézus atyjának nevezék. A szent lelket nem említik.³⁾ Az orthodoxia háromsági tanáról pedig egy hang emlékezet sincs benne. E levelet akkora becsben tartották a filippibeliek és a kis-ázsiai gyülekezetek, hogy isteni tiszteleteik alkalmával nyilvánosan olvasták. És e körülmény kiváló fontosságot ad e levélnek.

Ugy hisszük, hogy Polycarp idejében viták támadtak a keresztyének közt, a melyekkel szemben a keresztyéneknek védeniök kellett hitöket. E

1) Epist. Sect. „*Ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἢ παροικῶσα Ρώμην τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ παροικῶσῃ Κόρινθον*“ stb.

2) Epist. I. fejezet: „*Πολυκάρπος, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ πρεσβύτεροι.*“ x. τ. λ.

3) Epist. sectt. 2, 9, 12.

viták azonban csak a körül forogtak, hogy némelyek nem hitték Jézus testilétézését; mások nem hitték, hogy ő a kereszteszenvedett; mások meg a feltámadást tagadták. Ezek ellen kel ki Polycrap levele VI. fejezetében, és hibáztatja a gnostikusokat veszedelmes tanáikért. De egy hangot sem szól a háromságról, még az ebionitákat sem kárhoztatja, a kik az isten egységét tanították. És e tény — a mit az egyház-történet is bizonyít¹⁾ — azt mutatja, hogy ez időben semmi vita nem létezett a háromság tanára nézve. Ha pedig nem létezett, ez azt bizonyítja, hogy semmit sem tudtak róla. Ha az egyház abban az időben háromsághivő lett volna, papjainak bizonyosan több megtámadói is lettek volna a doketistáknál és a gnostikusoknál.

Az imént érintett tényekből az tűnik ki, hogy a keresztyén első egyházak semmit sem tudtak a háromságról és Jézus istenségéről, sőt ellenkezőleg épen unitárius nézeteket vallottak. Felhozhatnám itt még a Barnabás és Hermás iratait; azonban rövidség okáért csak annyit jegyzek meg rólok, hogy, habár ők hitték is Jézus eleve létezését, mindazáltal őt nem tartották istennek, ők szigorú monotheistikusok voltak.

Látván ennyiben az első ker. egyházak nézeteit, vizsgáljuk meg az egyházi atyák iratait, a honnan kitűnik, hogy ők magok is istent nagyobb-nak tartották Jézusnál. Csak így foghatjuk fel tisztán a három száz esztendő nézeteit.

32. §. A három első száz esztendő irói azt bizonyítják, hogy a keresztyének nagytöbbsége abban a korban unitárius volt.

Hegesippus, a legrégebb ker. történetíró, kinek munkái elvesztek ugyan, de töredékek maradtak meg Eusebiusnál, azt mondja, hogy midőn ő Anicetus idejében Rómába utazott, úgy találta, hogy „minden nemzedék és minden város azt a tudományt tanította, a melyet a törvény, a próféták és az ur tanitnak.“²⁾

Justin Martyr, a ki előbb pogány bölcs volt, de 133-ban keresztyénné lett, azt mondja 140 körül Tryphonhoz írt Dialogusában, hogy Jézust abban az időben csupán embernék tartották. Justin át volt ugyan hatva a pogány bölcsészettől, s igyekezett is annak elveit Jézus személyét illetőleg átlpántálni a ker. egyházba, — mindazáltal e

¹⁾ Lásd Farkas J. egyh. tört.

²⁾ Eusebii, Hist. eccl. som. I. p. 142. c

törekvése mellett az ünök ki-az ő irataiból, hogy ő „istent egyetlenegynek és mindenek felett levőnek“ tartja. S bár a hellen bölcsészetnél fogva Jézust magasabb lénynek, mintegy földi istennek szeretné felmutatni; azonban mégis mindentütt úgy szól róla, mint a ki istennél kisebb, tőle számszerint különbözik és csak akaratban egy.¹⁾

Irenaeus, a Polycarp tanítványa és lyoni püspök, 178 körül így ír: „Quoniam cum solus verax magister est dominus, ut discamus per ipsum, super omnia esse Patrem.“²⁾ — Cum teneamus autem nos regulam veritatis, id est, quia sit Unus Deus omnipotens, qui omnia condidit per verbum suum. Hic pater est Domini nostri Jesu Christi.³⁾ Hic Deus est Pater Domini nostri Jesu Christi, et de hoc Paulus Apostolus dixit, unus Deus Pater, qui super omnes, et per omnia, et in omnibus nobis.“⁴⁾

Alexandriai Kelemen, az alexandriai katecheta-iskola főnöke így ír 194 körül: „A mi urunk azt tanította, hogy egyedül isten az, a ki mindenek felett van, a kit a fiun kívül senki sem ismert.“⁵⁾

Tertullian, a karthagói egyház presbytere 200 körül, bár Jézust, mint isten fiát, emelni törekszik, — mindazáltal elismeri, hogy ő a mindenható isten akaratától függött.⁶⁾ És e nyilatkozatát így folytatja: „Filius visus est semper, et Filius operatus est semper, ex auctoritate Patris et voluntate; quia Filius nihil a semetipso potest facere, nisi viderit Patrem facientem.“⁷⁾

Origen, az alexandriai iskola főnöke, 230-ban így szól: „Hatudni akarjuk, hogy mi az ima, vigyázzunk, nehogy valamely teremtményhez imádkozzunk, még Krisztushoz sem, hanem csupán az istenhez, a mindenség atyjához, a kihez a mi üdvözítőnk is intézte könyörgését.“⁸⁾

Arnobius, Afrikában a siccai iskolában az ékesszólástan tanítója, azt írja 306-ban: „Tum demum emiserit Christum, Deus omnipotens, Deus solus.“⁹⁾

Eusebius, nagy theologus és híres egyház történetirő 315-ben

¹⁾ Dialog. cum Tryph. p. 252.

²⁾ Lib. II. capp. 48 et 49.

³⁾ Lib. I. cap. 19.

⁴⁾ Lib. II. cap. 2. Lásd még lib. III. cap. 4.

⁵⁾ Strom. 7. Lásd még Ad Gentes, p. 74. Paedag. lib. III. cap. 1

⁶⁾ Adv. Praxeam, Sect. 3. p. 502.

⁷⁾ Adv. Prax. Sect. 15.

⁸⁾ De Oratione, p. 48. Lásd még Comm. Vol. II. p. 47.

⁹⁾ Lib. II, p. 57.

ben így nyilatkozik: „Istennek egyszülött fia és minden teremtmények közt első szülötte azt tanítja, hogy egyedül az atyát hívjuk igaz istennek, s azt parancsolja, hogy egyedül azt imádjuk.¹⁾ Ha pedig valaki előtt úgy tűnik fel, hogy mi két istent tanítunk, az tudja meg, hogy ámbár elismerjük a fiut istennek, — mindazáltal csak egy isten van olyan, a ki eredeti, és a ki oka egyszersmind a fiu lételének, s mindannak, a mi a fiu.“²⁾

A *thanasius*, alexandriai püspök és a háromsági tan megalapítója, 326 körül így nyilatkozik: „Egy az isten és nincsen más rajta kívül. És midőn a szent írás azt állítja, hogy az atya az egyedüli isten, s csak egy isten van, én vagyok az első és utolsó, a ki azt mondom, hogy ez jól van mondva; mert ő az egy isten, az egyedüli és az első.“³⁾

A felhozott írók munkái kétségtelenül bizonyítják, hogy habár a neoplatonismus és pogány nézetek befolyása alatt álló atyák hajlottak is Jézus személyének istenesítésére, — mindazáltal a nagy tömeg az isten egységéhez ragaszkodott, s Jézust embernek tartotta, valamint azt is, hogy az atyák is nagyobbnak tartották istent Jézusnál. Ha az atyák iratait figyelemmel vizsgáljuk, megláthatjuk, mekkora megtámadásoknak voltak kitéve Justin és Tertullian, midőn a pogány philosophia nyomán Jézus istenségét tanítani kezdték, s miként voltak elkeseredve, miután álláspontjukat nem tudták védeni.⁴⁾ Ez elkeseredésök még jobban kitűnik, midőn az unitárius tömeg megtámadásaival szemben Tertullian így nyilatkozik: „*Simplices enim quippe, ne dixerim imprudentes et idiotae, quae major semper credentium pars est, quoniam et ipsa regula fidei a pluribus diis seculi ad unicum et Deum transfert; non intelligentes unicum quidem, sed cum sua oeconomia (oeconomia = istennek három részre osztása) esse credendum, expavescent ad oeconomiam. Numerum et dispositionem trinitatis divisionem praesumunt unitatis, itaque duos et tres jam jactitant a nobis praedicari, se vero unius Dei cultores praesumunt. Monarchiam (ez volt az unitarizmus neve) inquit tenemus; et ita sonum vocaliter exprimunt etiam Latini, etiam opici, ut putes illos tam bene intelligere Monarchiam, quam enunciant. Sed Monarchiam sonare student Latini oeconomiam intelligere nolunt etiam Graeci.“⁵⁾ Azt hiszem, ehhez nem kell magyarázat.*

A Tertullian és Praxeas közt történt vita után kevéssel Origen azt,

¹⁾ Praeparatio. Lib. VII. cap. 15.

²⁾ De Eccl. Theol. lib. I. cap. 11.

³⁾ Orat. III. contra Arianos.

⁴⁾ Justini Dial. c. Tryph. p. 233.

⁵⁾ Adversus Praxeam, Sect. 3. p. 502.

mondja, hogy a hívők többsége csak a megfeszített Jézust ismeri, de a *λόγος*-ról semmit sem akar tudni, annyira, hogy szükségesnek látszott meghatározni Jézus istenségét.¹⁾ Ugy látszik, hogy Origen az egyistenségi elvhez szított; azonban félvén a növekedő oecónomisták pártjától, kettős szerepet játszott, a mit bizonyít a következő nyilatkozata: „A Krisztus tanát testileg és szellemileg kell tanítani. A mikor kell, mi az evangéliumot hirdetjük, azt mondván a gyarló embereknek, hogy senki mást nem ismerünk el, csak a megfeszített Jézust. Midőn pedig olyanokra találunk, a kik a szellemi Jézust hiszik, azoknak a testbe öltözött *λόγος*-t kell tanítanunk.“²⁾ Valóban kár, hogy e nagy талант miatt nem párosult szebb jellemmel!

Maga Athanasius is elismeri az unitáriusok tekintélyes többségét, a mi pedig a 4. század elején történt. Egyik iratában, kikel ellenök és búsul, hogy a többség annyira ragaszkodik a Sámosáti Pál unitarizmusához, s nem akarja elfogadni a magasztos új tant: „Elszomorítja azokat, a kik a szent hit érdekében működnek, az, hogy a sokaság át van hatva e blasphemiáktól (érti a Sámosáti Pál unitarizmusát). Azokat, a melyek nehezek, csak istenben való hit által lehet felfogni, és azok, kik az ismeretben gyengék, elesnek, ha nem lehet őket rábeszélni, hogy higgyenek és óvakodjanak a vizsgálódástól.“³⁾

E nyilatkozatok azt mutatják, hogy ez ideig a többség egyistenségi nézetet vallott, Jézust embernek tartotta és — a mint Novatian mondja — megbotránkozott Jézus istenségének új tana miatt: „Sed quia obloquentes adversus veritatem semper heretici sinceræ traditionis, et catholice fidei controversiam solent trahere, scandalizati in Christum, quod etiam Deus et per scripturas adseratur, et a nobis hoc esse credatur.“⁴⁾

Még jobban megbotránkoztak a hívek, midőn Jézus istenségi tana után a szent lélek istenségét is szóba hozták az atyák. E megbotránkozott többség ellen panaszkodik Basil, midőn így szól: „Ők inkább kivágnák nyelveiket, mintsem kiejtsék e kifejezést“ (t. i. dicséret a szent léleknek⁵⁾). Tovább így folytatja: „Midőn nem régiben a néppel együtt imádkoztam, s az imát e doxológiával végeztem: dicsőség az atyának, a fiúnak és a szent léleknek, a jelenlevők ellenem támadtak és azzal vádoltak, hogy új és

¹⁾ Comm. in Joh. Vol. II. pp. 49, 52.

²⁾ Comm. in Joh. Vol. II. p. 9.

³⁾ De Incarnatione Verbi contra Paulum Samosatensem. Op. vol. I. p. 591.

⁴⁾ Op. cap. 30. p. 115.

⁵⁾ De Spiritu Sanct. vol. II. cap. 25. p. 337.

ellenkező kifejezéseket használok.“¹⁾ Ily szellemben nyilatkozik Nazianzi Gergely is.²⁾

Az első három száz esztendőbeli egyházi atyák iratainak e rövid áttekintése kétségtelenül mutatja, hogy a keresztyének nagy többsége a Jézus és az apostolok által tanított szoros **e g y i s t e n s é g** h e z ragaszkodott; Jézust embernek tartotta és semmit sem tudott a háromságról.³⁾ Ezt bizonyítja az „urima“ és az „apostoli hitforma“ általános használata is, a melyek tisztán unitárius szelleműek.

Az eddigelé felhozott bizonyítékok azt mutatják, hogy az őskeresztényház tisztán monotheistikus, vagy szokottabb szóval élve unitárius volt. Azonban nem sokáig maradt meg az egyszerű tisztaságban. Csakhamar oly egyének léptek fel az egyházban, a kik a nagy mester tiszta tudományát meghamisították: új, idegen nézeteket vegyítettek az ő elvei közé. És a mi e tekintetben meglepő, ez az: hogy a hamisítás nem a tudatlanok, hanem a tudósok részéről jött.

Ha tehát a fennebbiek szerint, a háromság tanát sem az ó, sem az új testamentum, sem Jézus, sem az ő apostolai, sem pedig az első keresztényház nem tanították az a kérdés: honnan és mikor állott elé, s miként jejtett ki. E kérdésekre megfélelek a következő fejezetekben.

VII. FEJEZET.

A szent háromság eredete a pogányok hitregéiben.

36. §. A pogány hitregék háromságai. A számok.

Eddigi vizsgálódásaink folyamán mindenki teljesen meggyőződhetett a felől, hogy a szent háromság dogmája oly elveket foglal magában, a melyek nem csak teljesen ellenkeznek a józan észszel és a szent írással, a

¹⁾ Ugyanott. Vol. II. p. 293.

²⁾ Or. 37. Op. p. 599. — A fennebb említett doxológiára nézve érdemesnek tartom megjegyezni Philostorgius után, hogy azt legelőbb Flavian hozta divatba Antiokiában. Ő látva a nép ellenszenvét a doxologia ellen, összegyűjtött egy csomó markos barátot és azokkal kiáltatta ki (Philostorg. lib. III. sect. 15. p. 496). — Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire, Vol. III. pp. 388. 389.

³⁾ E cikkben szándékosan mellőztem amaz írókat, kik az isten-egysége védelmében, mint az unitarizmus bajnokai tüntek ki, p. o. Artemont, Theodorot, Praxeast, Noetust, Sámosátai Pált, Marcellust, Ariust, Photint stb. Ezek nézeteit később látni fogjuk.

kijelentés könyvével, de nem is lehet a szentírásban sehol feltalálni. A honnan önkényt következik, hogy vagy a szent írás nem isteni kijelentés; vagy ha az, akkor a háromság tana nem alkotó része sem az ó, sem az új testamentumi kijelentésnek; mert a háromság tana oly eszméket tanít, a melyeket a józan ész sem érteni, sem pedig összeegyeztetni nem tud a szent írás helyes magyarázatával. De az elébb említett tényből az is következik, hogy ezáltal az orthodoxia a szó valódi értelmében megszűnik orthodoxia lenni és maga válik heterodoxiává; mert Rosenmüllernek igen helyes meghatározása szerint „csak az a tan orthodox, a mely a bibliával és a józan észszel megegyezik. Mihelyt pedig valamely tan sem a józan észszel, sem a szentírás világos szavaival megegyezik, az többé nem orthodox, hanem heterodox.“¹⁾ Ilyen formán épen maga az orthodoxia eretnek, nem pedig azok, a kiket ő eretneknek tart.

Ha tehát a háromsági tan sem az ó, sem az új testamentumi kijelentésnek nem célja, nem tárgya, akkor annak eredetét, a biblián kívül kell keresnünk. Minthogy pedig a biblián kívül a pogányok hitregéivel és bölcsészetével találkozunk: innen ismét önkényt következik, hogy a háromság eszméjének a pogány vallásban és bölcsészetben kellett elébb keletkezni s onnan jött át a keresztény vallásba.

De mielőtt az egyes népek hitregéire és bölcsészetére áttérnénk, lássuk elébb az e hitregékben lévő számok iránti babonás tisztelet eredetét és természetét.

Igen valószínű, hogy a hajdankor népeit a természeti elemek, erők és jelenségek iránti tisztelet és félelem vezette rá ama babonás tiszteletre a melylyel bizonyos számok iránt voltak, s azokat szenteknek tartották.

A keleti népek hagyományaiban a 3-as, 7-es és 12-ös számok mint különösen szent számok tűnnek fel. A régiek 7 plánétát ismertek, a hold 12-szer változott és 30 nap volt egy holdnapban. A hagyomány szerint 7 nap alatt teremtette isten a menyet és földet. Farao hét kövér és hét sovány tehenet, hét teljes és hét vékony kalászt látott álmában. A hétnek 7 napja van. A Decius alatti üldözés elől 7 alvó menekül és Theodosiusig alszik. A pokolnak 7 fokozata van. A gyermek foga 7 éves korában hull el. Hét angyal ügyel fel a napra, nehogy a földet megégesse. A próféta hetet parancsol és hetet tilt meg. A magyarok hagyományai heted hét országot, hét eget emlegetnek; a történet hét ve-

¹⁾ Beitrag zur Homiletik. Leipz. 1814. S. 49 f.

zérrel szól. A hindu és persa hitregék¹⁾ h é t istenhegyet, h é t szigetet h é t tengert emlegetnek, mint isteni lakást. A hajdankori népek e számoknak, s mindazoknak, a melyeket elméleti vagy gyakorlati kutatásaik nyomán előállítottak, bizonyos titkos erőt tulajdonítottak.²⁾

A természeti jelenségekben és más okokban, s eredményekben észlelhető háromszorosságok arra vezették az embereket, hogy a h á r m a s számnak is hasonló titkos, babonás erőt tulajdonítottak. A pogány hitregék az istenséget háromságban képzeltek. H o m e r szerint Aisa két társával fonja a gyermek élete fonalát. Ezeket H e s i o d *τριάδελφαι, τρίμορφος*-nak nevezi. A rómaiaknál szintén léteztek a párkák *diva triformis* név alatt. A finn K a l e v a l a a természet hármas működő erejét, a természet h á r o m l e á n y á n a k hívja. Ádámnak és Noénak h á r o m h á r o m fia születik. Ábrahámnak h á r o m angyal jelenik meg. A Faraó pehárnoka álmában h á r o m vesszőt lát a tőkén; a sütő h á r o m fehér kosarat fejen. Bálám h á r o m s z o r veri meg szamarát. Mone h á r m a s skytha hont, h á r o m hónapi vándorlást, a honfoglalás h á r o m jelvét, s a pogányságot jelölő h á r o m hajtekerceset említi a magyaroknál.³⁾ Innen az őskor történetében, hagyományokban, mondákban és hitregékben a 7-es és 3-as számok azok combinatióival általánosan kitűnnek más számok felett.

Azonban e különös tisztelet némely számok iránt nem csak az ő s k o r sajátja. Meg van ez napjainkban is. Ma is hasonló babonás tisztelettel vannak némelyek bizonyos számok iránt. Emlékezzünk csak a mesék szavaira, a melyek háromszor állítják elé a sirból feljáró lelkeket; háromszor ismétlik ugyanazon éj álmait, és valamely ismeretlen, titkos idegennek jóslatait. Mondáink három tündért, három király-leányt, réz, ezüst és arany várat, három hőst, s ezek három próbáit és kalandjait emlegetik. A példabeszéd szerint házasság, hadverés és királyválasztás isten dolga.

Midőn az ő s k o r hitregéit vizsgáljuk, látni fogjuk, mekkora tisztelettel voltak bizonyos számok iránt, s különösen mekkora titkos erőt tulajdonítottak a hármas számnak. S miután a háromság eredetét felfedeztük a pogányok vallásaiban, elkísérjük azt az ő vándorlásaiban Indián, Persián és Egyiptomon át Görögökhöz és Róma hitregéibe; innen Plátó és követői, a neoplatonisták, hellenisták és Philo által a ker. egyházba, a hol a mystica philosophiába burkolózva egyesül Jézus egyszerű tanításával; lassanként

¹⁾ Az északi népek hitregéiben már a 9-es szám tűnik ki. A finn K a l e v a l a kilenc tengert, kilenc eget és kilenc várat emleget.

²⁾ Kenrick's Essay on Primaeval History, p. 156.

³⁾ I p o l y i A. Magyar Mythologia, 517 s. köv. lapok.

kifejlik, s oly változhatatlan dogmatikai alakot nyer, a milyent csak annak egyházi tekintély és zsarnoki hatalom adhat.

37. §. A kínaiak hitregéje.

A vallásos fejlettség legalsó fokán azok a sarkközi népek állanak, a melyek félisteneket imádnak. Ezeknek szükségérzete kizárólag csak az érzéki világra szorítkozik. Értelmök fejletlenebb, semhogy a természetben és annak erőiben keresnék az istenséget. Ezek helyett az érzékeik alá eső tárgyakat félik és imádják.

Ezeknél magasabb fejlettségi fokon találjuk már az ős korban a központi tartományok lakóit,¹⁾ különösen kelet népeit.

Itt akadunk rá a művészet, tudomány, vallás és bölcsészet legelső nyomaira, — úgy azonban, hogy mindnyájan a vallással vannak összekötve. A tudomány egyes ágai szépen megférnek egymással, az emberiség gyermekkorában, a vallásban és csak lassanként fejlődnek ki a hagyományos hitregékből. E korban még nem tudja ugyan tisztán elemezni az értelem az ismeret elemeit, — mindazáltal látjuk, hogy a mely mértékben valamely nép kiküszöböli vallásából az önkényességet és esetlegességet, abban a mértékben emelkedik magasabb fejlettségi fokozatra.

Ez az eset van a kínaiaknál, a mit irodalmi műveik, a *kingek*, bizonyítanak. A kínaiak vallása a természeti vallás. Ők eredetileg két ős elvet ismernek el: egy *h a t ó e r ő t* (Yang) és egy *s z e n v e d ő* elvet, az anyagot (Yn); vagyis az eget (Kien) és a földet (Kouen). Szellemi, vagy is személyes fő lényről semmit se tudnak kezdetben. A szellemet csak az embernél főleg az államban ismerik el. A hagyomány szerint e vallást *J o h i* alapította Kr. e. 2950 körül. E dualistikus vallást *K o n g - f u - t s e*²⁾ Kr. e. 450 körül reformálván, azt tanította, hogy csak egy főlény van, ki mennyben lakik, de a ki semmi tiszteletet nem kíván. *K o n - f u - t s e*val egy időben élt *L a o - t s e*, korának legnagyobb tanítója. Ő már azt tanította,

¹⁾ *B u n s e n*, *Gott in der Geschichte*, 1858. II, p. 44. III, p. 397. — *J. L e g g e*, *Life and teachings of Confucius*, London. 1867.

²⁾ A központi tartományok lakói is kezdetben fétis-imádók voltak, csakhogy kedvezőbb viszonyaiknál fogva hamarabb művelődtek. *F é t i s - i m á d á s* r a mutat I. Móz. 31-ben az, a mikor Rákhel az apja bálványát ellopja; midőn *B i r*. 18, szerint a Dán fiai a *M i k a* isteneit elvitték, s ő azok miatt busul; oda mutat a frigyláda (1 Sám. 4, 1 Krón. 14.) kezelése; egy moábitának az *E l i z e u s* holt teste általi feltámasztatása 2 Kir. 13.²⁰⁻²¹-ben, stb.

hogyan van egy láthatatlan táo, vagy is egy megnevezhetetlen lény, ki az égnek és a földnek teremtője; van egy látható táo, vagy is maga a természet, a létező dolgok anyja, az ő folytonosan alkotó erőivel; és van egy táo az emberben, vagy is egy tiszta szenvedély nélküli érzélem, a mit léleknek lehet nevezni.¹⁾

A kínai vallásnak e rövid áttekintése azt mutatja, hogy e vallás eredetileg dualismuson alapul. Kon-fu-tse monotheismusra emeli, melyben az egy istennek Tien, Ti és Schang-ti nevei vannak, Chu-king című szent könyvük szerint. Később Lá-o-t se egy pantheistikus háromságot tanít.

A dolog természeténél fogva a kínaiak után az egyiptomiak hitregéjét kellene megemlítenem. De minthogy ez szorosan összefügg a görögökével, kissé hátrább hagyom és az ári népek hitregéit adom előbb elé.

38. §. A kelet-ári népek hitregéje. Indok.

1., Indiának — a forró égélj és a buja tenyészet e hazájának, melyek oly hatalmas rugói a képzelő tehetség kifejtésének, s a sajátos eszmék előállításának — vallása eredetileg polytheismus volt. Az indok szent könyvei, a Védák²⁾ szerint legfőbb és legrégebb istenségek (Deva) az indoknak Varuna vagy az ég, mely mindent körül fog, a nap és éj felett uralkodik, s az életnek és halálnak ura. Mellette imádták még Indrát a kék ég, a világosság és mennydörgés istenét; Vájut, a szél istenét, Roudrát, az orkánt, Vritrát, a viharral fenyegető felhőt; Ahit, a sikkasztó nyári hőséget. Imádták továbbá az Acsvinákat, vagy is az első napsugarakat; Ushást, a hajnal szűz pirját; Savitrit, a napistent; Jámát, ki a hősök lelkeit az égbe szállítja. Tisztelték még Kriçnát és Rámát, mint a vitézség jelképeit, kik már az istennek megtestesülését gyanánt tűnnek fel.

2) Az indok ősi vallása nagy változáson ment át a papság kezeiben ennek keletkezése után Kr. e. 1300 körül. Azonban e változás nem hatott

¹⁾ Lá-o-tse Táo-Té-King. Aus d. chinesischen übers. v. R. Plenkner. Leipzig, 1870. I. cap. p. 17. — Lásd a kínaiak vallására vonatkozólag még Y-King ex lat. interpret. ed. Mohl. — J. Scherr, Geschichte d. Relig. 1857.

²⁾ Rig-Veda übers. v. Benfey. — Sama-Veda, ed. Benfey. — Jadschur-Veda, herausg. v. Weber. — Wilson, Essays and Lect. on the religion of the Hindus. 1861—62. Figyelmeztetni kívánom az olvasót, hogy az indok hitregéiben előjövő ç-t olvassa mindenütt s-nek.

ki a nép közé. A papság a népvallás ellenében az istenséget jeleníteni kezdte es annak Brahmâ (= az ima) nevet adott; magát pedig brahmínoknak (= imádkozók) nevezte. Szerintök legfőbb isten Brahmâ; a többi istenség ennek alatta áll. Ő itt már nem a természet ura, hanem egy elvont személytelen lény, kiből kiömlés által a természet és annak jelenségei előállanak. A papok szerint Jáma, ki elébb az ég istene volt, itt az alvilág istene lesz. Az indok eredeti polytheismusa itt egy személytelen mindenség elvont egységébe olvad fel és az ember személyisége megsemmisül.

3) A brahminok elmélete három különböző theologiai és philosophiai rendszert hozott létre, u. m. a Vedantát, a Mîmânsât és a Sânkhyát. Ez utóbbinak az orthodox brahminizmussal való harca¹⁾ készítette el az utat a Buddhizmusnak.²⁾

4) A brahminizmussal való elégtelenség létrehozta Indiában a Buddhizmust. Ennek alapítója Siddhârthâ volt, a Kapilavâstui királynak, Cuddhâdâna-nak, fiá, Kr. e. 450 körül. Ő látva és érezve a nyomort, a melybe a brahminok hierarchiája és dogmája a népet süllyesztette, arra törekedett, hogy honfitársait e járomtól megszabadítsa. A brahminok azt tanították, hogy az ember Brahmának csupán egy kiömlése, egyéb semmi. Siddhârthâ mint zarándok (Çakya=muni) — a miért később csak Çakya-muni-nak hívták — bejárta az országot, felkereste a tudatlan népet (Çudra), s azt saját nyelvén tanította, kimondván, hogy minden ember egyenlő egymással; hogy az embernek valóságos egyéni léte van, és hogy az ember e terhes élet után megszabadul minden fájdalomtól és a fájdalom visszatér a Nirvânába, vagyis a semmiségbe. A nép Çakya-munit ez universalismusáért jöttevőjének tekintette és mintegy Buddhát (= bölcsét) tisztelte. Később pedig istenesítette. Mintán így a nép Çakya-munit Buddha név alatt istenesítette, egyszersmind felébe is helyezte őt minden létező isteneknek. Buddha két más személylyel egy háromságot képezett. E háromság három személye a következő: Buddha, a kijelentő; Dhârma s, a kijelentett ige és Yânghas, a hívők nyája.

5) A brahminizmus a buddhizmusnak növekedése és terjedése miatt újabb változásokon ment át a Himalaya völgyeiben és a Ganges partvidékein. Egy szentháromságot hoztak létre a papok. Ezek ugyanis azt állították, hogy van egy legfőbb lény, a nagy Es, vagy Parâbramâ, a kinek se száma, se alakja nincs. Azonban e főlény hármassal alakban létezik,

¹⁾ V. ö. hátrább a neoplatonizmussal.

²⁾ R o e r, Lecture on Sankhya-philos. — B u n s e n, Gott in d. Gesch. II. p. 137. stb.

u. m. Brahmâ a teremtő, Viçnu a megtartó és Çiva a lerontó alakjaiban. E három alak közül Viçnu ugyanaz; a mi az ős Védavallás szerint Rudrâ volt. E három alakot az indok, mint ugyanazon egy erőnek háromféle nyilvánulását,¹⁾ összekapcsolták egy szentháromságba, az az egy testtel képzelték, és Trimûrtinâk nevezték. Az indok istensége e szerint háromságokra van osztva és hármas alakban van előállítva.

De az indok az istenséget nem csak az imént említett nevek alatt imádták. Az istenség alakjainak külön neve volt a külön tartományokban és vidékeken. Néhol Brahmâ, Viçnu és Çivának²⁾ nevezték; más helyen Bhûr, Bhûva és Çuár-nak. Azonban a háromságot mindenütt megtartották. A Viçna ez istenekről így szól: „Az istenek hárman vannak és egyet tesznek, t. i. tűz, levegő és nap. Ezeknek nevei: Bhûr, Bhûva és Çuár.“

Az indok azokat a fogalmakat, a melyeket ez istenekben személyesítettek, a természetből merítették. Ugyanis látva abban a teremtés, megtartás és átváltozás három folyamat, e tüneményeket egyenkint külön okoknak és erőnek tulajdonították. Ez erőket istenesítették és hármas alakban képzelték. Ezek közül Brahmát nem igen imádták. De miután a két utóbbi közül az egyiket a természet fentartásáért szerették; a másiktól pedig mint rontó októl félték, — ezért csak a két utóbbit tisztelték, s azokat igyekeztek kiengesztelni. Az indoknak e tisztelete a hármas szám iránt nem szorítkozik csupán a hitregére, kiterjed az a tudomány minden ágaira.³⁾ Szerintök a világ három tartományból áll.

¹⁾ Vesd össze e nézettel Xenophanes, Parmenides, Spinoza, Descarte, s általában az újabb kora philosophusok pantheistikus nézeteit.

²⁾ Çiva (= Siva) eredetileg a hegyeken lakott, ezért a hegyek urának is nevezték. Az indok szerint Çivának neje is volt: Pârvatî, kit a hegy szülöttének vagy Durgânak neveztek.

³⁾ Hogy az indok miként rendezték háromságokra eszméiket, a következő tábla meglehetősen előtűnteti:

Brahma	Viçnu	Çiva.
Teremtő	Megtartó	Lerontó.
Nap	Víz	Tűz.
Hatalom	Bölcsesség	Igazság.
Mult	Jelen	Jövő.
Anyag	Űr	Idő stb.

E táblázati kimutatást egy Rakhaldas Haldar nevű brahmin és jó barátom sajátkezű kéziratából vettem, a ki Londonban velem együtt tanulván, azt számomra készítette. — Az indoknál e század elején a Rammohun Roy működése következtében egy új vallásos irány (Deismus) keletkezett, a Brahma Sumba j. Ez iránynak követői egy főistent imádnak Om név alatt, kihez hasonló isten nincs, a mint ezt a szintén Rakhaldas Haldar által nekem ajándékozott „The Brahma Dharm a, or Religion of one God“ című, Kalkuttában nyomtatott könyv bizonyítja.

Indiának e hitregéje kezdetben igen egyszerű symbolica theologia volt. Később azonban összeszövődött mindenféle babonás és durva hiedelemmel. A mint a Râ m â y a n a és a M a h â b h â r a t a című hősköltemények mutatják, az indok azt hitték, hogy R â m a, K r i ç n a és más hősök nem egyebek avataroknál, azaz, V i ç n u n a k testben való megjelenésinél, incarnatióinál. Szerintök Viçnu tiz különböző alakban jelent meg a földön. Ez incarnationális hiedelemnek az volt a célja, hogy az isteneket közelebb hozzák az emberekhez. E megtestesítési hitet jegyezzük meg magunknak, mert ez a többi hitregékben is előfordul; a keresztyéneknél pedig éppen nagy szerepet játszik.¹⁾

39. §. A nyugot-ári népek hitregéje a Baktriabeliek, Médok és Persák.

A baktriabeliek ős, pátriárkális vallása eredetileg abból állott, hogy a tűzet, mint jótékony természeti erőt és Mithrát, a nap istenét imádták; és ezeket jó szellemekkel (Ahuras) körülvéve képzelték. De ez ős vallás nem sokáig maradt meg a maga eredetiségében, mert a mint a szomszéd nomád népek velök összeköttetésbe léptek, ezeknek vallása harcot idézett elő a baktriabeliek ős vallása és a nomád árja népek vallása közt. E harc közben lépett fel Z a r a t h u s t r a (Zoroáster²⁾) Kavâ Vítacpa papkirály uralkodása alatt, hogy az ős vallást védje s az idegen elmektől megtisztítsa.

Azonban Zoroásterrel egyszersmind új változás történik a baktriabeliek vallásában. Ugyanis Zoroáster azt állítván, hogy ő Çraosha közbenjárása által égi kijelentést nyert, azt tanította, hogy csak egy főlény van A h u r a - M a z d a (= az élő, a bölcs, Ormuzd), ki a világosság és élet ura, s kit halhatatlan lények, szentek vesznek körül.³⁾ Szerinte A h u r a - M a z d a H o n o v e r (teremtő szó) által teremti a világot.

¹⁾ Ritter, Gesch. d. Philosophie, IV. S. 358. — Bunsen, Gott in d. Geschichte. — Humboldt, Gesammelte Schriften, I. — Az indoknak e felfogásával teljesen megegyezik az, a hogy a háromság-hívók I Tim. 3,¹⁶-nak e kifejezését: „Isten jelent meg a testben“ magyarázzák.

²⁾ Bunsen szerint Kr. e. 3000 v. 2500 körül; Max Müller szerint Kr. e. 1200-ban; Róth szerint Kr. e. 589—512 körül, tehát Darius Hystaspes előtt; mások szerint I. Cyaxares idejében.

³⁾ Das Avesta, übers. v. Anquetil Du Perron. 1771.

A V e n d i d á d szerint Z o r o á s t e r után újabb változás áll elé a persa vallásban. A parsismus szerint a legfőbb lény M i t h r a ; ez teremtő szava által teremti O r m u z d o t és A h r i m á n t (magyarban ármány), a jó és rossz szellemeit. E szellemek a persák hiedelme szerint harcban állanak egymással, kik közt M i t h r a mintegy közbenjáró szerepet visel.¹⁾

Figyelemre méltó, a mit Szemere Bertalan „Utazás Keleten“ című munkájában a persa vallást illetőleg mond: „Az u r v a c s o r a eszméje a Zoroáster vallásából van kölcsönözve, hol Dsemsid az életfájának nedvéből iván, s az istén testéből evén, ekép a világgal communiót tart. Ugyanott neveztetik az i s t e n s é g h a r m a d i k személye Mithrának, azaz, közbenjárónak, megváltónak, a szó fiának, megtestesült igének. A szent háromság eszméjét mind a brahminok, mind a buddhisták, mind az ó persák hittanaiban feltalálhatni.“

E rövid vázlatból látni való, hogy a persáknál minden dualistikus irányuk mellett is létezett egy bizonyos háromság, a mely sokban hasonlít az indokéhoz, a hol az ő s lény két elvet teremt, u. m.: a megtartás és változás elvét.

40. §. A s é m i népek hitregéje. B a b y l o n b e l i e k , S y r o k és F ő n i c i a b e l i e k .

A b a b y l o n b e l i e k hitregéje szerint nekik eredetileg tizenkét istenök volt. Ők ezeket három osztályba sorozták, felsőbb és alsóbb osztályokra; még pedig úgy, hogy minden osztálynál legfőbb szerepet játszik a három első. Szerintök a fő isten T a u t h e. Ennek van egy neje, A p a s o n. Ezek ketten nemzik A o y m i s t, az „e g y - s z ü l ö t t f i u t,“ vagyis az értelmes világot. Tőlük származik egy második ivadék: D a c h e és D a c h o s, és egy harmadik: K i s s a r e és A s s o r o s. Ezekről újra más három származik, u. m.: I l l i n o s és A o s. A o s t ó l és D a c h e - t ó l egy fiu születik, B e l o s vagy B e l (nap), kit ők demiurgusnak vagy teremtetnek tartottak. M o v e r s azt állítja, hogy a b a b y l o n b e l i e k ez istenek számát az állatöv 12 jegye után állapították meg. E hitregében jegyezzük meg jól magunknak az „e g y - s z ü l ö t t“ kifejezést²⁾ mert ez később nagy szerepet fog játszani.

¹⁾ D. Vendidad, herausgeg. v. Olshausen, Hamburg. 1829.

²⁾ Vesd össze evvel a philonisták „e l s ő - s z ü l ö t t f i a,“ és a kereszttyének „i s t e n e g y - s z ü l ö t t f i a“ kifejezéseit.

E hitrege eredeti vallása módosított alakban Ázsia más részeiben is el volt terjedve. A sidonbelieknél *B e l T a u t h e t h a l* és *A p o s o n n a l* egy háromságot képez. A főniciabeliek már *A p a s o n t P o t h o s n a k* (*πόθος*, vágy) nevezik, a kívül *K r o n o s* (az ismeretlen isten, vagy chaos) *O m i k l é t*, a teremtőt, nemzi. Sanchuniaton¹⁾ szerint *C h a o s*, — a melyet szellemnek is neveztek — saját elvei által teherbe esik, s *P o t h o s s a l M o t o t* vagy *O m i k l é t* nemzi, a mindenség alkotóját. A főniciabelieknél *B e l* vagy *B a a l* is hármas istenség volt. Miként az indok háromságának, úgy ennek is három teendője volt: a teremtés, feuttartás és rontás.²⁾

A s é m i népek később felülemelkednek e durva vallásos fogalmakon, s oda törekednek, hogy istent a természettől elválasszák és mint urat, *B a a l* (*בַּעַל*, többese: *בְּעָלִים* az aethiopoknál: *ጌል*: sanskritul: Pála) *B e l*, *E l* és *A d o n* (Adonis) név alatt tisztelték.

B é l a babylonbeliek istene volt; *B a a l* az ammónitáké és moábitáké; *E l* a kanaánbelieké és izraelitáké és *M o l e k h* a főniciabelieké és kárhágóbelieké. Ez istenek mellett imádták még a semiták *A s t a r t é t*, a hold istennőjét³⁾ és *M e l i k e r t e s t*.

41. §. A z e g y p t o m i a k h i t r e g é j e .

Mióta a tudomány kitalálta a módot, a melyen az egyiptomi nagy-szerű építmények, sírok és mindennemű emlékek hieratikus feliratait és hieroglypháit⁴⁾ elolvassa, azóta tisztán áll előttünk, hogy Egyiptomban két-

¹⁾ Sanchuniaton egy híres főnciai történetíró volt, a ki a „Főnciaiak története“ című művet írta 9 könyvben. Ez görögre Philo Grammaticus fordította le Kr. u. 95 körül. Azonban sokan azt tartják, hogy e mű a Philo műve, csak a Sanchuniaton neve alatt adta ki. (Lásd Orelli Sanchuniatonis Beryti quae feruntur fragmenta. Lipsiae, 1826).

²⁾ Dr. Beard's Illustrations of Trinitarianism.

³⁾ Lásd ide vonatkozólag: Herod. I, 181. — Diod. Sic. II, 19-30 — 4 Móz. 22, 41. — 2 Kir. 23, 5. — Bir. 2, 13. — 1 Sam. 7, 4. — Jer. 7, 18. — Just. XVIII, 6. — Plin. Hist. nat. 36. — Silis. IV, 767. — Euseb. Praep. Evang. IV, 15-16. — Lucian. De Dea Syria, 4, 25-26-27. — Plutarch: De superstitione, 13 — 3 Móz. 20, 2. — Zsolt. 106. Jer. 7, 31.

⁴⁾ Az egyiptomi papok a szent célokra írt könyveket rövidített képirással írták, a mit csak ők ismertek. Ezt hieratikus írásnak nevezik. A közönséges életben az egyszerű betű-írást használták. Ezt demotikus írásnak hívják.

féle vallás volt: egy népszerű vallás, a mely háromságokra volt osztva, és egy művelt tudós vallás, a mely egy eloszthatlan istent tanított, a ki öröktől fogva létezik, s a világot és mindent teremtett. E művelt vallást sajátította el Mózes is a papok között. Innen kapta a Jehova (יהוה) vagy helyesebben J a h v e (יהוה) nevet, nem pedig a Hóreb hegyén, az égő csipkebokorban vele beszélgető istentől.¹⁾

Az egyiptomi papi és fejedelmi családok egy-isten imádók²⁾ voltak. Mint szent kincset őrizték ők e tiszta vallást. A nép nem ismerte, mert a papság ezt mint szent és elárulhatlan titkot, nem tudatta a néppel; sehova fel nem írta, hanem titokban tartotta. Titokban tartotta pedig azért, nehogy a tudatlan nép az igaz isten nevét összevegyitse az ő durva vallásos fogalmaival, s ez által lealjasítsa. E titokban tartás magyarázza meg azt az utasítást, a mely szerint egy felirat azt mondja az isten tanról: „Ne tudassátok azt senkivel; ezt csak nektek szabad tudni, és annak, a kire titeket megtanít-

¹⁾ 2 Móz. 3, 1-2, 13-14.

²⁾ Az egyiptomiak vallására nézve, az adatok hiánya miatt, a negyedik dynastiánál fennebb nem hatolhatunk. A talált papyrusok szerint a 3. dynastia vége felé Snefru meghódítván a sinai félszigetet, bevitte onnan magával a rabszolgaságot, despotismust és a papi istenek pantheonját, s ezáltal véget vetett a korábbi boldog életnek. Valószínűleg ez időben kezdették imádni az egyiptombeliek RA napistent és a vele rokon isteneket, mint AMON, PTAH, OSIR, KHEM, SET, SEB, TOT, HR és ASCHT. Ez istenek közt legrégebb volt RA, az ő jelképe volt a sphynx. De az ő nyomára nem jöhetünk rá az első három dynastia Faraóinak nevei közt, mindaddig míg a Manetho Faraók utolsó monárczához Huni és Snefruhoz, a napistent imádó nagy pyramis építők (Shufu v. Cheops) közvetlen megelőzőihez nem érünk. Minden oda mutat, hogy ezek alatt változás állott be Egyiptom történetében. Idegen elemek, új politika, új vallás csúsztak be a régiék helyébe. A ma létező legrégebb irat a világon a „Papyrus Pr'isse“, a mely Lauth szerint Mózesnél 2200 évvel idősebb (Lásd Lauth memoirját a müncheni akadémia 1869-ki „Sitzungsberichte“-jében). E papyrus csak egy istent említ. Ez egy istenről azt mondja, hogy az a teremtés ismeretét elrejtette az emberek előtt azért, hogy ne spekuláljanak, hanem minden igyekezetüket kötelességeik hű teljesítésére s utódaik jó nevelésére fordíthassák. A papyrus többször említi az egy istent. Kajdimna is Θεοφιλης-nek, vagy eredetileg Meri-neternek nevezte. Ő tehát egy istent imádott a 3. dynastia végén. Ez egy isten neve fordul elő a 2. dynastia neveiben is, mint Benneteren, Neterbau = lelkék istene. Később aztán — a mint a Saqqara tábla mutatja — többes ragot ragasztottak utána, így p. o. Banneteru, főleg azért, hogy az e táblát emelők polytheistikus eszméinek megfelelően.

t o t t.¹⁾ Ez magyarázza meg azt a körülményt, hogy az egyiptomi papok az isten nevét csupán körülírták; de sem emlékeikre le nem irták, sem ki nem mondták, hanem miután szájról szájra egymásnak hátrahagyták, a haldokló e drága kincset, mint utolsó vezérét és reményét, magával vitte a sirba. E körülírás saját nyelvükön ez: N u k - p u - N u k; héberül: נֹכַח פִּי וְנֹכַח; magyarul: v a g y o k, a k i v a g y o k.²⁾

A papok utján e szerint az isten nevének nyomára nem jöhetünk. De rájöhethünk a királyok által, kik szintén a papi tudományban növekedtek. A királyok nyilatkozatai azt mutatják, hogy ők istent egy m e n n y e i é d e s a t y á n a k tekintették. Hallgassuk meg csak egy dicső király, II. Ramzes³⁾ nyilatkozatát, a melyet ő Kr. e. 1400 körül a hethiták elleni harcában, szorult helyzetében mondott, s a melyet egy köemlék így beszél el: „Hol vagy m e n n y e i a t y á m, A m o n ?⁴⁾

Vajjon elfeledheti-e az atya gyermekét? Arcom nem volt-e feléd fordítva? . . . nem mindig a te szádnak szavai szerint cselekedtem-e? Oh te nagy Ura Egyiptomnak! Mik azok, a kik előtt A m o n neve semmit se jelent, kik semmit se tudnak istenről?! A ki akaratomnak ellenszegül, megszégyentül; de az, a ki téged oh A m o n! hálával imád, felmagasztaltatik. Szivem mélyéből kiáltok hozzád atyám, A m o n! ⁵⁾

Ebből látni való, hogy a hol a tudomány és műveltség magas fokra emelkedik, a műveltség mindig és mindenütt az isten egységét emeli érvényre a durva vallásos fogalmak, a háromság stb. helyett.

¹⁾ H. B r u g s c h, Vorlesungen. — Prot. Tud. Szemle 1869. évi foly. 4. és 5. sz.

²⁾ Figyelemre méltó, mennyire öszhangzik e körülírással 2 Móz. 3,¹⁴ kifejezése.

³⁾ II. R a m z e s s e l kezdődik a thebai királyok 18. dynastiája. Az ő vitézségének köszönheti Theba, hogy a hébereknak majdnem 1000 évig tartó zsarnok uralma Egyiptomban megszűnt. Ennek fia M e n e p h t h a alatt üzték ki a hyksosokat, vagy is a sémi pásztor-királyokat Egyiptomból. És itt a feliratok chronológiája megegyezik a Mózes könyveivel a kivonulásra nézve. Azonban az Egyiptomban talált feliratok és papyrusok hovatovább arról győznek meg minket, hogy Mózesnek az izraeliták Egyiptomban léte körülményeiről adott tudósítása nem csak nem kielégítő, kimerítő, de nem is igaz minden tekintetben. Nem kérezték ők, hanem mint zsarnokságuk miatt megutált népet, fegyverrel üzték ki, s még akkor is erővel Egyiptomban akartak maradni.

⁴⁾ Az egyiptomia: a főistent Thebában AMON név alatt; Memphisben PTAH; Heliopolisban RA; Abüdosban OSIR; Panopolisban KHEM; Diospolisban SET; Busiriben szintén SET; Bupástban ASCHT; Athribisben SEB; Halfuban HR (=uer); Künopolisban TOT nevek alatt imádták.

⁵⁾ Prot. Tud. Szemle 1869. foly. 68. lap.

Azonban térjünk vissza tárgyunkhoz és lássuk meg az egyiptomiak népszerű vallását.

Wilkinson azt írja az egyiptomiakról irt jeles művében, ¹⁾ hogy az egyiptomiak főbb istenei ezek voltak: Neph (Kneph), Amur (v. Amour), Pthah, Khem, Sate, Mout (v. Buto), Bubastes és Neith. Ez istenek egyike más kettővel mindig egy háromságot képezett, a melyet a különböző vidékek és városok lakói külön nevek ²⁾ alatt tiszteltek. E háromságokban a harmadik személy mindig a két elsőből származott, az elsőből a második által, ³⁾ p. o. istennek értelme ráhatván az anyagra, e kettőnek eredménye lett a világ. Némely tartományok Osirist tartották minden dolog szülőjének és eredeti okfejének, ki Knepffel és Pthahval egy háromságot alkot.

Champollion ⁴⁾ szerint az egyiptomiak legfőbb istensége Amounra. Ez önmagától van. E fő lény kezdetben tökéletes, azaz egyszerre him is nő is; szóval minden viszony meg van benne. Amounra később kifejti önmagát; him részét elválasztja nőies részétől, s him részének nőies részére (Mout) való hatása által egy fiat nemz. Chons-t. Champollion szerint ez képezi az egyiptomi hitrege eredeti háromságát, Amoun, Mout és Chons személyében. E háromság később számtalan átváltozáson menvén keresztül, végre testté lesz a földön Osiris, Isis és Horusban. Azonban, habár ez volt is az egyiptomi hitregének eredeti alakja, mindazáltal minden egyes tartomány külön nevek alatt tisztelte a háromságot.

Eusebius⁵⁾ szerint az volt a legelső teremtetési tény, a mikor Amoun szájából egy tojást vetett ki. E tojásból keletkezett egy isten, kik ők Pthahnak neveztek; a görögök pedig Hephaisztonak (Vulkán). A fő lénynek Pthah volt teremtő eszköze; őt küldötte el, hogy teremtsen meg mindent. Ő volt a háromság harmadik személyének eredeti alakja is. Ha már Pthah létele első percétől a thebei háromságig (Amoun, Neith és Chons) elkisérjük, úgy találjuk, hogy ő számtalan megtestesüléssel ment át. Legelőször Horusban incárnálódik a földön. Később újra és több-

¹⁾ Manners and Customs of the ancient Egyptians, IV. pp. 185. 231.

²⁾ Saját nevén kívül minden istennek még teméntelen mellékeve volt Igy OSIRIS-nek 156, ISIS-nek 1000 mellékeve volt.

³⁾ Figyelemre méltó a hasonlat, mely az egyiptomiak nézete, s az 589-ben tartott toledo-i zsinat határozata közt van, amely a 381-iki konstantinápolyi zsinatnak e határozatához: „Credimus Spiritum sanctum, procedentem a Patre“ ezt toldotta hozzá: „Filioque“.

⁴⁾ Panthéon Egypt. Par. 1825.

⁵⁾ Praeparat. III, 11.

szőr emberi alakba öltözik; megtanítja az embereket a beszédre, írásra, vallásgyakorlatra és mindenféle mesterségekre, melyek által magukat az oktan állatoktól megkülönböztethessék. Az egyiptomiak szerint egyik istenségük, az ibisfejű *Thoth* nem egyéb, mint a fő istenség „első szülötte,¹⁾ *Pthahnak* kifolyása, a ki a nubiai Dakkeh-templomban Champollion által felfedezett dombormű tanúsítása szerint, három egymásutáni alakváltoztatás után, melyek egyike a *logos* volt, újra felment az égbe, hogy a fő istenség őt *Harhat* (istennek bölcsesége) név alatt ismét elnyelje.²⁾

Felhozhatnám itt még a görögök és rómaiak hitregéit, a melyekben eredetileg a *Monas* eszméjével találkozunk, p. o. a fatummal *Zeus* felett, de a melyekben a képzelet szintén háromságokat állít elé *Zeus* (*Jupiter*) *Poseidon* (*Neptun*) és *Pluton* (*Pluto*) személyében. Azonban részint azért: mert e hitregék főleg az egyiptomiaké után alakultak, hozzáadván a görögök az említettekhez egy csomó istent, félistent és istenesített hőst; részint pedig azért: mert e hitregék sokkal ismeretesebbek, mint-hogy tüzetes tárgyalást igényelnének, ez okból mellőzöm itt e helyen. Ez alkalommal csak azokra az incarnatiókra akarom figyelmessé tenni az olvasót, a melyek szerint *Zeus* és *Jupiter* emberi alakokba öltözve, annyiszor meglátogatták a földet és az embereket, s itt vagy büntettek, vagy jutalmaztak; vagy pedig földi körútjaikban egy-egy istennőt, sőt halandó nőket is megisztelttek hajlamaikkal, s ezekkel egy-egy istent vagy hőst nemzetek.³⁾

Azt hiszem, hogy az olvasó észrevette a meglepő hasonlatot, a mely e hitregék megtestesülési nézetei, s a mai orthodox dogmák megtestesülései közt van. E hasonlat oly szembetűnő, hogy némely tudósok, mint p. o. *Kidd* és mások, e tárggyal tüzetesebben kezdettek foglalkozni, és igyekeztek bebizonyítani, hogy a ker. orthodoxia háromsági tana ki volt jelentve az egyiptomi papságnak; és hogy az a hiedelem, miszerint az isten fia testté lesz, az égből adatott az ők hitregéjükbe, mintegy előkészületül a ker. vallásra.

¹⁾ Lásd e tekintetben a sémi népek hitregéjét, a philonisták és keresztények nézeteit

²⁾ Lásd idevonatkozólag: *Strabo*, p. 812. — *Aelian*. *De nat. anim.* X, 16, 31, — *Plutarch*. *De Iside et Osir.* — *Bunsen*, *Aegyptens Stelle in d. Weltgesch*; továbbá: *Gott in d. Gesch.* II, S. 26 etc. — *Trottet*, *L'Égypte sous le rapport religieux*. *Revue de Théol.* p. *Colani*, VIII, pp. 83. 153. etc.

³⁾ Ugy látszik, hogy e hiedelem az ó-kori népeknél általában meg volt. Nemcsak az istenek nemzetek egymással és emberekkel gyermekeket, mint az emberek, hanem még az angyalok és ördögök is (1 Móz. 6, 2.)

És miután ennyiben kimutattam a hajdonkor hitregéinek háromságait, vessünk egy rövid visszapillantást a pogány háromságokra.

42. §. Visszapillantás a pogány háromságokra.

Bryant, Jones és némely theologusok azt állítják, hogy kelet és vallásainak háromságai a pátriárkákról való hagyományokon alapulnak, azokból állottak elé. Howitt ¹⁾ szintén e nézetben van. Ő úgy vélekedik, hogy a keleti pogány hitregék a Babel tornya építéskori szétszóródás előtt megromlott pátriárkai vallásból származtak. Sőt azt jegyzi meg, hogy az egész emberiség Noénak három fiától: Sem, Khám és Jáfettől származott és terjedett el az egész világra. De mielőtt ezek maradékai elszéledtek, megromlották Noénak vallását, vagy is azt elvetették, s a helyett az ő három fiát kezdték istenisíteni, kiket Ádám és az ő három fia: Kain, Ábel és Seth újbóli megjelenéseinek tartottak, s mint ilyeneket halhatatlanoknak tekintettek és imádtak.

Ez az elmélet első tekintetre valószínűnek látszik. Voltak is követői. Azonban, ha közelebről vizsgáljuk, kitűnik, hogy semmi alapja sincs. Hogy a pátriárkák idejében a polytheismus el volt terjedve a Noé maradékai közt, erre fontos adataink ²⁾ vannak az ó testamentumban. A polytheismusnak nyomait még később ³⁾ is fel tudjuk fedezni a héber nép történetében és életében. Ebből azonban nem lehet azt következtetni, hogy a háromság és a sok isten-imádás a héberek közül ment át a keletiek hitregéibe. Nem lehet pedig következtetni egyfelől azért: mert az Él, Elohim, Él Eljon, Él Saddai és Adonai (אֱלֹהִים, אֱלֹהֵי אֱלִיָּהוּ, אֱלֹהֵי אֱדָנָי, אֱלֹהֵי אֱלִיָּהוּ) neveknek nyomozása azt bizonyítja, hogy a legrégibb időkben nem csak Ábrahamban s általában az izraelitáknál élt az egyisteniségben (Elohim) való hit, hanem p. o. Melkhezdek és Abimelek kanaáni fejedelmek is ugyanazt az egy istent imádták, a kit Ábrahám ⁴⁾. Másfelől az is teljesen hihetetlen, hogy a föld összes népei egy családtól, a Noé gyermekeitől, származzanak. Ha az emberiség egy családból származott volna, minden egyes népen felismerhetőnek kellene lenni ugyanannak a családi vonásnak. Ámde a tapasztalat arról győzte meg az e tárgyban vizsgálódó utasokat és tudósokat, hogy az emberiség különböző családokhoz tartozik, milyenek a kaukázusi, néger,

¹⁾ History of Priestcraft.

²⁾ I. Moi. 31,¹⁹⁻³⁰ stb. 35,²⁻⁴.

³⁾ Józs. 24,²⁻¹⁴. Bir. 18,¹⁴. I Sam. 19,¹³. 2Kir. 18,¹⁴. Ezek. 20,⁷. stb.

⁴⁾ I. Mózs. 14,¹⁸⁻²⁰. 20,⁸⁻⁴. — V. ö. ezzel az arab félsziget régi nomád törzseinél élt monotheizmust, a melyek Allah taála (=El, Eljon) név alatt egy istent imádtak.

mongol, malayi és amerikai családok, mely családok tagjai mintegy 2000 különböző nyelvet beszélnek.

Az ó testamentum azt bizonyítja, hogy a vizözön után kevés idővel már némely államok bizonyos polgáriasodott és virágzó állapotban voltak. Az a kevés idő, a melyet a biblia a vizözön és a virágzó államok létele, s állapota közt felmutat, lehetetlenné teszi azt, hogy a világ népei Noétól származzanak. Mert, hogy valamely állam virágzó állapotra jusson, erre nem elég az a kevés idő, a melyet a vizözön utáni elszéledés és az államok létele közt találunk. Egy állam polgáriasodottsága mindig hosszas idők, száz esztendőek eredménye.

Azonban mellőzve a kérdés vitatását, a mely úgy se tartozik célomra, ez alkalommal csak azt jegyzem meg, hogy a pogány hitregék vizsgálása azt mutatja, miszerint a pogány istenekről való elméletek nem egyetlen okból származtak. Sok ok befolyt azok előállítására. Befolyt az emberi lélek vizsgálódása; annak vágyai; befolytak azok a körülmények és viszonyok, a melyek közé valamely nép helyezve volt; s a melyek ama nép történetéhez voltak fűződve. Ezek mind befolytak a hitregék előállítására.

Midőn az embert birtelen nyomoruság lepi meg; midőn öröm vagy bánat éri; midőn a természet szokatlan szépsége bámulattal tölti el; vagy pedig valamely megrázó természeti jelenség remegésbe ejti: ekkor a szenvedés, vagy az örömet és bánatot okozó dolog, s a minket megrázó jelenség láttára egy primitív szellemi érzelem lepi el lelkünket, a mely oly természetesen jó, mint a lehelet. S miután a kültermészet felébresztette az öntudatot, a szellemi elv odavezeti az embert, hogy vizsgálja meg önmagát és gondolatával s érzelmeivel ahoz a hatalomhoz forduljon, a melynek saját és az előtte levő dolgok eredetét tulajdonítja.

Az emberi haladás legelső lépcsőjén, midőn már az emberben levő primitív elv felébredt; de még ugyaszólva az állatiasság és érzékiesség nyomása alatt állott: az emberek isteneiket a reájok közvetlen benyomást gyakorló jelenségekben és a természet közönséges tárgyaiban keresték; s az eső, szél, vihar, villámlás, ¹⁾ nap, hold, csillagok és kövek, szóval a közvetlen benyomást okozó tárgyak és dolgok az isten jelképeivé lettek. Azonban a lélek nem sokáig elégedett meg ezzel. Mihelyt a lélek értelmi és vizsgálódó tehetségei fejlődtek, az ember a dolgok okait kezdte vizsgálni és kimagyarázni. Az ember előtt, mint cselekvő lények, csak az állatok és emberek voltak ismereteseek, innen azt vélték, hogy az előttök

¹⁾ Lucretius azt mondja idevonatkozólag „Timor primos fecit Deos.“

lefolyt cselekvények okai csak állatok vagy emberek, vagy azokhoz hasonló lények lehetnek. Az embert saját lételének és az állatok lételének analogiája a nemzés eszméjére vezette, s ez által igyekezett megfejteni a lelkét megragadó jelenségeket. Az értelem látta az életet, megújulást és fennmaradást mindenfelé. Személyesíteni kezdte a természetet és annak törvényeit. Ezzel hozzátette a him és nő eszméit, a melyek egyesülése, közösülése eredményének tulajdonította a világ megújulását. Innen a nemzés eszméje (anya, atya, gyermek) természetesen befolyt arra, hogy a legrégibb elméletek hármass csoportokban alakuljanak.

A nap termékenyítő és melegítő hatása; a föld, mely ama hatást felfogja és magába veszi, s a maga termékeny méhében annyi számtalan terményt hoz létre, továbbá a tűz, víz, levegő; világosság, sötétség és melegség mind hasonló viszonyt mutattak fel előtte ahhoz, a mit a figyelemeket lekötő természetben láttak. Az emberek ezek mindenikét személyesítették, mindenikre ráillesztették a nemzés eszméjét, s a him, nő és magzat fogalmai alatt bevitték hitregéikbe.

A természet törvényeiben észlelhető ellentétes irányok szintén hasonló nézetekre vezették az embereket az istenségekre vonatkozólag. Ők ez ellentétes törvényeket és jelenségeket külön istenek hatalma alatt állóknak tekintették. És mihelyt az emberekben az összeállító, költői és művészi tehetségek fejlteni kezdtek, kezdtek ez eszméknek is költői és művészi alakokat adni. Így állottak elé a templomok, szertartások, rítusok, szóval egy szervezett polytheismus az ő őszszes készleteivel és kellékeivel.

Míg a természeti jelenségek kimagyarázása az embereket az elemek imadására vezette, ez alatt egy más vágy keletkezett az emberi lélekben. Az emberek nemcsak a természeti jelenségeket vágyták kimagyarázni, hanem ohajtották megfejteni az erkölcsiakat is, melyeket a természetnek és annak gyakran ellentétes törvényeinek tulajdonítottak. Kutatták tehát az erkölcsi jó és rossz okait és működéseit.

Ha valamely rendkívül erős, vitéz, bölcs és erényes ember feltűnt előtök, kik mint harcosok, törvényhozók vagy látnokok és jószok szerepeltek, azokat elkezdették istenesíteni. És így mind az értelmi, mind az anyagi erő bálványává lön. Néniely istenekről azt hitték, hogy emberi alakban leszállottak a földre; vagy pedig nemzés által valamely földi lényt állítottak elé. Az ily emberekről azt tartották, hogy azokban az isteni és emberi elem össze van vegyülve; hogy az ilyenek csodálatos módon születtek, s mint az emberi nem közbenjáróit, természetfeletti erő támogatja és tartja fen őket. ¹⁾ Inneu van, hogy a testté létel (incarnatio) és az ema-

¹⁾ Vesd össze e véleménynyel a keresztyények Jézus kettős természetéről és csodálatos születéséről való nézeteit.

natio (kiömlés) oly lényeges része a hajdankor vallásainak. Más isteneikről azt tartották, hogy azok többször is leszállottak a földre s incarnálódtak oly emberekben, a kik mint harcosok, vagy a tudomány és vallás tanítói feltűntek. Külön isteneknek tulajdonították az élet minden nemét. Így p. o. Phöbus, Apollóihleti a költőt és művészt, Mars és Thor a hadfiát; külön istene van a kovácsnak, a szántóvetőnek és a pásztoroknak stb.

Az emberek látva az életben a jót és roszt, s az ezek közti harcot, az erényt és vétket két külön isten, egy jó és 'rosz lény, uralma alá helyezték. Az emez istenek közti villongás észrevehető hitregékben. A egyptomi hitregében Typhon, a persákéban Ahrimán a physikai és erkölcsi rossz istene. A görögöknél a titánok harcra kelnek az istenek ellen; de a Tartarusba vettetnek. Az egyptomiak szerint Horus legyőzi Typhont és egy mocsárba temeti. Vignu emberi alakba öltözik, hogy a physikai és erkölcsi roszt ellensúlyozza. Ahrimán harcban áll Ormuzddal, de végre legyőzetik. Az emberek a jó és rossz isteneket a fő ok kiömléseinek, ivadékainak tartották. Hasonló módon származtatták a Sátánt (𐌸𐌹𐍄) is. És daczára ennek, némely ker. theologusok még is annyira vitatták a sátán tényleges létezését, s az abban való hitet majdnem oly fontosnak tartották, mint az istenben való hitet. E tan eleitől fogva folt volt a ker. egyházon.

Később, a mint az emberiség fejlődött, részint a nyilvános tények inductioja, részint az ember benső természetének bölcsészeti elemzése odavezette az embert, hogy, miként benne saját testén kívül oly természet van, a melyet ő testileg nem érinthet és helyét meg nem határozhatja; de a mely őt értelmi és erkölcsi célok felé vezet, — szintugy a világ felett is lenni kell egy felügyelő értelemnek. És ő a jelenségeket már e szellemi lénynek tulajdonítja. Ez istenről fogalomra átviszi saját erkölcsi tehetségeit, tulajdonait és érzelmeit, tagjait, szerveit, indulatait és szenvedélyeit, mint p. o. a hébernek stb. szóval a gondviselést saját képére megalkotja. E fogalom az ember istene. Imen van, hogy tulajdonképen annyi isten van, a hány ember van, azaz, a hány fogalom alakul az istenről. De bármiként alakuljanak is az egyesek fogalmai istenről, e fogalmak az egyetlenek létét, istent, meg nem változtatják; mert ő mindig ugyanaz marad; épen ugy, miként a napot meg nem változtatja az a sok különböző nézet, a melylyel az emberek a nap természetéről birnak.

Az ember tehát a fejlődés és szemlélődés ez alanyias stadiumán monotheista. Azonban az ember ez alanyiaságnál tovább megy. Áttér a tárgyakra. Látja a külön erőket, melyeknek gyakran egymástól különböző minőségeik vannak, különbözőleg működnek, sőt épen ellentétesek. Látja a cselekedeteket, melyek előtte lefolynak. Előtte a cselekedet feltételezi

a kezét, mely azt végbevitte, és a főt, a mely azt tervezte. És egy értelmes erőt alkot, a mely ezeket eleveníti és kormányozza. Valószínűleg ez a vallásnak eredeti alakja némely népeknél, mint például az amerikai seneca-indiánoknál, kik egy Nagy Szellemet imádnak. Ezt a monotheismust a polytheismus közepette is lehet látni, a hol mind a köznép, mind a philosophusok elismernek egy ellenőrző fő lényt a sok istenség mellett és felett ¹⁾.

Később a mint az ember ismeretköre tágult, az ismeretlen fő ok annál nagyobbnak tűnt fel előtte, s a szemlélődés istent végtelen távolban állította fel. De minthogy e távoli isten az emberi természetet nem elégítette ki, igyekezett kitölteni az űrt, a mely isten és az ember közt támadott. Ez okból benépesítette azt közbelső lényekkel. Az ősidők hitregéiben és theológiáiban láthatni nyomát és nevét e származott és alsóbb rendű istenségeknek ²⁾. A kisugárzás, kiömlés, és testté-lételtana is ezen alapul, a melyek által a szellemi fő okot anyagi formába öltöztették azért, hogy az emberi tehetségek könnyebben felfoghassák. És ez az oka, hogy a philosophia és népszerű theologia ellentétesek; mert míg a philosophia a természet minden működéseit bebizonyított törvények alá hozni törekszik, azokat egy fő okból húzza le, s ez okot végtelen távolra helyezi: addig a népszerű theologia igyekszik leszállítani e fő lényt az égből, hogy teremtményeivel közelebbi viszonyba lépjen, s azok sorsát közvetlen felügyelje.

Némely írók a hajdankor vallásait egy forrásból származtatják. Némelyek azokat csupán az egyes tárgyak, elemek és jelenségek istenesítésének (fetisizmus) tekintették; mások az égi testek imadásának (sabaizmus); mások a kitűnő nagy emberek istenesítésének (anthropomorphizmus); mások az embereket és állatokat jelképező képek, szobrok imadásának (tulajdonképi bálványimadás); mások azt állították, hogy a megromlott pátriárkai vallásból keletkeztek; mások meg allegorikai magyarázat eredményének tartották a hitregéket. Nézetem szerint ezek mind egyoldalú nézetek. Egy nép vallása épen úgy, mint története, modora, szokásai, törvényei és intézményei, többféle hatások, érzelmek, jelenségek és körülmények eredménye. Minő egyszerűen keletkezett istennek hármas működése az emberi és állati nemzés két tényezőjéből és e tényezők közös eredményéből (apa, anya, gyermek). Ehez járult a hármasszám iránti babonás hisz-

¹⁾ Cum jurant, et cum optant, et cum gratias agunt, non Jovem, aut deos multos, sed Deum nominant. Lactant. Div. Inst. 2, 1.

²⁾ Lásd a persa vallás jó és rossz szellemeit; a zsidó vallás arkangyalait és angyalait; Philo közép lényeit, a melyeket logos és angyalok neve alatt a ker. egyházba is átvittek az atyák.

telet a szemök előtt lefolyt teremtés, fentartás és változás eszméiből. E babonás hiedelemben erősítette az embereket a születés, növekedés és halál; az anyag, alak és erő hármasságai, a melyeket a természetben és annak törvényeiben észrevettek.

Látva ennyiben kelet ős vallásainak nézeteit, vizsgáljuk meg némely hajdankori philosophusok nézeteit is, kiknek tanításai nem csak sokat hasonlítanak a hajdankori háromsági nézetekhez, hanem egyszersmind összekötő hid gyanánt is szolgáltak a pogányok elméletei s a ker. vallás között.

VIII. FEJEZET.

A szent háromság eredete a görög és zsidó philosophiában.

43. §. A görög philosophia. Plátó.

Fennebb érintettem, hogy a görög nép hitregéjét az ázsiaiaktól és egyptomiaktól nyerte. Egyptomi, föníciai és phrygiai gyarmatok vitték be Görögországba a találmányokat, mesterségeket, zenét, vallásos énekeket, mesés költeményeket és titkokat. A vallásos nézetek, eszmék és a bölcseszett szintén Egyiptomból és Föniciából jöttek át, ¹⁾ a hol azok a hagyományokba és hitregékbe voltak beleszűrődve. A görögök philosophiája tehát theogoniai és cosmogoniai szemlélődéseken alapul, a melyek az istenek és világ eredetét a költészet és képzelet világánál tüntetik fel. Ezek alapján kezdik egyes költők és vallástanitók komolyabban vizsgálni, az ész világánál, a létező dolgok eredetét.

Annyi áll, hogy a görög nép kiváló képességgel bírt a művelődésre; sok eredetiség volt benne. És ez azt eredményezte, hogy, a mely eszméket és találmányokat a görög nép az idegenektől elsajátított, azok nála új, s majdnem eredeti jellemet öltöttek magokra, — annyival inkább, mert nálók nem voltak kásztok, nem volt papi osztály, a melyek a társadalom haladását, az értelmi tehetségek kifejlődését és az emberi elme szüleményeinek tökéletesedését akadályozhatták volna.

A görögök vallása, minden mythikus, érzéki alakjainak dacára is, azonnal megragadta az emberek figyelmét. A költők kapva kaptak e mythus anyagján; összekötötték azt a lángelme szüleményeivel, s ez által az aesthetiko-szellemi művelődést alapították meg, a mely később bevezetéssül szolgált a tudományos művelődésre. E tekintetben *O r p h e u s* ²⁾ tűnik ki legelőbb a görögök közt. Ő vallásos énekei, cosmogoniai képzelődései, a

¹⁾ De Paw, Recherches Philosophiques sur les Grecs, Berlin, 1787.
— Hartmann, Essay towards a History of the Civilization of the principal Nations of Greece.

²⁾ Kr. e. 1250 körül.

mysteriumok és bizonyos erkölcsi szabályai által nagy befolyást gyakorol Görögország szellemi fejlődésére. ³⁾ Orpheus szerint a lét kezdete a víz, vagy az ős chaos. Ebből kifejlődnek az elemek és erők, a mely fejlődést a chaosban rejlő életelv, Zeus, eszközli. Utána Musaeus tűnik fel a halottak tartományának költői leírásával; Musaeus után Homér ⁴⁾ lép fel az ő nemzeti hős költeményeivel, a melyekben hű képét adja a hajdankori Görögország szokásainak és hitregéinek⁵⁾. Még később ⁶⁾ Hesiod tesz jelentékeny szolgálatot hazájának az általa összeszedett szent mondák (theogonia és cosmogonia) gyűjteményével, valamint új erkölcsi eszméivel ⁷⁾. Szerinte a chaosból származtak az istenek és emberek. A chaosból előbb a világ és a szeretet keletkezett. A szeretet egyesítette a rokon anyagokat és létrehozta a lényeket ⁸⁾.

Igy állott a görög bölcsészet a hajdankorban. Később a költészet terét az elmélkedés váltotta fel. És ez rendszeres bölcsészetnek vetette meg alapját, a mely a bölcsészetet a társadalmi életre is kiterjesztette. E bölcsélet előharczói előbb szintén egyesek voltak, mint p. o. a hét görög bölcs ⁹⁾, kiknek bölcsesége még nem philosophiai rendszerben állott, hanem egyes mondatokban, egyes életszabályokban. Később egyesek felekezeteket, iskolákat alapítottak, s ezek léptek fel, a melyek lassanként igyekeztek a bölcseséletet különválasztani a hitregéktől, s annak tudományos alakot adni. Ilyen iskolák voltak Plátó előtt: a jóniai: a Pythagorásé: az eleai, az atomistáké, a sophistáké, az atheniai iskola, az idealisták, a cynismus, cyrenaismus és a megarai iskola. ⁴⁾

³⁾ Lobeck, De Carminibus Orphicis, Regiomont, 1824. — Lycke De Orpho atque de Mysteriis Aegyptiorum, Hafnice, 1786. — Eusebii, Proepar. Evang. II, 3.

⁴⁾ Kr. e 1000 körül. Némelyek szerint 900 körül.

⁵⁾ Heyne, De Origine et Causis Fabularum Homericarum: Nov. Comm. Soc. Scient. Gótt. Vol. VII. — Homeri Opp. ed. Samuelis Clarke, Amstel. 1743.

⁶⁾ Kr. e. 800 körül.

⁷⁾ Hesiodi opera, ed. Schrevel. 1703. — Heinsii Introductio in Hesiodi opera et Dies, in qua Hesiodi Philosophia exponitur. Lugd Batav. 1613.

⁸⁾ Idesorozhatók még: Pherecydes, Epimenides, Acusilaus, Tyrtaeus, Archilochus, Phocylides, Mimnermus és Theognis.

⁹⁾ Thales, Bias, Pittakus, Solon, Chilo, Kleobul és Periander. Ezek közül Thales kivételt képez, mert vele a rendszeres bölcsészet kezdődik. Ő Egyiptomban növekedett; ott szerzte természettani és bölcsészeti ismereteit.

⁴⁾ Ez iskolák hiveinek nagy része utazásokat tett Egyiptomban, s ott szerzett ismereteit hasznosította hazájában.

Meszze vinne kitűzött céloktól, ha ez iskolák mindenikének nézeteit egyenként adnám. A ki az ó kor philosophiai nézeteivel meg akar ismerkedni, olvasson el valamely philosophia-történetet. Én ez alkalommal csak a Plátó nézeteire szoritkozom és csak azokat említem meg, mint a melyek tárggyammal és célommal szorosán egybefüggenek.

Plátó Kr. e. 430 vagy 429-ben, a 87-ik Olympiás 3-ik, vagy 4-ik évében született Athenben. Mint husz éves ifju a Socrates iskolájába lépett és ott tanult ennek haláláig. Ezután Euklideshez ment. Később utasásokat tett Olaszországban. Innen Afrikába ment, a hol Theodorustól geometriát tanult; majd Egyiptomba utazott és Heliopolisban egyiptomi papoktól vett oktatást. Innen haza térve az akademiában kezdett tanítani. Ő egyike volt Görögország legjelesebb és legbölcsebb embereinek, s ezért őt a hajdankori görög bölcsészet fejedelmének szokták nevezni. Neki a néphittel szemben oly eszméi voltak istenről, a melyekkel korát meszsze túlszárnyalta. Azonban a néphit minden nézeteivel ő sem tudott szakítani, sőt azokból sokat átvett. Plátó egyike volt ama jeleseknek, a kik magas értelmi és erkölcsi tehetségeikkel legtöbbet tettek koruk babonáinak eloszlatására. Ő az előtte kifejlett rendszerekkel megismerkedvén, igyekezett összeegyeztetni a polytheismus közepette kifejlett, s az ő idejében is uralkodó egyoldalú idealizmust és realizmust.

Plátó szerint két ős elv van: Isten (ὁ ἀγαθὸς θεός) és az anyag (ὕλη). Isten változhatatlanul jó, fő oka minden égi és földi dolgoknak, s magában foglal minden eszmét (ἰδέα, εἶδος, τὸ ὄντως ὄν, τὸ αὐτὸ κατ' αὐτὸ αἰεὶ καλὸν, δίκαιον, ἀγαθόν), ¹⁾ egyszóval az igazságot (τὸ ἀληθές) ²⁾. Ez eszmék nála azt a gondolatvilágot alkotják, a melyben az egyes eszmék vagy a létező dolgok ősképei (παρδείγματα) ³⁾ mint ἐνάδες vagy μονάδες ⁴⁾ önmaguktól léteznek, s egy végtelen eszmében (ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ) egyesülve vannak.

Mint hogy Plátó szerint isten változhatatlanul jó, ennél fogva tőle rossz nem származhatik. A tökéletlenségnek tehát inhaerensnek kell lenni a világ anyagjában. A jó és rossz közti harc azonnal előáll, a mint az ész ráhat az anyagra, s azt értelmes törvények alá helyezi. Azonban a mint az értelem, az isteni tevékenység, a szeretet és az eszmék valósulnak, s az anyagi természetén erőt vesznek, a rossz azonnal eltűnik. Meglehet, hogy Plátónak e tekintetben sok igaza van; de mint hogy célom csak az, hogy kimutassam, mennyiben lehet feltalálni a Plátó

¹⁾ Parm. 130 seqq. Phaed. p. 69. B. 75; B, C, 80 B. Symp. p. 211 A. Rep. IV. 507. B.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Parm. 132 D. Tim. 48 E, 52 A.

⁴⁾ Phileb. p. 15 A.

philosophiájában kelet és vallásainak háromságait, csak röviden adom elé az ő nézeteit.

Plátó szerint 1-ör: Isten minden dolgok fő oka és teremtője, a ki örökkévaló és abszolút (*τὸ ὄντως ὄν*). Isten a világ teremtése előtt számtalan emberi lelket teremtett, a melyek mint Istennel rokonok, eleintén egy bizonyos égi lakásban (*κόπος ὑπερουράνιος*) az igazság szemlélésében (*αὐτὸ καὶ αὐτὸ, ἀμικτον, εἰλικρινές*)¹⁾ gyönyörködtek²⁾. Azonban később isten őket emberi testekbe küldötte le, a hol mindaz által nem semmisülnek meg, hanem az ész (*λόγος*) és kedély (*θυμός*) segítségével megszabadulnak az anyagtól és érzéki vágyaktól (*ἐπιθυμίαι*), s a *κόσμος ὁρατός*-ból újra visszatérnek az igazság szemlélésére (*τὸ ὄν*), vagyis istenhez (*περιαγωγή τῆς ψυχῆς, περιστροφή*).³⁾

A világ teremtését isten 2-szor bizonyos képek, minták vagy eszmék szerint hajtotta végre, a melyek benne öröktől fogva léteztek. Ez eszmék és szöze Plátónál a *λόγος*, a melyet ő a görög néphitből vett át, a mely Mercuriust „Zeus szavának“ tartotta.⁴⁾ Innen a látható világ (*κόσμος ὁρατός, τὰ αἰσθητά*) ez eszmevilágnak (*ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ*) csak lenyomata (*μιμήματα, εἰκόνες, εἰδωλα, ὁμοιώματα*)⁵⁾ látható képe. Plátó szerint isten (*ὁ δημιουργός*) az eszmék vagy tisztán objectiv gondolatok (*κόσμος νοητός*) után épen úgy alkotta meg a világot az örök anyagból (*τὸ ἄμορφον*),⁶⁾ a hogy alkotja a művész a maga szobrát márványból. Plátó ez eszméket, istennek lelkét bensőnek, láthatatlannak, vagy értelmi világnak nevezi, ellentétben a látható világgal⁷⁾, a melynek az csak képe.

Plátó szerint 3-or, miután isten a világot az ő anyagból, a benne

¹⁾ Phaed. p. 246. seqq.

²⁾ Plátónak a lélek eleve létezéséről való nézeteit elfogadták az ő követői, s még a 3-ik és 4-ik században is vallották, mint p. o. Plotin, Jamblichus, Origen, Lactantius és a philosopháló ker. atyák. Ez atyák azonban félreértették Plátót s neki a lélek eleve létezéséről való nézeteit a názáreti Jézusra alkalmazták, kimondván, hogy miután Jézus oly rendkívüli egyéniség, oly tiszta életű és akkora csodatevő volt, ennél fogva léteznie kellett valamely magasabb regioban, mielőtt a földre jött volna.

³⁾ Rep VII, 514

⁴⁾ Justini Dial. c. Tryph. p. 23.

⁵⁾ Parm. p. 132 D. Tim. p. 48. E.

⁶⁾ Tim. p. 49 A.

⁷⁾ Plátónak e nézeteiből az ő követői tévesen azt húzták ki, hogy ő egy második isteni elv létezését is tanította, a melyet isteni észnek nevezett, s az ő, legfőbb októl különbözött. Ő se gondolta, minő következményt vonnak ki nézeteiből a ker. atyák, a miről se Cicero, se Apulejus, se pedig Alcinous a Plátó munkáinak 2-ik és 3-ik századbeli commentátorai semmit se tudnak. Az atyáknak tetszett Plátó nézete úgy, a hogy ők felfogták és igyekeztek, hogy Plátó második elvét felfedezzék az új

öröktől fogva létező képekre megalkotta, azt lélekkel látta el, a mely istennel azonos lényből (*καλῶν αἰτία*) és anyagból állott, s következőleg teremtettt lélek volt. ¹⁾

A Plátó nézeteiben, minden dualismusa mellett is, van egy bizonyos hasonlat kelet vallásainak háromságaihoz. Az ő nézeteiben három dolgot lehet megkülönböztetni: a létrehozott dolgot; azt, a miben ez létrejött; s a ki által és a kinek képére ez létesült. Vagy, hogy a hitregék hasonlatával éljek, Plátónál meg lehet különböztetni: az a t y á t (*ἀγαθὸς ὁ θεός*), a k i t ő l v a l a m i (*λόγος, ἰδέα*) származik; az a n y á t, az anyagot (*ἕλη*), a k i a h a t á s t f e l f o g j a, é s a g y e r m e k e t (*κόσμος ὁρατός*), a k i a k é t e l ő b b i b ő l s z á r m a z i k. A ker. atyák és Plátó követői sokat okoskodtak a plátói l o g o s felett, s igyekeztek azt a fő októl külön személynek tüntetni fel. Ezt megtették, habár Plátónál semmi nyoma nincs annak, hogy ő evel külön személyt jelölt volna. Ő ez alatt csupán az isteni észet, mint az isteni lélek eszméinek foglalatát értette.

Plátó után más philosophiai iskolák is keletkeztek Görögországban, mint p. o. az a r i s t o t e l i z m u s (iskolája a peripatetica); az e p i c u r e i z m u s; s t o i s m u s é s s k e p t i c i s m u s. S miután emberi ész a naturalismus, idealismus, sensualismus, dualismus és pantheismus különböző mozzanatain átment, s a mindenséggel, mint az ismeret alanyával és e kettőnek egymáshoz viszonyával hosszas ideig foglalkozott, végre a kételkedésbe, s ebből a mysticismusba süllyedt. Ha az emberi ész, a gondolkodás rendes ösvényétől eltávozik, könnyen átmegy a mysticismusba, innét pedig a hitetlenségbe. A görög philosophusok a skepticismussal tértek el a rendes gondolkodástól. A skepticismus virágzó kora után Görögország elvesztette függetlenségét, s evel hanyatlani kezdett a philosophia Görögországban. Többé nem talált itt otthonra. Átköltözött Alexandriába. Alexandria lett ezután a vallás és tudomány központja. Itt egy részről a zsidó rabbik, más részről a neoplatonikusok arra törekedtek, hogy tanikat az egyiptomi theológiával összhangzásba hozzák, s az uralkodó hatalommal elfogadtassák és világvallássá emeljék.

testamentumban. És nagyon örvendettek, midőn a 4-ik évangéliumban kifejezhették a *λόγος*-sal isten szavát, melylyel Plátó az isteni észet fejezte ki. Ebben megtalálták Plátó 2-ik isteni elvét.

¹⁾ A ker. atyák Plátónak e nézetét újra félremagyarázták. Plátó nézeteiből azt húzták ki, hogy ő két lélek lételet tanította: egy m u n d a n u s logosét, a mely a világon lakik, és egy s u p e r m u n d a n u s logosét, a mely tisztán szellemi eredetű, s az istenség harmadik elve. Az atyák e harmadik elvről való fogalmaikat átvitték a biblia magyarázatába és azt tanították, hogy Plátó 3-ik elve alatt az isten lelkét, a lelket, a s z e n t lelket kell érteni.

44. §. Az alexandriai zsidó philosophia. Philó.

A Krisztus előtti korszakban már korán a görög és keleti eszméknek összeelegyedése, támogatva a művelt világ által, hatalmas és sajátos hatást gyakorolt a vallásos szemlélődésekre. E hatás kifolyása volt az alexandriai vallás-philosophia, s a későbbi neoplatonismus, Alexandriában keletkezett. Az őshéber népnek a látnokságra volt legnagyobb hajlama. Az őshéber nép bölcsesége (חֵכֶמָה), a mint ezt a Jóbkönyvében, Salamon Példabeszédeiben és a Prédikátor (קִהְלֵת) könyvében látjuk, egészen gyakorlatias volt. A tulajdonképi zsidó philosophia Aristobullal¹⁾ kezdődik Alexandriában, ²⁾ Kr. e. 175 körül, a mikor a mózesi vallás össze kezdett elegyedni a plátói eszmékkel. Láthatni ennek nyomait a Bölcsesség könyvében, a melyben már Aristobul isten és a világ közé becsusztatja a bölcseséget (σοφία); különösen pedig a Philó Judaeus irataiban. Azonban e philosophiának valódi alapítója Philó, egy alexandriai zsidó volt, ki Kr. e. 30–20 táján születvén, Krisztusnak kortársa volt. Őt lehet tulajdonképen az első neoplatonistának is nevezni. A görög philosophia hatása már nagyon érezhető volt az ő idejében Alexandriában. És midőn ő a zsidók szent iratait magyarázta, összekapcsolta az ó testamentum tanításait a görög philosophia tételeivel.

Philónak szelleme keleti volt; de görög nevelésben részesült. Innen a keleties mysticismust összekötötte a dialektikával és a bibliát allagoriailag magyarázta. Sokat utazott Görögországban. Itt megutálta a sensualizmust; de sokat tanult a plátonistáktól és az ó testamentumi theophaniából.³⁾ Sokat tanult a Bölcsesség könyvéből és a Makkabeusok 4-ik könyvéből is, a melyek a stoikusok erény- és eszmetanát felölelni látszanak.

Philó azt tartotta, hogy az ember valódi theologussá csak a bölcseszett által lehet. Ezért azonban nem ragaszkodott kevésbé a zsidó valláshoz,

¹⁾ Euseb. Praepar. Ev. VIII,⁹. XIII,⁵. Hist. eccl. VII, 32.

²⁾ Az alexandriai philosophia nem szorítkozott csupán Alexandriára. Kihatott ez Görög és Zsidó országokra is, a mint p. o. a samariabeliek és zsidó rabbik spekulatív bizonyítják.

³⁾ A legrégebb ó-testamentumi kijelentés alakja a theophania. Később isten részint angyalok (מַלְאָכָה יְהוָה), részint közvetítő egyének, mint Mózes és a próféták által érintkezik az emberekkel. Ámde e közvetítőkkel is csupán szava יהוה יְהוָה által érintkezik. Ez isteni szó (λόγος, ῥῆμα τοῦ Θεοῦ, τοῦ κυρίου) már néhol költőileg személyesítve fordul elé az ó testamentumban (Zsolt. 147,¹⁵. Ézs. 55,¹¹.) Épen így személyesítve találjuk a bölcseséget (חֵכֶמָה, σοφία) Jóbk. 28, 12 és Péld. 8 és 9 részeiben,

sőt szorosabban csatlakozott hozzá, mert a philosophiát csupán eszköznek tekintette. Szerinte a zsidók szent könyve minden tudást magában foglal, s az, mint ihletett könyv, ment minden hibától. De másfelől a Plátó nézetei is igazak. Hogy aztán ez ellentétet kiegyenlítse, azt mondotta, hogy a philosophiában és theologiában a tartalom, a lényeg egyenlő. A zsidó törvény tökéletes bölcsesség. A philosophiában is ez a törvény van; mert a philosophia a zsidó kijelentésből származott.

Philó az ő philosophiájának alapjává Plátó eszmetanát tette. S miután azt hitte, hogy a régi philosophusok bölcségeiket Mózesnél nyerték ¹⁾, ezért összevegyítette azt ő testamentumi fogalmakkal, és a Plátó eszméit keleties theosophikus és emanatikus alakban adta elő.

Philónak nézeteit a következőkbe lehet befoglalni: Istennek lényege kibeszélhetetlen, felfoghataatlan. Az ő létét, mint egyedül valódi létet, lehet tudni; de ama lét természetét ismerni nem. Azonban isten lételének tudata annyi, mint ismerni azt, hogy ő egy, tökéletes, változhatatlan és minden tulajdonság nélküli. Hogy isten van, azt tudjuk; de hogy mi az isten lényege, az titok. Mindazáltal — ha isten lényegét nem ismerjük is — még is szerezhetünk némi ismeretet magunknak az ő istenségéről a *λόγος* által.

Miként Plátó, úgy Philó is két világot különböztet meg, a gondolat-világot (*κόσμος νοητός*) és érzéki világot (*κόσμος ὁρατός*), melyek közül az első az utóbbinak mintegy pecsétnyomója. ²⁾ A gondolatvilág, melynek egyes eszméi a logosban (*ἰδέα τῶν ἰδεῶν*) vannak egyesülve, ³⁾ szerinte az ő világosság, a mely bizonyos sugár-kört hint maga körül (*ἀκτινοβολεῖ, περιλάμπει ἐν κυκλῳ*). Ebből értelmes erők ömlenek ki, melyeket Philó majd plátói módon ideáknak tekint; majd pedig zsidó módon angyaloknak

A gondolatvilág (*λόγος*) oly viszonyban áll istenhez, mint az ő gondolkozása, és az érzéki világ keletkezése ama gondolkozáshoz, a melynek közvetlen valósulása a beszéd. A görög nyelvnek az az előnye levén, hogy a *λόγος* szóval mindkét fogalmat kifejezheti, ezért Philó a *λόγος*-szal fejezi ki az észet is, a beszédet is. S miként az emberben a *λόγος* részint benmaradó (*ἐνδιάθετος*), részint kiható (*προφορικός*), úgy a *λόγος* vagy a

valamint az ő testamentumi apocryph-iratokban (Sir. 1,^{4,24}. Bar. 3,¹⁵. 4,¹¹. Bölcs. 6, 22—9 részig). Különösen a Bölcsesség könyvében annyira feltűnő a bölcsesség személyesítése, hogy azt a Philó logosától elválasztani nehéz.

¹⁾ Quod omn. prob. I, VIII, p. 454. — De iudice, 2, p. 345. — Quis rer. div. haer. 43, p. 503. — Vita Mos. II, 4, p. 137.

²⁾ De vict. off. Ed. Mang. p. 857. — De mundi op. 4, p. 3. 4. 29

³⁾ De vict. off. 13, p. 261.

gondolatvilág istennél is, a mennyiben benne gondoljuk, részint benmaradó, tervező (*ἐνδιάθετος, ἐπιστήμη, σοφία*), részint pedig kiható, valósító (*προφορικός, ῥήμα*) ¹⁾ tehetség, a mennyiben belőle kifoly, kiömlik. E kiható tehetség, mint istennek kisugárzása, nem egyéb egy külön lénynél (*δέύτερος θεός, θεὸς ἐν καταχρήσει*) a fő isten mellett (*ὁ θεός*). ²⁾

Mig Plátó szerint isten a világot az eszmék után alakította az ő anyagból, addig Philó azt tanította, miszerint isten (*τὸ ὄν, ὁ ὢν; φύσις ἀπλή, ἄποιος*) öröktől fogva önmagától (*εἰς καὶ τὸ πᾶν αὐτὸς ἑαυτοῦ πλήρης καὶ ἰκανὸς ἑαυτῷ*) ³⁾ létezett a világ előtt (*πρᾶβύτερος κόσμος*). Ez isteni lényeg sokkal magasztosabb annál, minthogy az anyaggal (*ὕλη, τὸ παθητικόν, ἄψυχον, ἀκίνητον ἐξ ἑαυτοῦ*), a rossz kutfejével, ⁴⁾ érintkezésbe jöhessen (*οὐκ ἐφαπτιόμενος αὐτός*) ⁵⁾. Az anyaggal való érintkezés istent megtisztátalanítaná. Minthogy tehát isten lényegileg az anyaggal nem érintkezhetik, ennél fogva csak hatása által lehet jelen. E hatást pedig az anyagra egy közvetítő (*λόγος, εἰκὼν τοῦ θεοῦ*) által eszközli, a kit, miután a látható világ előtt létrehozott, az ő fiának (*πρωτόγονος, πρᾶβύτατος υἱὸς τοῦ θεοῦ*) lehet nevezni.

Philó ilyenformán istent a világtól elválasztván, szükségesnek látta valami közlépényeket venni fel isten és a világ közé. E célból felhasználta a Plátó ideáit, logos-szát, a stoikusok pantheistikus nézeteit, a persák anygalait és a görögök démonait, valamint a héber szent írás *רַבֵּר רַיָּה אֱלֹהִים* s a káldei nyelv *מִימְרָא דִּי מְלַאךְ חֲבַרְיָתָא וַיִּנְאֶמַר אֱלֹהֵינָם יְהוָה* (az urnak szava) kifejezéseit ⁶⁾

E közlépényekről Philó azt mondja, hogy midőn isten a világot meg a karta teremteni, átlátta, miszerint minden munka valamely ősképet tétel fel. Ez okból megalkotta legelőbb az ideák világát, a *λόγος*-t, a melyben egyesülve vannak az egyes ideák. De minthogy isten az ő fensége miatt az anyaghoz le nem bocsátkozhatik, arra közvetlen nem hathat, — ezért az ideák nem csak minta-képek, hanem *μῦθὸς δὲ ὁ δ-ε-ρ-ὸ-κ*, melyek

¹⁾ Vita Mos. III, 13. p. 154.

²⁾ Fragm. I. apud Euseb, Prop. Ev. VII, 13. — De Gig. II, p. 270. De Vita Mos. 14, p. 156. De profug. 20, p. 562.

³⁾ De mut. nom. 5, p. 585. — Legg. alleg. I, 13, 14; p. 52, 15. — De conf. ling. 20, p. 410.

⁴⁾ De cherub. 35, p. 162 — Quod Deus imm. 25, p. 290. — De mut. nom. 4, p. 583.

⁵⁾ De sacrific. 13, p. 261. — De conf. ling. 35, pr. 432.

⁶⁾ Megjegyzendő, hogy az isteni szót, istennek lehetétét, szellemét előbb csak grammatikailag különböztetik meg istentől. Később már rhesorikailag és költészetileg, az az, úgy fogják fel, mint teremtő és törvényadó isteni szót. Végre valósággal, vagyis metafizikailag megkülönböztetik ittentől, s mindent célszerűen rendező isteni észnek tekintik.

által isten a rendetlen anyagot elrendezi; azt tulajdonokkal ruházza fel; és a világot igazgatja ¹⁾; isteni törvény, a mely a physikai és erkölcsi világnak minden részeit össze- és rendben tartja. ²⁾ Szerinte isten ez erők vagy ezek összege, a *λόγος* által működik a világon.

Philó a *λόγος*-t összekötő kapocsnak, közvetítőnek tartja isten és a világ közt, a mely a kettőt el is választja, egyesíti is. Szerinte a *λόγος* egyfelől istennek tulajdona, az az egy az isteni bölcseséggel, másfelől pedig, mint lett lény, külön lény. Ezért Philó a *λόγος*-t isten képeinek (*θεοῦ εἰκόν*) ³⁾ nevezi, minthogy ez után alkotta meg a világot és az embert. De miután a *λόγος* oly viszonyban áll a világhoz, mint az ős kép az után-képhez, az erő a jelenséghez, ezért ezt az ember ős képeinek, ős embernek (*ὁ κατ' εἰκόνα ἀνθρώπου*) ⁴⁾, isten legidősebb fiának, elsőszülött fiának (*πρεσβύτατος, πρωτόγονος υἱός τοῦ θεοῦ*) ⁵⁾ is, nevezi, kit isten a világ előtt létrehozott ⁶⁾, s a ki, mint az atya eszköze, az ős képek után alkotta meg a látható világot. ⁷⁾

A *λόγος* Philó szerint a bölcsesség és erény elve az emberiségre nézve. Az égi manna, melyet isten minden lélekre kitölt. Különösen az égi kijelentés teherhordója, az isteni akarat kijelentője a választott néphez. Az ó testamentumi theophániák a lanya, a mikor *ἄγγελος*-nak, *ἀρχάγγελος*-nak nevezi. Szerinte a *λόγος*-ban levő ideák, vagy is erők ama tiszta lelkek, kiket Mózes angyaloknak, a görögök démonoknak neveznek. Philó a *λόγος*-t még *πνεῦμα*-nak is nevezi, mint az eszes emberi lélek (1 Móz. 2, 7.) és a prófétai ihletés elvét.

Miután a *λόγος* egyfelől istennek embert teremtő elve; másfelől pedig az emberben levő isteni elv, ezért Philó a *λόγος*-t isten és a világ között levő közbenjárónak (*μεθόριος σῆμας—ἀμφοτέροις ὁμηρεύων*) ⁸⁾ tekinti, a mennyiben a jelenségek az ész nyilvánulása által valósulnak. A mennyiben pedig a *λόγος* az isteni természet akaratát a világgal tudatja, s az emberek hibáiért szószóló istennél, annyiban főpapnak, szószólónak (*ἱκέτης, παράκλητος*) ⁹⁾. Ez értelemben Philó istennek (*θεός* névelő nélkül), másodrendű istennek (*δεύτερος θεός*) ¹⁰⁾ nevezi a *λόγος*-t

¹⁾ De Migrat. Abrah. 389.

²⁾ De Plantat. Noe, 215. — De opif. mundi, 33. — De agric. 195.

³⁾ De conf. ling. p. 345.

⁴⁾ De conf. ling. p. 341.

⁵⁾ Ugyanott, p. 329.

⁶⁾ De mundi opif. 4, p. 4. — De agric. 12, p. 308. — De conf. 28, p. 427. — Legg. alleg. I. 19, p. 16. II, 79, III, 31, p. 106.

⁷⁾ Legg. alleg. II, 79.

⁸⁾ Quis rer. div. haer. p. 509.

⁹⁾ De vita Mos. III, 673.

¹⁰⁾ Euseb. Praepar. Ev. VII, 13.

de csak tágasabb értelemben; ellentétben „az igaz istennel” (ὁ Θεός névelővel), a kit a szó legmagasabb értelme szerinti istennek nevez. ¹⁾ E nézeteivel Philó a λόγος-t, s a logosban levő ideákat, mint közléplényeket, vallásos szempontból személyeknek; philosophiai szempontból pedig személyteleneknek veszi.

A λόγος Philó szerint istennek gondolata. E gondolat szerinte háromféle: 1-ör mint gondolat; 2-ör mint oly gondolat, a mely az egyes eszméket magában foglalja; és 3-ör mint valósult gondolat. E három hypostasisban: az isteni lény, annak logosa, és a logos valósulása — láthatni Philó háromságának körvonalait.

Mind Plátó, mind pedig Philó néha annyira homályosak, sőt akkora ellenkezésbe jönek irataikban önmagukkal, miszerint csak sejteni lehet; de tisztán nem lehet kimondani, hogy Philó tényleg személynek tekintette volna a λόγος-t. Ez írónál-habár finomítva is — még is lehet látni, az egyiptomi és más hajdankori hitregék nemzési elveit, a mi kellőleg mutatja, hogy azok pogány kuféből eredtek. Ez elvek: 1-ör a fő ok, 2-ör az isteni ész, logos, a melyből mint him és nőből 3-ör az ivadék származik. E felfogását Philónak különösen lehet látni az ő irataiban, ²⁾ ahol Mózesnek a főpapról adott leírását allegóriailag magyarázza.

Philónak e vallásos idealizmusa képezte a hidat a pogány háromságok és a ker. vallás közt.

45. §. A neoplatonismus, vagy eclecticica philosophia.

A skepticismus hanyatlásával, nem sokára Philó után, egy új pogány görög philosophiai irányt láttunk feltűnni Alexandriában. Ugyanis a római birodalombeli pogányság már Krisztus idejében leéltte volt magát. A pogányok jobbjai a ker. vallás terjedésével hova-tovább átlátták, hogy az érzéki pogány vallás reformálás nélkül tovább fenn nem maradhat. Ennek következtében egy nagyszerű mozgalom indult meg Augustus idejében, a mely-

¹⁾ De somn. p. 599: ὁ ἱερός λόγος ἐν τῷ παρόντι (1. Mos. 31, 31.) τὸν μὲν ἀληθεία (θεὸν) διὰ τοῦ ἄφθρον μεμῆνκ εν, εἰπὼν ἐγὼ εἶμι ὁ θεός. τὸν δὲ καταχρήσει χωρίς ἄφθρον φάσκων ὁ ὄψθ 'εις σοι ἐν τοπῷ οὐ τοῦ θεοῦ, ἀλλ' αὐτὸ μόνον, θεοῦ. καλεῖ δὲ θεὸν τὸν πρεσβύτατον αὐτοῦ νυνὶ λόγον, οὐ δεισιδαιμονίων περὶ τὴν θεῖον τῶν ὄντων ἰστών.

²⁾ A Philó iratain kívül, a logos eszméjének nyomaira találunk még a samaria heliek theológiájában. Megtaláljuk ezt a kabballistáknál (Sohar könyv), a kik Adam Kadmon t, vagy az ősembert, az istenség eszményi képének tartották; meg a Kaddes Memra és Sekhinában; és megtaláljuk a rabbinusi szemelődésben, a honnan Pál bevitte a ker. vallásba az ő első és második Adámról való nézeteivel (Róm. 5, 12-21. IKor. 15, ²¹⁻²²).

nek célja volt Plátó magas eszméit és a szigorú pythagorási életmódot bevinni a pogány vallásba. E mozgalom vezetői kiindulási alapul a Plátó eszméit tették. De e mellett átvették az exoterikus és esoterikus vallásokból, a bölcsészet és theosophiából, a szemlélődés és contemplatióból, a keleti mágia- és theurgiából, sőt a keresztény vallásból is mindazt, a mi által a pogány vallást világvallássá emelhetni hitték. Eként egyesíteni törekedtek a polytheismust a monotheismussal és a görög philosophiát kelet legrégibb symbolikájával, olyan formán, hogy a pogányok sok isteneit az e g y i s t e n s é g különböző neveinek tekintették ¹⁾. Ezért nevezik ez irányt ecclētica (kiválasztó) philosophiának; mert ez minden rendszerből k i v á l a s z t o t t a azt, a mit jónak gondolt.

E mozgalom élén ott látjuk mindjárt T y a n a n Á p o l l ó t (Kr. u. 3—69); T r a s y l l u s t, a híres csillagászt; T h e o n t; A l c i n o u s t; A l b i n u s t a Gálén tanítóját; P l u t a r c h o t (Kr. u. 50—120), a Hadrián tanítóját; C a l v i s i u s T a u r u s t; A p u l e j u s t (Kr. u. 170); G a l e n t, a logika 4-ik figurájának feltalálóját és P o t a m ó t. Azonban a neoplatonismus valódi megalapítója A m m o n i u s S a c c a s volt a 3-ik század elején Alexandriában. Jelesebb követői P l o t i n, P e r p h y r, J a m b l i c h u s, L o n g i n, O r i g e n, H e r e n n i u s. P r o c l u s, A m e l i u s, E u s t a t h i u s, A e d e s i u s és J u l i á n voltak.

A Plotin és Proclus iratai azt mutatják, hogy e pogány iskolának is megvolt a maga háromsága. E háromság, a mely Plátó nézeteinek félremagyarázásán alapult, a következő: 1-ör a főlény (*τὸ ἕν, τὸ ὄν, τὸ πᾶν, τὸ πρῶτον*), ²⁾ a ki mint állitmány nélküli lét, önmagától van és minden létnek oka. E fő lényt más szóval l e g f ő b b j ó n a k (*τὸ ἀγαθόν*) is nevezték. E fő lényből kiömlés által származott előbb 2-ör az e s z m e v i l á g, *λόγος* vagy *νοῦς*; később 3-ör a v i l á g l é l e k (*ψυχή*). E három elv közül a második alatta áll az elsőnek; a harmadik pedig mind a kétőnek. De minthogy ugyanazzen isteni természetből ömlöttek ki, ezért mind a három egyformán örökkévaló, és romolhatatlan ³⁾. A neoplatonismus szerint az anyagi világ is istenből ömlik ki. Ezért mellözi a Plátó dualizmusát. Egyedül isten minden. Istenben még az ember személyisége is elvesz. A neoplátónismus ez okból az iménti háromságot néha három hypostasisnak; máskor három természetnek, három elvnek, három oknak, három alkotónak veszi, — úgy azonban, hogy együttvéve mégis csak egy istent alkotnak. ⁴⁾

¹⁾ Lásd F a r k a s „I. Egyh. tört.” 37. §.

²⁾ Plotin. Enn. VI, 9, 3, 4, 5. V, 3, 13, IV, 8, 7.

³⁾ V. össze az athanasiusi hitformával.

⁴⁾ Vess össze a háromság tana szokott kifejezéseivel.

A neoplátónismus nézetét röviden e következő tételbe lehet befoglalni: „A legfőbb ok (τὸ ἔν) a maga bölcsesége ereje és értelme (νοῦς, λόγος) által ráhatván a világra, elszórja abban azokat a törvényeket és munkásságot (ψυχῆ), a melyek a természetre kihatnak, annak alakot, életet és újuló erőt adnak, s a melyek minden jelenségnek közvetlen okai.”

Az embereknek, egyfelől azért, mert műveletlen állapotukban bennök az érzékiség uralkodott az erkölcsi és értelmi természet felett; másfelől a philosophusoknak minden metaphysikai törekvéseik mellett se volt elég józan inductiv erejük az értelmi fejlődés hajnalán arra, hogy az igazságot symbolikus alak nélkül tisztán láthassák: ezért az istenről való egyszerű nézetet vagy a hajdankori pogányok érzéki képeibe öltöztették, vagy pedig a mystika, allegoria, képzelődés és metaphysikának világánál fogták fel; csupa szóhalmazba burkolták és szörszálhasogatólag fejezték ki. Az isteni szellemet és annak működését előbb grammatikai értelemben vették; később némelyek azt rhetorikai és költészeti, mások metaphysikai szempontból személyesítették. Mások a hajdankor nemzési analogiáit viszik át okoskodásaikba. Mások pedig a mindenség fő okát oly távolba állítják fel az anyaggal és számokkal való érintkezéstől, a mint csak lehet. És e felfogások odavezették az embereket, hogy az isteni erőket oly kiömléseknek tekintették, a melyek mintegy nemzés által jövéen létre, külön személyekké lettek. Eként egy átmenet képződött az eredeti pogányságból a philosophiába; a philosophiából pedig a keresztény vallás háromsági tanába. S az egyptomi Amounra és az indok Brahmája családjaikkal együtt — a plátónisták, philonisták és neoplátónikusok philosophiai öltözetében — elfoglalják a ker. egyházban a Jézus által tanított egyetlen és megszólhatatlan isten helyét. Annnyival is inkább, mert oly plátónisták vitték át ez eszméket megtérésök alkalmával a ker. egyházba, a kik tudományos készültségöknél fogva már tekintélyek voltak, s a kik a pogány philosophiai iskolákban növekedvén, át voltak hatva e nézetektől, mint p. o. Justin, Athenagoras, Tatian, Irenaeus, az *Ἀπομνημονεύματα* szerzője, Tertullian, alexandriai Dénes, alexandriai Kelemen, Origen, Thaumaturg Gergely Lactantius és mások. A korábbi egyh. atyák egy része az alexandriai iskolából került ki, és a pogány philosophiát a ker. vallásba való bevezetésnek (*προπαιδεία τοῦ γνωστικῶν*) tekintette.

A fennebb érintett philosophiai iskolák közül a Philó iskolája gyakorolt első és közvetlen hatást a ker. vallásra, hogy annak eredeti irányát, jellemét és szellemét megváltoztassa. Később hozzájárul az ekklektikai

is, és elősegíti a háromság tanának kifejlődését, s annak kifejezései megállapítását.

Sokan úgy vélekednek, hogy az apostolok és a ker. vallás első hirdetői teljesen érintetlenül maradtak az alexandriai philosophia hatásától; s hogy a mit azok mondtak, az Jézus tanításának hű kinyomata és csalhatatlan igazság volt. Én részemről nem tartom az apostolok tanításait Jézus tudománya hű kinyomatának minden tekintetben. Vegyük csak Pál christologiáját, a hol ő Jézust „minden teremtmény első szülöttnének“ (πρωτότοκος πάσης κτίσεως), ¹⁾ égi embernek, ²⁾ a világ másodrangú teremtdjének ³⁾ nevezvén, oly nézeteket tanít, a melyekről Jézus nem csak, hogy egy hangot se szólott, sőt egészen ellenkező nézetben volt. Azt sem hiszem, hogy az apostolok csalhatatlanok voltak. Ha azok lettek volna, nem volna tanításaikban az a sok homlokegyenest ellenkező nézet és kifejezés; nem irtak volna oly rosز görögséggel, mint a hogy az új testamentum irva van; és továbbá nem volna az a nagy ellenkezés a synoptikusok és János christológiája közt, melyek közül az előbbiek szerint Jézus nem létezett eleve, hanem csodálatos módon születik, szenved és meghal; az utóbbi szerint pedig eleve létezik és istennel azonos lénye van.

Hogy az alexandriai philosophia közvetlenül hatott a ker. vallásra s annak első hirdetőire is, ezt az említett benső erősség mellett külsőleg is ki lehet mutatni. Philó idejében már létezett a hellenistico-zsidó gnosis, vagyis transcendentalis philosophia, melynek feje Philó volt. E philosophia teljes érvényben volt az apostolok idejében, ⁴⁾ sőt a görögök közt is el volt terjedve. Bizonyítja ezt az Apollós és Cerinthus példája. Mindkettő Efezusban lakott. Apollósról azt írja Lukács, ⁵⁾ hogy ő „alexandriai zsidó volt; jártas az írásokban és az urnak utára taníttatott vala; és az ő lelkében buzgó levén, tanítja vala nagy szorgalmatosan az urnak tudományát, ki csak a János keresztségét tudja vala.“ Cerinthusról pedig azt írja Theodoret, ⁶⁾ hogy mielőtt Efezusba jött, Egyiptomban volt és ott nyerte philosophiai nevelését. Hogy tehát a Philó iskolája Pálra sem tévesztette el a maga hatását,

¹⁾ Kol. 1₁₅.

²⁾ 1 Tim. 2₁₅. 1 Kor. 15₄₅₋₄₉.

³⁾ Kolos. 1₁₆. 1 Kor. 8₁₆.

⁴⁾ Justin Martyr idejében Palestinában is voltak philosophiai iskolák (Kr. u. 89—165 körül). Ő maga épen ezek egyikében tanult Flavia Neapolisban (régebben Sikhem, ma Nablus).

⁵⁾ Csel. 18₂₄₋₂₅.

⁶⁾ Fab. Haer. II₁₈.

sőt épen ennek hatása alatt és miatt ohajtott a ker. vallásnak, a pogányság mozgalmaival szemben, egyetemes jellemet adni, s általánosan elterjeszteni, ezt elismeri az Orthodox Lücke is az ő commentárjában, ¹⁾ a hol úgy nyilatkozik, hogy „Pálnak az első és második Ádámról való nézete nem egyéb az alexandriai philosophia hatásának eredményénél.“

Innen van, hogy korábbi leveleinek christológiája annyira különbözik az ő neve alatt levő későbbi levelek christológiájától. E hatás alatt írta Justinnak valamelyik kortársa a 4-ik evangéliumot is a ker. vallás új irányának és a napi kérdéseknek megfelelőleg, a mely által akkora ellenkezést állított fel a 4-ik evangélium logos-elmélete és a synoptikus evangéliumok elbeszélései közt.

Látva ennyiben a háromságnak eredetét a pogányok hitregéiben; látva azt, hogy a háromsági eszmétől a plátói és philói philosophia sem tudott megmenekülni, sőt átvitte a ker. egyházba is: kísérik el a philosophia hatását a ker. vallásra és kövessük nyomról nyomra a ker. háromsági tan kifejlését a ker. egyházban.

IX. FEJEZET.

A szentháromsági dogma kifejlődése az alexandriai philosophia hatása alatt.

46. §. A zsidók messiási eszméje.

Hogy Jézus istenné emelkedését és a háromság dogmájának történetét tisztán felfoghassuk, szükségesnek tartom röviden megemlíteni a messiási eszme keletkezését; mert ez magyarázza meg azt a rendkívüli ragaszkodást, a melylyel a tanítványok Jézus személye iránt viseltetvén, őt mindenkép emelni törekedtek. A messiási eszme fejtje meg ama mondák keletkezését és kifejlődését, a melyeket az első keresztények rajongó képzelődése létrehozván, Jézus személyéhez kötöttek, s a melyeket a synoptikus evangelisták egész komolysággal adnak elé.

A zsidó nemzet Jézus idejében mind vallási, mind politikai, mind pedig társadalmi tekintetben nagyon beteg volt. Érezték és látták ezt a zsidó nép jobbjai és kegyesebbjei. Ugyanazért a kegyes és képzelődő zsidók Jézus születése alkalmával oly férfit vártak, a kit Jehova ellátva mindazokkal a tehetségekkel és rendkívüli erővel, a melyek Izrael sebeinek gyógyításához szükségesek valának, elküldött, hogy a nagy beteget meggyógyítsa. Ez a kegyes várakozás a Dávid és Salamon alatti rövid ideig tartó fényes nemzeti élet hanyatlása után keletkezett a zsidók kebelében.

¹⁾ Comm. über d. Ev. d. Joh. Prolog. p. 284.

Midőn a Salamon után következő időkben Zsidóország lehanyatlott, igen természetes volt a honfiak kebelében egy jobb lét utáni vágy ébredése. Az is természetes, hogy a zsidók azt hitték, miszerint annak, a ki ama fényes és boldog idöket visszavarázsolja, egy második Dávidnak „Dávid fiának,” az ő utódának, vagy pedig legalább ama fényes család tagjának kell lenni. ¹⁾ Az ő testamentumi messiási ²⁾ jóslatok ³⁾ azt mutatják, hogy a zsidó nép messiási reménye eleintén tisztán politikai jellemű volt. Szóval a zsidó nép kezdetben csupa „földi szabadítót” várt, a ki a birodalmat korábbi fényébe visszaállítja. Századok teltek el, de e remény nem teljesült. Később a nemzet az assyr és babyloni fogságba került, számkivetést szenvedett. A számkivetésből hazatért ugyan; de ekkor ismét idegen uralom alá került. Azonban minél nyomasztóbb lett a nép sorsa az idegen uralkodók alatt, annál inkább erősödött egy szabadítóba vetett reményök, a ki ellenségeiket legyőzve, Zsidóországot újra függetlenné és virágzóvá teszi.

Ilyen formán a zsidó nép meg volt fosztva mindentől, csak reménye nem hagyta el. E lealáztatás prófétákat támasztott. A próféta pedig egy eszményképet teremtett, a melyet aztán Jézus fejtett ki, megmutatván, hogy lehetséges egy bámulatra méltó ember létele. Miként az ez eszményképet létrehozó állapot történetileg létezett Jézus előtt, úgy maga az eszménykép is létezett a ker. vallás keletkezése előtt, s ennek létele alapul szolgált a messiási tan későbbi kifejlődésére.

47. §. Jézus elvei és munkája.

Jézus ihletve a földön létrehozandó erkölcsi átalakulás fenséges eszméi által, azokat ethikai szellemmel töltötte el. Nem akart ő sem külön egyházat, sem papi birodalmat állítani fel, épen úgy, mint nem akartak Pythagoras, Socrates, vagy a szabadkőmivesek. Az ő vallása, törekvése, az erkölcs nemesítése, a valódi szabadság és egyenlőség voltak, vagyis az emberi jogok érvényesítése, minden titok nélkül. Ez volt az ő nagyszerű műve. Jézusnak minden szavából kisugárzik, hogy ő képzeletében egy isteni birodalmat állított a földre, melyet istenivé az ethikai törvény teszen. Ő magát nem tudta ez isteni társadalmon kívül képzelni. Nem, mert érezte a végtelen élet, szeretet és a tiszta erkölcs törvényeit áthúzódni egész

¹⁾ Innen keletkezett az a hiedelem, hogy ő a Dávid maradéka.

²⁾ A héber messiás (מָשִׁיחַ) szó magyarul „felkent”-et, „királyt” jelent és megfelel a görög χριστός-nak.

³⁾ Zsolt. 132,¹¹⁻¹⁸. Jer. 23,⁵⁻⁶. 33,¹⁵⁻¹⁸. Mik. 5,¹⁻⁵. stb. Lásd a héber prófétizmusnak Dr. Ballagi által adott oly szép és eleven képét az ő „prófétizmus” című bibliai tanulmányaiban, Pest, 1868.

lelkén, minden erein és működésin. Lelke az egész emberiségért érezett; szíve az emberiségért dobogott: ezért magát az emberi nem fiának tekintette. Lelkében az emberiség teremtmője iránt végtelen szeretet, bizalom és kötelesség-érzet honolt, s isten iránt a fiui viszony boldogító tudatát és érzetét táplálta kebelében. Erre tanította tanítványait is.

Jézus jól ismerte a zsidók messiási reményét; de nem tartotta magát messiásnak. Miután mások őt annak tartották: ő azt, mint eszközt felhasználta arra, hogy saját magának megismerésére jusson. Ez őnismeret vont ki őt az ács-műhelyből; ez adta az ő valóban égi geniusának azt a tevékenységet, a mely nélkül soha se tudott volna érintkezni a külvilággal. Ámde Jézus e reményt nem földies, hanem tisztán ethikai és szellemi szempontból tekintette. Előtte a „jövő birodalom“ nem valamely egyén, nép, vagy nemzet uralma volt, hanem tisztán és egyszerűen a morálé, a valódi humanitásé. Az ő messiássága semmi egyéb nem volt, mint e felfogásnak kijelentése. A mit kihirdetett, az az ő lelkét életető és megszentelő ethikai eszményképnek közvetlen valósítása volt.

A zsidók nagy része nem értette meg Jézust; mert elvei nemesebbek voltak, minthogy megérthesse. Azok közül, a kik őt megértették, egyik rész hévvel fogadta neki a szabadság, szeretet és egyenlőségről kimondott fenséges elveit; a másik rész pedig épen azért, mivel teljesen megértette, sietett megfeszíteni, mert veritas odium parit.

48. §. A keresztény vallás megalapítása.

A zsidó nagyok tehát megölték a legnagyobb és legnemesebb embert. Jézus meg volt halva és a keresztény vallás még nem létezett. Nem létezett pedig azért, mert Jézus nem akart külön egyházat alapítani. Hogy kritikai szabadsággal fejezzem ki magamat, Jézus a szó szoros értelmében nem is volt keresztény. ¹⁾ Ő a héber vallás drága gyöngye, virága volt. Nem ő alapította a keresztény egyházat. Ez rajta épült fel, kiindulva abból a hiedelemből, hogy Jézus feltámadott.

¹⁾ Jézus idejében hire sem volt a „keresztény“ elnevezésnek. Még az ő halála után is egészen a 42-ik évig csupán hívőknek, híveknek, szenteknek, atyafiaknak, tanítványoknak neveztek magokat és egymást az ő követői. A christianus (keresztény) név Antióchiában képződött ki. Ott hitták őket legelőbb keresztényeknek (Csel. 11.²⁶). Ugy látszik, hogy e nevet a római hatóság adta nekik először rendőri szempontból. (1 Pét. 4.¹⁶. Jak. 2.⁷. v. ő. Suetonii Neron 16. Tacit. Ann. XV, 44). A zsidók e nevet soha sem fogadták el. Ők magokat nazarenusoknak vagy nazorenusoknak neveztek (Csel. 24.⁵. Tertull. adv. Marc. IV.⁸). A keresztény nevet csak a pogányokból lett keresztények ismerték el tisztelet címül.

A keresztények közt különböző vélemények uralkodtak, s uralkodnak ma is Jézus feltámadására vonatkozólag. Némelyek az ő testi feltámadását hitték és hiszik, s e véleményeik igazságát minden lehető érvekkel igyekeztek bebizonyítani. ¹⁾ Mások Jézus feltámadását csupán egy felhevült nő képzelődésének tekintették. A mi a feltámadás kérdésében legvalószínűbbnek látszik, ez az, hogy az a remény, a melyet Jézus megszellemiesített, s azok az elvek, a melyek hallgatói lelkét annyira megragadták, meghaltak vele, de újra feltámadtak. Ez az a feltámadás, a melyhez semmi kétség nem fér. E remény és ez elvek feltámadtak, kinyitották az emberek szeméit, hogy az eltemetett vértanút, mint egy dicsőült szellemet, láthassák.

A keresztény vallás e ténnyel kezdődött. Ez a feltámadt remény túlszárnyalta izrael szerencsétlenségének érzetét, s oly magaslatra emelkedett, a hol az emberiség eszményi reményét kifejezhesse és fentarthassa. A keresztények eszményítették Jézusban mindazokat a magasztos vallásos és erkölcsi elveket, a melyeknek ő megtestesülése volt. Az őskereszténység az eszményítés és Jézus személye iránti szereteténél fogva őt mind közelebb vitte istenhez, annyira, hogy végre maga is hinni kezdte, hogy istenesítheti. Ez istenesítést siettetett a keresztények rajongása; másfelől késleltette ²⁾ az, elmélkedés. Azonban lassanként mégis odafejlett, hogy ő az istenség második személyévé lőn.

Jézus istensége dogmájának történeténél legfőbb súlyt a három első evangéliumra kell fektetnünk. A negyedik evangéliumot kénytelenek vagyunk részint annak metaphysikai jelleméből, részint pedig az alább ¹⁾ előadandó okokból nem tekinteni hitelesnek. A synoptikusok előadása szerint Jézus magát mindenütt embernek mondotta; de soha és sehol sem nevezte istennek. A zsidók és követői sem nevezik őt annak sehol. És ez igen természetes is; mert, bármily szeretettel csüngtek Jézus tanításán, ők mindennek előtt szigoru monotheisták voltak. Aztán Jézustól se hallottak semmi olyasmit, a mi bennök az ő istensége sejtelmét felébreszt-

¹⁾ Lásd e tekintetben Filónak a „Feltámadás és Spiritualismus“ című rőpiratát, s Ballaginak erre feleletül irt „Tájékoztását.“

²⁾ Jézus istenné levésére két ok folyt be késleltetőleg. Az egyik az evangéliumi hagyomány és történet volt, a mely hiven fentartotta Jézusnak emberi voltát, szóval ama tulajdonait, a melyek az ő emberi voltát kétségtelenné tették, s az ő istenesítését nem engedték meg. A másik ok a zsidók és keresztények szigoru monotheismusa volt. Ugyanis a ker. vitatkozók a törvény és a bölcsészlet minden érveit felhasználták a pogányok sokistensége ellen, s midőn ők így a polytheismust a monotheismussal akarták megdönteni, akkor nem lehettek oly következtelenek, hogy magoknak két istent állítsanak fel, s ez által épen magok ellen fordítsák saját gyevereiket.

³⁾ 51. §.

hette volna. Jézus magát mindig, embernek, emberfiának nevezte, még az istenfia címet se ő adta közvetlen magának. ¹⁾

Azonban a tanítványokat az egyszerű emberfia cím nem sokáig elégitette ki. Csakhamar „istenfiának” nevezték. Később a legnagyobb zsidó címet adták neki: „messiásnak” nevezték. Ez azonban nem azt teszi, mintha e név által őt istennek vagy félistennek tartották volna a tanítványok. Nekik ilyesmi eszök ágában sem volt. Nem volt pedig azért, mert ők jól tudták, hogy Jézus ember, — együtt voltak vele; látták őt az ut és munka fáradalmaitól kimerülve; látták enni, inni, aludni, éhezni, szenvedni, sirni, könyörögni, bánkodni, reszketni, félni és meghalni; jól tudták, hogy ő a názareti szegény ács-mesternek és annak nejeének fia; ismerték fivéreit és nővéreit, de szerető lelkőknek jobban esett hogy Jézust halála után égivé lett embernek tekintsék, mint egyszerű jeruzsálemi vértanunak. Aztán nem is tudták elképzelni, hogy oly ember meghalhasson, a ki oly nemes életet élt, s oly elragadó, szép elveket hirdetett. Ez okból azt képzelték, hogy Jézus halála után az égbe ment, s ott istennek jobbán helyet nyert magának érdemei jutalmául. Így származott az ő testi feltámadásában való hiedelem.

49. §. A keresztény felfogás első módosulása.

A Jézus személyéről mondák. Pál.

A Jézus által tanított vallásos és erkölcsi elvek kezdetben az ő vallása, hite, az ő életelvei voltak. Ezeket Jézus szerint hinni kellett mindenkinek, hogy életre jusson. Azonban az őskeresztényeknek a Jézus személye iránti forró ragaszkodása módosítást tett a keresztény felfogásban. Az ő elveiben való hitet átalakította a Jézus személyében való hitté; mert azt gondolták, hogy az ő elveit csak úgy hihetik, ha Jézusban is hisznek. Ilyen formán az ő elvei, élete, és az ő életében valósult emberiségi eszmény iránti bizalmukat, szeretetüket és bámulatukat mind az ő személyére irányozták. S a mint ő így a hit kezdője és példája lenni megszűnt, és a hit tárgyává vált, a Jézus követőinek e hittárgy iránti mystikus ragaszkodása isteni tulajdonokat kezdett reáruházni. Láthatni ezt a Jelenések ²⁾ könyvében, a mely annyi isteni tulajdonit tulajdonit neki, a mennyit.

¹⁾ Lásd Mát. 16,₁₆. Márk 3,₁₁. Luk. 4,₄₁. 22,₇₀. Ján. 1,₃₄. Csel. 8,₃₇

²⁾ A Jelenések könyve a legzsidóbb szellemű irat az új testamentumban. A 4-ik evangelium pedig a legkevésbé zsidó szellemű. Ez a körülmény és a kettőnek különböző dogmatikai iránya volt az, a mi az alogusokat arra vezette, hogy a 4-ik evangéliumot ne tekiütsék hitelesnek, az az, a János evangelista művének. Valóban e két irat annyira is különbözik egymástól mind alakjára, mind tartalmára, mind iránya és szellemére nézve, hogy mindkettőt ugyanaz az író nem írhatta.

csak ember megbir, — ugy azonban, hogy Jézus ez által nem szünt meg ember lenni.

Mihelyt tehát Jézus a hit tárgyává vált, a keresztény érzelem — a hajdankor uralkodó nézetei nyomán, a mely mindig hajlandó volt nagy embereit csodálatos módon, sőt istenektől származtatni ²⁾ — azonnal mythusokat, mondákat kezd teremteni az ő csodálatos fogantatásáról és születéséről. A zsidó keresztények jól tudták ugyan, hogy Jézus ember; de szavai és tetteiből azt is tudták, hogy nem közönséges lelkületű, hanem emelkedett lelkű ember. Ezért hogy az ő szellemi fensőbbiségét kifejezzék, az ő testamentumi kifejezések ³⁾ nyomán őt *genie-nek*, *s z e n t l é l e k k e l* teljes embernek tartották. Minthogy pedig a héber a *s z e n t l é l e k e t* a *קדוש* nőnemű szóval, a görög ugyanazt a *λόγος* himnemű szóval fejezi ki: innen a Jézus személyéről keletkezett mondában a *s z e n t l é l e k* a zsidó keresztényeknél az ő *a n y j á v á*, a görögül beszélő keresztényeknél pedig az ő *a p j á v á* lesz. Az az, a zsidó keresztények azt mondták, hogy a szent lélek adott neki lételt; a görög keresztények pedig azt, hogy őt a Máriát megárnýkzó *s z e n t l é l e k*, a *n g y a l* nemzette. Egy más monda Jézusnak a *s z e n t l é l e k* általi *m e g t e l é s é t* a *k e r e s z t e l é s* alkalmára tette. ⁴⁾ E mondák alakulásakor még senkinek sem jutott eszébe, hogy Jézust az emberiségből kiszakaszszák. Az ő kiszakítása e legenda alakulása után kezdődik.

E mondákkal Jézusnak személye bizonyos transcendentális magaslatra emelkedik. Ezekkel egyszersmind be is végződik egyik tény és egy másik kezdődik. Pállal ⁵⁾ megkezdődik a keresztény vallás megalapítása. Pál

²⁾ Lásd az indosok, görögök és rómaiak hitregéit; valamint a zsidóknak a *G u f*-róli hiedelmét.

³⁾ Jób. 20,₃. 32,₈₋₁₈. Ézsa. 19,₃. — 1 Móz. 1,₂. Zsolt. 104,₂₉₋₃₀. Dan. 4,₅. 5,₁₄.

⁴⁾ Máté és Lukács evangéliumainak átdolgozói ugy látszik mind a két mondat ismerték, s felvették dolgozataikba. Ezzel azonban ellenkezésbe jöttek önmagukkal; mert, ha már születése alkalmával megtelt Jézus szent lélekkel, akkor felesleges volt másodszori megtelése. Ha pedig másodszor is meg kellett telnie, akkor a szent lélek első hatása gyenge volt, Jézust nem tette istenné. Es e körülmény teljesen lerontja Jézus csodálatos születésének hypothesisát.

⁵⁾ Pál apostol Ciliciának Tarsus nevű városában született; de Jeruzsálemben tanult, a Gamaliel iskolájában (Csel. 22,₃. 26,₄). Ő itt jó nevelésben részesült. Mint római polgár a görög nyelvet beszélte. Tele volt judaistikus eszmékkal. Azonban ezek őt nem elégitették ki, s hogy az ezek által okozott lelki nyugtalanságtól menekülhessen, szórakozást keresett a törvény iránti buzgalomban. A mint egyszer e szempontból a keresztények üldözésére Damaszkus felé utazva gondolatában annak elveivel és tetteivel foglalkozott, a kinek emlékét ő üldözte, Jézusnak élete és meggyugtató,

apostol, a ki a palestinai philosophiai iskolák közepette létező és a hellenizmus befolyása alatt álló rabbinusi iskolában növekedett Jeruzsálemben, bevitte a rabbinusi szemlélődést a keresztény vallásba. Jézus Pál apostol előtt is a hit tárgya gyanánt áll. A „Krisztusban való hitet“ ő is fontosabbnak tartja Jézus tanításánál, Jézus hiténél. A Jézus csodálatos születéséről alakult mondáról semmit sem szól. Ezt ő vagy nem ismerte, vagy ha ismerte, se hitte. Legalább abból a körülményből, hogy leveleiben sehol sem említi, ezt kell következtetnünk. Pál apostolnál Jézus előbb „valóságos ember;“ később „minden teremtmény első szülőtte“ lesz; utóbb a tényleges Krisztus eltűnik, s helyébe az eszményi Krisztus lép. Utóbbi leveleiben többé nem a József és Mária vértanu-halált szenvedett fiával állunk szemben, hanem egy eszményi alakkal, egy égi emberrel; nem az egyéni természettel, hanem egy egyetemes személyiséggel, a mit Pál apostol részint a „második Ádámról“ való nézeteiben részint pedig e szavaiban fejez ki: „ha a Krisztust test szerint ismertük is, mindazáltal most többé nem a szerint ismerjük“ (2 Kor. 5.₁₆.) Azonban Pál Jézust istennek

foldigitó tiszta elvei hirtelen egyesültek az ő hihetetlen és nyugtalanító hitével. Háborgó és szenvedélyes lelke előtt Jézusnak tanítása mint vakító világosság-sugár, mint természetfeletti látomás tűnt fel. Lelke meghódolt az övénél nagyobb lélek varázs-hatása előtt, s az eddig a Péter és társai emlékében és hitében élő Krisztus, a vértanu-messiás, a szellemi igazságok synthesise, behatott Pálnak lelkébe. Kereszténynek lőn Damaskusban, Kr. u. 38-ban. Négy év mulva Barnabással hozzáfogott a ker. vallás megalapításához. Ő volt tehát a ker. vallás alapításának kezdője. De nem ő végezte be. Nem is az ő nemzete, hanem két faj: a sémi és árja faj geniusa. Pál egyedül nem tudta volna befejezni a ker. vallás megalapítását. Még a sémi faj sem. A sémi faj gyöngéd, egyszerű, de korlátolt. Csak hatalmas, mély, beható állításokat állít fel; de kutatni, okoskodni nem tud. Láthatni ezt Pálnál. Az ő modora az extasis; logikája gyermekies. Ezért szaporítja a sok „ért-et“ és „miért-et,“ mutatván ezzel a reagykorolt görög befolyást. Hogy a ker. vallás terjedjen, erre az árja fajnak kellett közreműködni. E faj kutató, vizsgál, logikailag okosodik, összeállító gondolata és művészi képző tehetsége van. Minthogy az extasis fejlődést nem tűr, ezért az árja faj logikájának kellett elősegíteni a ker. vallás növekedését. A testté lett isten fogalma is e faj műve, a melyet ez az ind hitregéből vett át. A sémi fajnál e fogalomnak semmi nyoma. Az mindig irtózkodott ily fogalmaktól. Pál se tud erről semmit. A két fajt Pál apostol kötötte össze. A zsidók „test szerinti Krisztusából, kifejlett szellemi, eszményi Krisztus a hellen irodalom eredménye. Ez eszmét csak fejteni kezdette Pál a hellen befolyás alatt. Azonban teljesen a görög elme fejtette ki egy pár száz év mulva, midőn magáévá tette, a mit a zsidóktól nyert. Lassanként oda fejtette, hogy Jézus istenné lőn.

sehol se nevezi (1 Kor. 8.,⁶), bármily magas álláspontra helyezi is őt a teremtmények sorában.

Mig Pál apostol korábbi leveleiben Jézust valóságos embernek tartja, addig későbbi leveleiben eszményi embernek, égi embernek, a világ alsóbb rendű teremtőjének, istenképének tekinti, kinek időszerénti teendője van. A Pál leveleiben található christologiák tisztán mutatják, hogy mekkora hatást gyakoroltak reá a hellenismus és rabbinismus. S e miatt vagy kétségbe kell hoznunk a későbbi levelek hitelességét; vagy azt kell hinnünk, hogy ő is hajlott a philonismus és rabbinusi speculatio felé; mert mig előbbi leveleiben Jézus személy, valóságos ember, addig utóbbi leveleiben oly metaphysikai elvvé lesz, mely által isten a világgal kibékül. Sajnálni lehet, hogy a rabbinusi tanokról, a melyeknek Pálra, mint a Gamaliel tanítványára, befolyást kellett gyakorolniok, nem sok positiv ismerettel birunk. Valószínűleg Pál eleve létezésnek (prae-existentia) tekintette azt, a mit a rabbik jelességnek (prae-eminentia) vettek. A régi rabbik gyakran azonosnak vették e két eszmét, s felcserélték egymással. Némely rabbinusi értekezésben a törvény és a Messiás neve ugy fordul elé, hogy azok a világ előtt léteztek. Pálnak az első és második Adámról ¹⁾ való nézete minden esetre kapcsolatban áll ama rabbinusi speculatiókkal, a melyek a Kabbalisták tanrendszerében előre feltételezték az Adam Kadmon létezését.

50. §. Az első keresztények ingadozása.

A különböző vélemények.

Az új testamentumi iratok azt bizonyítják, hogy az első keresztények a keresztény vallásra nézve a 2-ik száz esztendő közepéig teljes határozatlanságban vannak. Semmi hivatalosan megállapított tan nincs. A keresztény vallás folytonos fejlődésben van. A 2-ik száz év elejéről maradt irat-törödékek szerint a Jézus személyéről később felmerült kérdéseknek még semmi nyoma. Egészen másnemű kérdések foglalják el az emberek egy részének elméjét. Ilyenek voltak: a pogányság sokistensége ellenében védett monothéismus, a jövő élet, az erkölcsi ujjá születés, Jézus eljövetele és a közelgő világvége. E kérdések fölül a keresztények különbözőleg vélekedtek. És e külön vélemények egészen a 2-ik száz év közepéig szépen megfértek egymás mellett a nélkül, hogy az alakuló és fejlődő egyházban az összhangot megzavarnák. A zsidó-keresztények megmaradtak korábbi véleményeik mellett; a pogány keresztények pedig átídomították előbbi nézeteikhez képest az őskeresztényeknek e kérdések körüli fogalmait. Sőt lehet látni, hogy a pogány

¹⁾ Róm. 5.₁₂₋₂₁. 1 Kor. 15.₂₁₋₂₂. 45 49.

keresztényeknél az „égből jött ember“ fogalma mind inkább elfoglalja a valódi ember-Jézus helyét, úgy annyira, hogy sokan isten nevet adnak ¹⁾ neki pogányos értelemben. A pogány keresztényekkel ellenkező nézetben voltak Jézus személyét illetőleg a palestinai és a Jordánon túli zsidó-keresztények. Ezek Jézust valóságos embernek, a József és Mária fiának tartották, a ki teljes volt szent lélekkel. És e tekintetben köztök semmi különbség nem volt.

Az egyetlen különbség köztök abból állott, hogy némelyek a szent lélekkel való megtelést az ő születése alkalmára, mások pedig a megkeresztelkedés idejére tették. Voltak olyanok is, a kik őt az égből emberi alakban leszállott angyalnak tekintették.

Az apostoli atyák ²⁾ szintén eltérő nézetben vannak egymástól Jézus személyére vonatkozólag. **Barnabás** Jézust annak a lénynek tekinti, a kihez isten eme szavait intézte: „Teremtsünk embert a mi képünkre, s a ki a prófétákat ihlette ³⁾. A római **Kelemen** nézetei, a mint ő azokat első levelében kifejezte, teljesen összhangzanak a **Pál** nézeteivel. Azonban a hamisan neki tulajdonított 2-ik levél már azt mondja, hogy **Krisztus**, a ki „előbb szellem“ volt, testté lett, s ezt istennek kell tekinteni. ⁴⁾ A **Kelemen**féle **Homiliákban**, egy a 2-ik század közepe táján készült vallásos romancedban, Jézus amaz ős embernek van felmutatva, a ki mint az igazság látnoká, előbb **Ádám**ban, **Énók**ban és **Noé**ban; később **Abrahám**, **Izsák**, **Jákób** és **Mózes**ben, végre **Krisztus**ban jelent meg ⁵⁾. A **Hermas** „Pásztor“ *ποιμήν* című könyvében, a melyet a 2-ik század év első felében Rómában irtak, sajtárságos christológiát találunk. E christologia szerint a fiú a teremtés előtt nem a **Krisztus** volt, hanem a szentlélek, vagy valamelyik árkangyal, a kinek a názáreti **Jézus** csupán szolgálja volt ⁶⁾.

¹⁾ Midőn **Tiberius**, Jézusnak kortársa, értesült, hogy a bírák miként bántak Jézussal, azt indítványozta a **Senatus**ban, hogy vegye fel Jézust istenei sorába. — **Alexander Severus** fel is vette őt házi istenei közé, mert tetszett neki Jézusnak eme mondása: „A mit nem akarsz, hogy mások veled cselekedjenek, te se tedd azt másokkal.“

²⁾ Ilyeneknek tekintjük Római **Kelemen**, **Barnabást**, **Ignácot**, **Polycárpot**, **Papiást** és **Hermást**, a kiket a hagyomány az apostolok közvetlen tanítványainak mond. Ez azonban kétséges némelyikre nézve.

³⁾ **ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΡΝΑΒΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΚΑΘΟΛΙΚΗ**. Edit. Cotelerii, Antverpiae, 1698.

⁴⁾ Epist. 2-a, cap. IX.

⁵⁾ *Όμιλία XVI*, 5. x. τ. λ. in Cotelerii SS. Patrum. Vol. I. Antv. 1698.

⁶⁾ Similitud. V., IX₁₁₃. — Lásd **Baur**, Vorlesungen über die christl. Dogmengeschichte I. B. Leipz. 1866.

Ily különböző nézetben voltak e régi írók Jézus természetére nézve. Azonban míg a zsidó-keresztények és a régi írók Jézust embernek tartották, addig egy phantastikus vallás-bölcsélet, a gnosticismus, ¹⁾ — mely a parsismus, a plátói bölcsélet, a keresztény vallás, az ó kor bölcselete, költeményei és mythusai összelegyedése által keletkezett — Jézusnak személyét annyira eszményítette, hogy az ő emberi volta ez eszményítés következtében egészen a tünemények sorába szorult. A történeti Jézus eltűnt. A gnostikusoknak, vagy doketistáknak ez a felfogása épen abból az érzelemből keletkezett, a mely Jézust emelni igyekezett. De e törekvés közben egészen ellenkező eredményre jutottak az evangéliumi történetirókkal; mert míg az evangelisták Jézusnak vallásos és erkölcsi nagyságát kiemelni igyekeznek, addig ők Jézust, a kit pedig emelni akartak, a tünemények sorába szorítják, s az evangéliumi előadást hamis jelenségek sorozatának tüntetik fel. Ez az oka, hogy a gnosticismus később megtámadásoknak lett kitéve és lehanjatlott.

Cajus Pliniusnak Trajanhoz intézett leveléből ²⁾ azt látjuk, hogy az új vallás e vélemény-különbségek dacára is gyorsan terjedt. Még pedig igen természetes okból. Jézus tudományának egyszerűsége, tisztasága, magasztos volta, a mely az emberben az ember iránt tiszteletet parancsolt; a tiszta ember- és felebaráti szeretet; a hívők halál-megvetése és stoicizmusa nagy hatást gyakoroltak a pogányokra. Ez okok mellett elősegítették a ker. vallás terjedését: a zsidóknak az egész világon való elszéledése, a görög nyelv általános elterjedése, a római birodalom nagysága, az egyes Caesarok kormányainak gyengesége, türelmes volta; elősegítették a Svetonius által leírt Caesarok alatti üldözések; elősegítette a keresztény vallásnak saját jelleme, — továbbá az a körülmény, hogy a keresztény vallás szabadabbá tette a nőt; s végre az a titokszerűség, a melyet az egyes püspökök a keresztény vallásba becsempésztek, s ez által élénken hatottak a

¹⁾ A gnosticismus keletkezését fennebb érintettem. Itt csak annak nézeteiről teszek egy pár megjegyzést. A gnostikusok fő törekvése volt isten és a világ titkait kifürkészni, — egyszersmind felébe helyezték az ismereteket (*γνώσις*) a hitnek (*πίστις*). Innen kapták az nevéket is. A gnostikusok alapul két ős elvet vettek fel: a tulvilági istent és az anyagot, a melyeket majd plátói, majd parzs értelemben vettek. Szerintök az ős istenség középlények által jelentette ki magát, a melyek az istenségből ömölvén ki, természetfeletti lények (*αιῶνες*), a eonok voltak, s a melyekben az isteni tulajdon abban az arányban fogyott, a mely arányban távoztak istentől. Ez aeonok közül a legfelsőbbek egyikét Krisztusnak, a legalsót Demiurgusnak, vagy a világ teremtőjének tartották. Lásd a gnosticismusról Farkas Egyh. tört. I. köt. 62. 63. 64. 65. 66. §§. Baur Vorles. ü. d. christl. Dogmengesch.

²⁾ C. Plinii Epist. 97.

nők phantaziájára, a kik annak hathatós terjesztőivé lettek. Idejárt az is, hogy Kis-Ázsiában és Görögországban a plátónisták közül sokan áttértek a ker. egyházba, s magokkal hozták a rendszeresség és idealizmus iránti előszeretettüket. Ezek áttértével a ker. egyház jeles tudósokkal kezdett rendelkezni, kiknek működése következtében a judaizmus mind inkább háttérbe szorult; annak helyét a hellenizmus foglalta el, s lassanként megkezdették vetni alapját az orthodoxiának és Jézus istenségének. A görög szellem ezelőtt a physikai szépséget istenesítette; most pedig a Krisztusban levő vallásos és erkölcsi eszményt kezdte istenesíteni. Innen van, hogy a ker. egyházba átültetett pogány philosophia oly tökéletesen és gyorsan összevegyült a christologiával, hogy azt végre az apostolok vallásának kezdették tartani. S evvel elérkeztünk addig a pontig, a hol ama fontos tannak, a logos tanának eredetét és hatását kimutathatjuk.

X. FEJEZET.

A két istenség fejlődése.

51. §. A l o g o s t a n a.

Fennebb a 43-ik §-ban tüzetesen tárgyaltam a plátónizmust. Itt tehát csak annyiban érintem, a mennyi elégséges lesz arra, hogy azt a t. olvasó emlékébe visszaidézzem. A plátónizmus szerint a dolgok eszméi cselekvő elvek, s a dolgok csak annyiban léteznek, a mennyiben saját eszméiknek megfelelnek. ¹⁾ A plátónizmus azt tanítja, hogy egy gondolat-világ, egy eszme-világ létezik, a melyben az egyes eszmék, mint a k é p e k (*παράδειγματα*) ²⁾ mint *ἐνάδες* vagy *μονάδες* ³⁾ önmagoktól léteznek, s a melyek egy közös lényegben, a legfőbb eszmében (*ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ*), i s t e n b e n egyesülve vannak.

A látható világ ez eszmék műve. Mindazt, a mi a látható világban jó és él, ez isteni eszmék hozták létre. ⁴⁾ Plátó szerint minden dologban van bizonyos eszme, értelem. Ez az értelem, vagyis a „logos,” teszi a világ lelkét, a mely középlény gyanánt áll a tökéletes isten és a tökéletlen anyag között.

A plátói philosophiának ez az elmélete nagyon tetszett a zsidóknak, mert ők hajlandók voltak vallásos hagyományaitat philosophiailag magya-

¹⁾ Parm. 130. Symp. p. 211. A. Tim. 48. E. 52. A. Rep. IV. p. 506—509. Phileb. 22 C

²⁾ Parm. 132 D. Tim. 48 E.

³⁾ Phileb. p. 15 A.

⁴⁾ Parm. p. 132 D. Tim. p. 48 E. 49 A.

rázni. Ugyanis az istenfogalom a monotheismus fejlődése következtében annyira megtisztult a zsidóknál, és oly magas fokra emelkedett, hogy ők semmiképen nem tudták összeegyeztetni az ó testamentum anthropomorphismusával és anthropopathiájával istennek tökélyét. Ez okból már a korábbi iratok ¹⁾ a n g y a l o k a t vesznek fel, a kik Jehova helyett beszélnek és cselekedeznek. Más héber könyvek mintegy [közbenjárói szerepet adnak a „b ö l c s e s é g n e k“ isten és a világ között. ²⁾ A bölcseséget előbb csak költőileg személyesíték, később e személyesítés oda fejlődik, hogy egy teljesen külön lény lesz belőle. E közbenjárót mind a syro-chaldei nyelvet beszélő jeruzsálemi zsidók M é m r a ³⁾ szavában, mind pedig az alexandriabeliek L o g o s -ában feltalálhatjuk, a kik e szavakkal azt a lényt jelölték, a ki a világot alkotta és kormányozza, s a ki csupán istennél kisebb. A zsidók azt mondták, hogy isten nem érintkezhetik közvetlen a világgal, mert ez őt megtisztátalanítaná. Ez okból a népszerű zsidó vallás istennek a világhoz való folytonos viszonyát a szent lélek és az angyalok munkássága által fejezte ki, s midőn a logos elmélete általánossá kezdett lenni, a zsidók abba a nehéz helyzetbe jutottak, hogy nem tudták meghatározni, minő munkásságot tulajdonítsanak a logosnak, és mit a szent léleknek.

Ugy látszik, hogy arra, miszerint a zsidó vallás isten és a világ közé egy közlényt vegyen fel, mind a persák angelológiája, mind pedig a hellenismus befolyt; mert mindkettő hatalmas befolyást gyakorolt a judaizmusra. A keresztény vallás keletkezésekor erre legnagyobb hatást a judeai zsidó theologia gyakorolt. Azonban ennek hatását a görög eszmék lassanként kiszorították, s a zsidó elem helyét a hellenizmus foglalta el. A plátonizmus szerint a világ eszméje, lelke az i s t e n i é s z (θεῖος λόγος) volt, a mely egyenesen és közvetlen istentől származott. Philó és az alexandriai philosophia e fogalmat vallásos felfogásaik központjává tették. A l o g o s t két szempontból tekintették. Először is különbséget tettek istennek gondolatában öröktől fogva létező világ-eszme, vagy b e n s ő s z ó (λόγος ἐνδιάθετος) és az e benső szót, gondolatot kifejező külső, k i m o n d o t t, objectiv s z ó (λόγος προφορικός) ⁴⁾ között, mely utóbbi azonnal külön álló lett istentől, a mint ő azt kimondván elküldötte, hogy a világnak alakot és fejlődést adjon. Azután pedig az elébbit é s z n e k, az utóbbit s z ó n a k nevezték; még pedig mindkettőt egy szóval, a λόγος-sal fejezték ki. Nevezték a logost még m á s o d r e n d ű i s t e n n e k (ὁ δευτερος θεός) vagy csak θεός-nak névelő nélkül, minthogy isteni lénye van. Továbbá nevezték isten első-született fiának (πρωτόγονος τοῦ θεοῦ), és

¹⁾ 1 Móz. 31._{11,13}. 2 Móz. 3.₂₋₇. 13.₂₁. 14.₁₉.

²⁾ Péld. 8-ik rész.

³⁾ Chaldei szó és annyit tesz: i s t e n n e k s z a v a.

⁴⁾ Vita Mos. III, 13. p. 154.

azt mondták, hogy ennek külön léte akkor kezdődött, midőn isten a Mózes első könyve szerint legelőbb azt mondta: „legyen“ (t. i. világo sság) ¹⁾.

Midőn Philó e nézeteit kifejtette, egyáltalában nem gondolt Jézusra. Ő ez elméletével csupán a teremő és a teremtmények közti viszonyt akarta kifejezni, felvévén egy közléplényt, a ki a teremés első pillanatában istenőtlől származott, s mint isten gondolatának képviselője avval volt megbizva, hogy a világban rendet, fejlődést, szépséget és értelmet eszközöljön. És ez elméletével nem is sértette Philó a monotheismust. Az esze ágában sem volt, hogy e közléplényt, a logost, épen oly isteni lénynek tüntesse fel, mint a milyen isten (ő *Θεός*); ²⁾ vagy hogy azt Jézussal azonosítsa; mert habár Philó Jézusnak kortársa volt is, irataiban semmi nyoma nincs annak, hogy Jézust ismerte volna.

Mindazáltal ez azonosítás megis megtörtént. Még pedig lassan minden concilium nélkül. Egyfelől az apostolok idejében részint a Jézus iránti rajongó keresztény érzelem, részint a róla keletkezett mondák oda emelték az ő személyét, hogy az mintegy eszményivé vált, s ez által közelebb lépett az istenséghez, az az, valamivel „több lett, mint ember.“ ³⁾ Másfelől a plátonikus atyák is hajlandók voltak arra, hogy a személyiség eszméjét ne vegyék szorosan. Jézus személyének ez emelkedésében találkozott az ő személye a philonistáknak és plátónistáknak feljülről leszállított, igejével (*λόγος*), a mely tan már ekkor a levegőben volt. Vagy hogy Jézus istenségének kezdetét határozottabban fejezzem ki: a z ő s keresztényeknek Jézus iránti lelkesültsége egészen addig a pontig emelte az ő személyét, a hol már valamivel több volt, mint ember; a philonisták pedig ez alatt mind alább szállították a teremés kezdetén kimondott isteni szót, a logost, addig a pontig, a hol a logos Jézusnak az emberiségből kiemelt személyével találkozott. E ponton a kettőt egymással összeolvasztották. A Philó „másodrendű istene“ tehát csak hamar azonosítva lön Jézussal. Ez az azonosítás még a Pál idejében elkezdődött. Mutatja ezt az ő későbbi leveleiben levő christológiája. Innen

¹⁾ 1 Móz. 1.,.

²⁾ Vita Mos. 14, p. 156. De profug. 20, p. 562. De Gig. II, p. 270. Fragm. I. ap. Euseb. Praepar. Ev. VII, 13.

³⁾ A christológiának e fejlődési fokát jól jegyezzük meg; mert a 2-ik és 3-ik száz évek orthodoxiáját ez különbözteti meg a későbbi idők orthodoxiájától. Ez tákrózi vissza hiven a philonismust; és ez fejt meg az árianus vitákat.

kezdve a logos tana mind inkább felibe emelkedik a népszerű tanoknak, s a második száz esztendő közepe táján orthodox tanná kezd lenni, úgy annyira, hogy két egykoru író ez idő tájban a logos elméletét mint különösen keresztény tant emeli ki.

Ez írók egyike Justin Martyr. Justin Sicheben (Flavia Neapolis) született Kr. u. 89 körül, és görög nevelésben részesült. Irataiban azt mondja, hogy különös örömmel tanulmányozta a platonisták iratait és hallgatta a sichei iskola plátónistáinak előadásait. Később áttért a ker. egyházba, magával hozván philosophiai nézeteit is. Az evangéliumot az egyiptomi theológiából, platonismusból és judaizmusból vegyült alexandriai philosophia szemüvegén át tekintette; az ó testamentumot pedig az ihletés kutféjének. Ő az első keresztény egyházi atya, a kinek irataiban az alexandriai philosophia hatása szembetűnőleg mutatkozik. Mint philosophus-evangelista két „Apológiát” írt a keresztény vallás védelmére. Az egyiket Antoninus Piushoz, a másikat Mark Aurélhoz intézte. ¹⁾ Írt még egy védíratot „Dialogus cum Tryphone Judaeo” cím alatt a melyben Jézusnak messiási és isteni jellemét védelmezte a zsidóság ellenében. ²⁾ Justin egyike volt a legnépszerűbb embereknek a keresztények közt. Márk Aurel alatt vértanui halált szenvedett Rómában 165 körül. S e körülmény különös fontosságot adott az ő iratainak. Az ő iratain tisztán látszik az alexandriai philosophia hatása. Miként Philó, úgy ő is istent egy elvont és kimagyarázhatatlan lénynek tünteti fel, s a végtelen és a véges közé helyezi a Logost. Justin irataiban némely helyen a logost néha istennel egy-lényűnek, máskor bölcseségnek, angyalnak, első teremtménynek, első erőnek nevezi. ³⁾

¹⁾ Farkas J. Egyh. tört. I. köt. 36. §. Neander I., S. 1111.

²⁾ Justinnak ezeken kívül más iratokat is tulajdonítanak, u. m. Cohortatio ad Graecos (παραίνετικὸς πρὸς Ἕλληνας), Oratio ad Graecos (λόγος πρὸς Ἕλληνας), De Monarchia (περὶ μοναρχίας), Epistola ad Diognetum (ἐπιστολὴ πρὸς Διογνητὸν) De ezek hitelessége kétes. L. Neander K. G. I., S. 1120—1125. Semisch, Justin d. Märtyrer. Otto, De Just. M. Script. et doctr. commentatio. Baur, Vorles. d. chr. Dogmengesch.

³⁾ Apol. II, c. 6. Dial. c. Tryph. cc. 61. 62. Hogy mily pogányos értelemhen vette Justin a logost, kitűnik a pogányokhoz intézett nyilatkozatából: „Midőn azt mondjuk, hogy istennek szava sajátosságos módon származott istentől, minden természetes származás nélkül, vegyéték ezt úgy, mint a mely közös veletek (pogányokkal), kik Mercuriust szónak nevezitek. Midőn pedig azt mondjuk, hogy a szó (logos), a mely istennek első productuma volt, minden érintkezés nélkül állott elé, t. i. Jézus a mi tanítónk; és hogy miután ő megfeszítettett, meghalt és feltámadott, mennybe ment, mi ezek által semmi újat nem mondunk azoknak, a kik Jupiternek fiukát tulajdonítanak. (Dial. c. Tryph. p. 23. etc.)

Más helyen a logost fiúnak, az atya szolgájának, alsóbb értelemben vett istennek, urnak, szónak, és méltóságban isten után állónak veszi. Látszik rajta, hogy azonosítja a fiut Jézussal. Szerinte tényleg két isten van; de hogy e ditheismusa mellett az egyisten-ség eszméjéhez hű maradjon, azt tanítja, miszerint a fiu alsóbb rendű az atyánál; ⁴⁾ tőle szám szerint különböző, csak akaratban egy.

A másik író a 4-ik evangélium ⁵⁾ szerzője. Miként

⁴⁾ Ugyanott. — Tryphonhoz irt dialogusában azt írja, hogy Jézust abban az időben (Kr. u. 140) csupa embernek tartották az emberek.

⁵⁾ Az orthodox írók János evangéliumát a mai napig hitelesnek tartják, s mellette harcba kelnek. Még a híres kritikus, Tischendorf, is védi ezt „Wann wurden unsere Evangelien verfasst“ című munkájában, mely munka sem a nagy nevű íróhoz nem méltó, sem pedig annyit nem tanulhatunk belőle, a mit és mennyit Bleek-ben jobban felne találhatnánk. Elég az, hogy az orthodoxia szorosán ragaszkodik ez irat hitelességéhez, dacára a külső és belső erősségeknek, a melyek a bírálat közben hova-tovább mind hangosabban kiáltanak ez evangélium hitelessége ellen. Az új testamentumi iratokról általában elmondhatjuk, hogy a történetben alig találunk Kr. u. 150 előtt annak nyomára, hogy Pálnak némely levelein és a Jelenések könyvén kívül a többi új testamentumi iratok azok művei lennének a kiknek nevét viselik. A János evangéliumáról pedig a 170-ik év előtti időből épen semmit se tudunk. Sem egyházi író, sem eretnek nem látszik semmit tudni erről 170 előtt. A 4-ik evangélium legelőbb 170 körül tűnik fel a valentinianoknál, gnostikusoknál és montanistáknál. De ezek se tartják ezt határozottan a János apostol munkájának. Legelőbb irataikban semmi ilyesminek nyomára jöni nem lehet. Legelőbb Apollinaris (170—180) ismeri el ennek tekintélyét. Ez irat szerzőjének legelőbb alexandriai Theophil nevezí János apostolt 180-ban. Nem sokkal ezután Irenaeus hevesen kikel ennek hitelessége védelmére az azt megtámadók ellen. E védelemben az a különös, hogy ő ennek hitelessége bebizonyítására sehol se hivatkozik Polycarpra, a ki pedig neki tanítója, János apostolnak tanítványa, személyes ismerője volt és 167-ben halt meg. Idejárul az is, hogy az alogusok (egy ker. párt, mely a logos-tant, valamint a chiliazmust tagadta, s a János evangéliumát és a Jelenések könyvét elvetette) azonnal megtámadták ez evangéliumot, mihelyt az nyilvánosságra jött, s a fennebbi felekezetek elfogadták. Az alogusok ezt a Cerinthus munkájának tartották, a ki szerintők eretnek volt. S részint azért, mert Cerinthus írta, részint pedig azért, mert nem egyezett meg a többi evangéliumokkal, ezt tévtanok kutféjének nevezték. A 2-ik száz év végéről való kánonok és elbeszélések ezt a János apostol művének tartják. De ezek is csak koruk véleményére támaszkodnak ez állításukkal. Véleményeik támogatására semmi bizonyítékot nem tudnak felhozni. Ily állítás pedig semmi történeti alappal nem bír.

Hágyjuk tehát mi is e csupa találmokra alapított történetiellen állításokat, s vizsgáljuk meg az irat tartalmát. A 4-ik evangélium tartalma János apostolnál későbbi szerzőre mutat. Ugyanis ebben Jézusnak képe, az ő tettei, beszédei és élettörténete nem egyezik meg az eddigi evangéliumi

Justin, ugy ez író is philonista volt. Csakhogy ez mystikusabb és következetesebb volt nézeteiben, mint Justin. Ez író tisztábban látta az ellen-

tudósításokkal. Az evangelistának világnézete nem felel meg amaz idő világnézetének, a melyben Jézus Palestinában élt. Jézusnak és az evangéliumi történet cselekvő személyeinek leírása nincs sem természetes, sem történeti hűséggel előadva. Itt csupán egy philosophiai speculatio eredménye van felmutatva. A tanítványban, a ki mint szemtanu beszél, nem ismerünk rá arra a János apostolra, a kit a synoptikusok kétségtelen bizonyítékai, az apocalypsis és a kis ázsiai hagyományok előnkbe mutatnak. Ugy látszik, hogy Jánosnak semmi történeti célja sem volt. Evangéliuma egyoldalú. Jézus életének sok mozzanata'n csak átsuhan, másokat kizárólagossággal kezel. Nem csak mellőzi némely hagyományok tiszta sorozatát, hanem ki is zárja. De ez irat nem csak egyoldalú, hanem alanyias, önkényes is. Ebben nem Jézus beszél, hanem a szerző. Az író beleélté magát Jézusnak némely szavaiba, s ő beszél helyette. Alanyiaságra mutat az evangélium mysticismusa; oda mutat az is, hogy szerző előbeszédében egy philosophiai (a philóit) világnézetet tár előnkbe, mielőtt Jézus történetéhez kezdene. Már pedig, ha valamely író művét philosophiával kezdi meg, arról bizvást elmondhatni, hogy előtte a fő cél a philosophia; a történetírásban a lényeket a szerint idomítja.

Ez az író Pálhoz hasonlít annyiban, hogy a philói nézetek Pálnál is előtűnnek, — csakhogy Jánosnál erősebben ki vannak fejezve, s élesebben keresztül vannak vive. Bámulatos, hogy a János Jézusa durva következetességben még Pált is felülmulja, a ki radikalismusa miatt nem igen nyert működési tért a jeruzsálemi egyházban. Jézus tanításának alap gondolata Jánosnál nem történeti, mert ő az apostoli kor nagy harcait tüntetőmenynyé, álommá, esztelenséggé alakítja. A Pál i s t e n o r s z á g a a jövőre van alapítva. A János Krisztusa a boldog jelent hirdeti, a mely a jövőtől semmit nem vár, mert minden idők felett áll. A synoptikusok ugy mutatják fel Jézust, a mint a történeti valóságnak és a józan ész postulatumainak megfelel. Nálók Jézusnak a törvényhezi viszonyát a legmélyebb kegyesség jellemzi. János valahányszor Jézusnak ünnepi utjáról szól, az ünnepet a z s i d ó k ü n n e p é n e k nevezi. Jézusnak működési helye és ideje is különbözik Jánosnál attól, a hogy azokat a synoptikusok eleadják. Ezek egy évet vesznek fel, János hármat. A jeruzsálemi katasztrófa is másként van Jánosnál elbeszélve. Ezek és az a viszony, a melyben a 4-ik evangélium írója a 2-ik száz év közepén Kis-Azsiában folyt vallásos mozgalmakhoz áll, azt mutatják, hogy 1. a 4-ik evangélium a 2-ik száz év közepe táján oly író műve, a kinek lelke előtt az evangéliumnak az alexandriai philosophiával való összeegyeztetése, s Jézus személyének a Philó közpílényéveli azonsága lebegett; 2. hogy az író nézeteinek terjedést eszközöljön, azokat elbeszélés alakjában vélte legjobban előadhatni. Ez okból magát Jézus tanítványának adta ki, s elbeszélte Jézusnak mint Logósnak dicsőségét. Az evangéliumi hagyományt alája rendelte az előtte lebegett eszmének, s ez által azt eszményítette; 3. ugy látszik, hogy szerző ez iratában szem előtt tartotta azt a feszültséget és meghasonlást is, a mely a vallásos átalakulás e fontos korszakában az egymással ellenséges lábón álló m a r a d ó és h a l a d ó párt, tehát orthodoxia és haeresis közt létezett.

tétet a synoptikus evangéliumok és az új tan nézetei közt. Átlátta, hogy a philonismus isteni lényü és eleve létező logosa, s a keresztény hagyomány született, növekedő, megkísértett és meghalt Krisztusa közt semmi logikai kapocs nincs. Ugyan azért azon volt, hogy az evangéliumi történetet az új tan szelleme szerint átalakítsa. Ez okból írta evangéliumát Kis-Azsiában, majdnem abban az időben, a mikor Justin az ő *Apológia*-t írta Rómában. Szerző az evangéliumot a János apostol neve alatt adta ki, s a keresztények közt gyorsan elterjedt a János firmája alatt. Egyébiránt sem a szerző eljárása módján, sem pedig annak gyors elfogadtatásán nincs miért csodálkozunk. A szerző eljárásán azért nincs mit csodálkozunk; mert abban az időben szokott dolog volt, hogy az író saját művét valamelyik apostol, vagy tekintélyes egyházi atya neve alatt adta ki azért, hogy elfogadásának sikere biztosítva legyen. Aztán könnyű is volt az embereket e korban valamely irat hiteles voltáról meggyőzni. A 4-ik evangélium gyors elfogadtatásán sincs mit csodálkozunk; mert az új evangélium szelleme és tartalma megegyezett a ker. vallás új irányával, s ez okból tetszett az embereknek. A philói keresztény vallásnak eme kifejezését: „Jézus a testté lett logos” mindenki örömmel fogadta. Az egyszerű keresztény örömmel fogadta ezt azért, mert jól esett lelkének, hogy hite és szeretete tárgya ily magas fokon áll előtte, a nélkül, hogy monotheismus ez által sértve volna. Az egyházba áttért philosophusok pedig ez irányt és nézetet a hit és okosság kibékítésének tekintették. Az egyházba áttért plátónisták egész erejükből munkáltak a Krisztus-ige tanának terjesztésén. Emüködés eredménye az lett, hogy — bár az új evangélium és az új tan heves megtámadásoknak volt is kitéve az alogusok és más egykorak részéről — a logos tana és annak Jézus személyével való azonsága az új evangélium tekintélye által, már a 3-ik száz esztendő vége előtt orthodox tanná lett.

Ha a 4-ik evangéliumot figyelemmel átvizsgáljuk, látni fogjuk, hogy mily rendszerességgel vitte ki célját a szerző. Ő az evangéliumba új elemeket, új elveket csempészett be, s hogy e célját valósíthassa, kihagyott az evangéliumi történetből minden olyant, a mit a logos-tannal összeegyeztetni nem lehetett. Ez új elemeket azonnal feltaláljuk az író előbeszédében a mely teljes összhangban áll a Philó eszméivel. Itt azt mondja szerző, hogy a logos-isten (-ige-isten, *λόγος Θεός*) kezdetben istennel vala, de rajta kívül áll. ¹⁾ Minden a Logos által lett (*ἐγένετο*), nem pedig terem-

Ezek rövid vázlatban azok a külső és belső erősségek, a melyek a 4-ik evangélium hitelességét teljesen lerontják. Majdnem így állunk a János leveleivel is.

¹⁾ *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος; Ján. 1.*

tetett, s ennek működése nélkül semmi sem létesült. ¹⁾ Ebben élet van s ez élet az emberek világossága. ²⁾ Minthogy pedig a sötétség, e tagadólagos elem, ellene harcol az isteni világosságnak, ezért a Logosnak, vagy az egyszülött fiunak (*μονογενής*) egy időre emberi testbe kellett öltöznie, hogy az embereknek az isteni titkokat kijelentse; a sátán működéseit ellensúlyozza, s az embereket — a kik itt világosság és sötétség gyermekeire vannak osztva — e világ fejedelmének, az ördögnek, hatalma alól kiszabadítsa. ³⁾

E vizsgálódás azt mutatja, egyfelől: hogy az evangelista a plátói dualismust az emberiségre is ráalkalmazza; másfelől azt látjuk: hogy ez a theologia egyáltalában nem egyezik meg az ősz keresztény hagyományokkal és evangéliumi történettel. Ez evangéliumban többé semmi értelme nincs az ember fia kifejezésnek; az itt az isten fiává válik. ⁴⁾ Ebben Jézus magáról azt állítja, hogy ő eleve létezett, s most csak előbbi dicsőségébe tér vissza. ⁵⁾ Itt a Krisztus-ige magát a vallásos és erkölcsi élet szerzőjének és központjának adja ki; ⁶⁾ szóval oly dicsőséget tulajdonít magának, hogy midőn ezeket tanítványainak elbeszéli, egyszersmind azt is kötelességének tartja kijelenteni, hogy az atya nagyobb nálánál, hogy ő nem egyenlő az atyával, hanem alája van vetve istennek, mint annak szolgálja s mint olyan, a kinek abszolút léte nem lévén, létét és lényét istentől vette. Mintha attól tartana, hogy e nagy dicsőség hallatára azok kétségbe találnák hozni az atya elsőségét. ⁷⁾ Egyébiránt az evangélium szerzője nem csak e helyen mutatja ki a fiu alárendeltségét, hanem egyebütt is. Például a 17-ik rész 3-ik versében azt mondja, hogy egyedül az atya az igaz isten (*ὁ μόνος ἀληθινὸς Θεός*). Más helyen pedig azt mondja: „nem cselekedhetik a fiu magától“. ⁸⁾ S e helyek által azt bizonyítja be, hogy Jézust csak korlátolt értelemben lehet istennek nevezni, olyan formán, mint a hogy régebben isteneknek nevezték Izráel bíráit.

Ha a keresztény vallásba idegen elemeket nem vegyítettek volna be az atyák, meglehet, hogy az egyház christológiája másként fejlett volna ki. A lelkesültség emberből csinálhat istent; de istenből embert soha sem. Az

¹⁾ Ján. 1,₃: *πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν.*

²⁾ Ján. 1,₁₄: *ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων.*

³⁾ Ján. 12,₃₁. 14,₃₀. 17,₁₅.

⁴⁾ Ján. 11,₄.

⁵⁾ Ján. 8,₅₈. 17,₅.

⁶⁾ Ján. 5,₂₁. 26. 6,₃₃. 11,₂₅.

⁷⁾ Ján. 14,₂₈.

⁸⁾ Ján. 5,₁₇₋₁₉.

és keresztény érzelem is ez irányt követte. Ámde, midőn a ker. érzelem ez irány egyik pontjára eljutott a Jézus személyének emelésével, akkor közbelépett a philosophia, s ez az isteni lényt csinálta emberré, hasonlóan a hajdankori hitregék incarnationalis elméleteihez. Ez új irányt képviselték Justin és a 4-ik evangelium szerzője, a kik az alexandriai philosophia logos-tanát Jézusra alkalmazták. Hogy aztán ez irány hova fejlődött, azt a következő cikkekben látjuk meg.

52. §. A két istenség tana.

A philonisták által előtérbe hozott Logos tana, t. i. hogy Jézus a megtestesült Ige, hovatovább mind inkább megnyerte a hagyományos atyák rokonszenvét. Már a 2-ik század végén népszerűvé kezdett lenni, s a 3-ik század vége előtt oda jutott, hogy egyházi orthodox dogmává lett. A philosopháló atyáknak ez új irány iránti hajlama mellett, elősegítette e tan fejlődését az, hogy a mint az egyház idővel számban és erőben növekedett, mind inkább arra törekedett, hogy az egységet mind a tanokban, mind azok alakjában fentartsa. Elősegítette az a körülmény, melyszerint az egyház mind közelebb kezdett jutni aponthoz, a hol a birodalom és egyház összeolvadnak. És végre elősegítette az, hogy a püspökség a 2-ik század közepétől kezdve mind inkább felibe emelkedett az ősi presbyteri rendszernek, s az előtte álló helyi akadályokat legyőzve, kezébe ragadta azokat a jogokat, a melyek eddig minden egyes egyháztagnak sajátai valának, — egyszersmind kijelentette, hogy csak a püspökségnek van joga meghatározni azt, melyik keresztény tan törvényes és isteni. Így keletkezett az ősi katholicismus, a régi orthodoxia. És így nyert hatalmas támaszt az ige tana egy testületben, a melynek tagjai kisebb-nagyobb mértékben barátai voltak a logos-elméletnek.

A keresztény vallás eredetileg a szív és lelkiismeret vallása volt. Most egészen megváltozott. Többé nem az volt vallásos, a ki szent életet élt, hanem az, a ki az igaz hitet vallotta. Ezután már a püspökök határozták meg, — a kik még eddig egymás közt egyenlő rangúak voltak, — hogy mi szükséges az üdvösségre, vagyis, mit kell hinni és mit nem. S ha bár a montanistáknál e tekintetben ellentállásra találtak is, ők még is célt értek a n a t h e m á j o k k a l. A logos tana ez időtől kezdve püspöki tan lett. S minthogy a nép a püspököket lassanként az apostoli hagyomány há őreinek, az egyházat az örök igazságok letéteményesének kezdte tekinteni: ennél fogva hajlandó volt elfogadni a logos-tant, a melyet a püspökök a János apostol firmája alatt tanítottak, s a melyről azt állították, hogy ezt a tanítványoknak maga a Logos, ¹⁾ amaz isteni ige jelentette ki,

¹⁾ V. ö. Ján. 6.,₄₆.

a ki annyira ismerte istent, hogy őt és az égi titkokat tisztán meg tudta mutatni az embereknek.

De térjünk vissza történetünkre, s vegyük fel az események fonalát ott, a hol az előbbi cikkben Justinnál és a 4-ik evangelistánál elhagytuk. Ezeknél az láttuk, hogy a logos elmélete még tökéletlen, határozatlan. ¹⁾ Ily határozatlanul és különböző felfogással hirdetik ez elméletet a 2-ik száz év végén T a t i a n, ²⁾ a Justin tanítványa, A t h e n a g o r a s ³⁾ és antiókiai T h e o p h i l, ⁴⁾ a mi azt mutatja, hogy e t a r e k k o r még nem volt hivatalosan megállapítva. És ily ingadozásban találjuk ez elméletet a 2-ik száz év végén és a 3-iknak elején I r e n a e u s lyoni püspöknél, T e r t u l l i a n kártágói presbyternél és alexandriai Kelemennél.

I r e n a e u s, ⁵⁾ a Polycarp tanítványa, 177—202-ig volt lyoni püspök. Kiképeztetését a népszerűvé vált logos-tan emelkedési árában nyerte. A mint Florinushoz intézett levele mutatja, heves ellensége volt a Gnosticismusnak. ⁶⁾ Nagy barátja volt annak az eszmének, hogy az egyházban egység legyen. Sokat is tett a logos-tan terjesztésére és szilárdítására. De minthogy a vallásos szemlélődés terén nagyon félnék volt, ezért nem sok világot derített e kérdésre. Elismerte a fiú alárendeltségét, sőt annyira ment, hogy közte és az atya közt minden lényeges különbséget eltörölt. Midőn a fiuról, mint az atyának l á t h a t ó v o l t á r ó l, és az atyáról, mint a fiu l á t h a t a t l a n v o l t á r ó l szól, annyira megy, hogy majdnem megtagadja mindkettő személyiségét, s ezeket ugyanazon egy isten k é t m ó d j á n a k tekinti. Midőn pedig a fiut és a szentlelket istennek k é t k e z é h e z hasonlítja, ekkor azokat öntudatlan eszközöknek vagy szerveknek tekinti, nem pedig személyeknek. Ilyenformán a sabelliusi unitarizmusba esik. Az emberi természetről azt tartotta, hogy az Ádám óta meg van romolva, s hogy ez üdvözülhessen, tisztán kell istenhez járulnia az

¹⁾ Különösen kitűnik e határozatlansága Justinnak Tryphovali dialogusában, a hol (233. l.) így nyilatkozik: „nem tudom ugyan bebizonyítani a Jézus eleve létezését; azonban annyi bizonyos, hogy ő istennek Krisztusa.”

²⁾ λόγος πρὸς Ἑλλήνας. C. Gentes. §. 5.

³⁾ Legatio pro Christianis (πρεσβεία περὶ χριστιανῶν), c. 10.

⁴⁾ περὶ τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως. Ad Autolyc. II, 15.

⁵⁾ Az ő iratai közül ma csupán az „ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως“ című és a Gnosticusok ellen irt 5 könyvének elseje van meg eredeti görög nyelven. A többi munkái latin fordításban maradtak fenn. A többi iratai ezek: 1. Adversus haereses; 2. Fragmenta ex opusculis deperditis; 3. Adversus gentes de scientia sive disciplina; 4. ad Marcianum de apostolica praedicatione; 5. Varias disputationes; 6. ad Florinum de ogdoade; 7. ad Blastum de schismate; 8. ad Florinum de Monarchia; 9. in Apocalypsin; 10. ad Victorem; 11. ad Fratres in Asia et Phrygia; 12. ad Demetrium.

⁶⁾ Farkas, Egyh. tört. II. köt. 69. §.

istenség második személyében Krisztusban. Szerinte az isten fia azért lett emberré, hogy az ember isten fiává lehessen; ¹⁾ következőleg az ember a logossal egy természetű. Azonban a mint az ember tökéletesedik, oly szenvedéseket is ki kell ennek folyamán állania, a melyeket az isteni természettel megegyeztetni nem lehet. Ezért azt mondotta, ²⁾ hogy Jézusban teljében pihent a logosz az alatt, a míg őt a sátán megkísértette. s a míg a kereszten szenvedett és meghalt.

Már Tertullian ³⁾ nem volt olyan határozatlan, mint Irenaeus. Heves természete, merész fantáziája, mély érzelme és éles ítélő tehetsége őt a montanisták közé vitte át, a miért az egyházi írók, különösen Hieronymus, nem számítják a homines ecclesiae ⁴⁾ közé, bármennyit tett is az orthodoxia érdekében; sőt épen eretnekséggel vádolják. ⁵⁾ Valóban Tertullian annyira merész is volt állításaiban, miszerint azt mondotta, hogy ő látta istennek saját tetteit, a ki csak egy bizonyos idő mulva kezdett atyává lenni, az által, hogy saját örök lényéből egy részt kilökött. ⁶⁾ Továbbá azt állította, hogy ő tudja, mikor kezdett létezni a Logosz, t. i. akkor, a mikor isten azt mondotta a Mózes 1. könyvében: legyen világosság. ⁷⁾ Szerinte a fiu nem egyéb, mint istennek sugara, kiterjedése, s e sugár, ez alsóbb rendű isten öltözött emberi alakba. Némely irataiban azt mondja, hogy Jézusnak csak emberi teste volt; más helyen pedig azt, hogy emberi lelke is van. Szerinte istenből két lény ömlött ki: a fiu és a

¹⁾ Adv. Haer. III, 10. 2. 19.

²⁾ Adv. Haer. III. 19₃.

³⁾ Quintus Septimius Florens Tertullianus Kárhágóban született 160 körül. 190—220-ig kárhágói presbyter volt és ez idő alatt alapította meg a híres észak-afrikai iskolát. Számos irata maradt fen. Ezek közül némelyeket azelőtt irt, mielőtt a montanistákhoz csatlakozott; másokat azután. Korábbi iratai: 1. Apologeticus ad nationes; 2. advers. Judaeos; 3. Praescript. adv. Haereticos; 4. de testimonio animae; 5. de poenitentia; 6. de baptismo; 7. de oratione. Későbbi iratai, melyeken a montanismus látszik, ezek: 8. de patientia; 9. de carne Christi; 10. de resurr. carnis; 11. de anima; 12. adv. Marcionem; 13. adv. Hermogenem; 14. adv. Praxeam; 15. adv. Valentinianos; 16. Scorpiae adv. Gnosticos; 17. de corona militis; 18. de virginibus velandis; 19. de cultu feminarum; 20. ad uxorem suam; 21. ad martyres; 22. de pudicitia; 23. de habitu muliebri; 24. de fuga in persecutione; 25. de monogamia; 26. de pallio; 27. ad Scapulam. (Nösselt, de vera aetate script. Tertull. opusc. Fasc. III. 1—198. Schwegler, Montanismus, S. 4.)

⁴⁾ adv. Helvid. 17.

⁵⁾ Apol. contr. Rufin. III, 27.

⁶⁾ L. a Revue des deux Mondes-ban Tertullien et le Montanisme. 1864. Nov. 1.

⁷⁾ Adv. Prax. 7.

szentlélek. Azonban ez utóbbi csak pünkösztör lett külön személylyé. A későbbi orthodoxia szerint ő csakugyan eretnek volt;¹⁾ de az orthodoxia még is dogmává emelte Tertullióannak ama kifejezését, a melynél fogva azt állította, hogy a fiu világosságtól lett világosság (*φᾶς ἐκ φωτός*).²⁾

Az egyházi írók a mondottak szerint eretneknek nyilvánították Tertullióánt. Pedig ő tanította legelőbb a háromságot, a melyet később az egyház módosítva dogmává emelt. A keresztényeknél már a 2-ik százban létezett egy bizonyos háromság. Ők ugyanis elismerték az atyát teremtőnek, a fiut isten országa megalapítójának, s a szent lelket isten ügynökének, az emberiség üdvözítésére. Azonban ekkor még semmi dogmatikai erőt nem tulajdonítottak e meghatározásnak. Az antiókiai egyházban Theophil már használta néha a *τριας* kifejezést; de nem abban az értelemben, a hogy később használják.³⁾ A háromságnak ily értelmezését Tertullian kezdte meg, az által, hogy a trinitas szót kitalálta a végre, hogy az ő hitvallásának istenét vele kifejezhesse, a mely isten bár — szerinte — három személyű és egylényegű; mindazáltal ezek közt az atya abszolút elsőséggel bír.

Tertullian idejében a viták még csupán az istenre és Jézusra voltak irányozva. A szentlélek még nem lett vita tárgyává. E felől az emberek különbözőleg vélekedtek. Némelyek, mint a pogányok, — a kik szerették szaporítani az istenek számát, — személynek tekintették; mások a *πνεῦμα* köznemű görög szóból indulva ki, azt csupán istennek az ember lélekre gyakorolt befolyásának vették. Vita tárgyává a szentlélek, annak személyisége, s az atyához és fiuhoz való viszonya a 4-ik században lesz, előbb nem.

Tertullióannál sokkal tovább mentek az alexandriai transcendentalis theologia növendékei a 3-ik században,⁴⁾ mint alexandriai Kelemen, római Dénes és Origen. Ezek közül Kelemen⁵⁾ oly magasra emeli

¹⁾ A Praxeas elleni irata 3. fejezetében azt mondja, hogy körülötte az az általános nézet, hogy Jézus csupa ember volt.

²⁾ L. a niceai hitformát Helv. Conf. 125. l. — Eredetiben Hagenbach Dogmengesch. 206. l. 3. jegyz.

³⁾ Hagenbach, Dogmengesch. 100. l. 3. jegyz.

⁴⁾ Ezek közül kivált alexandriai Dénes; mert ő Jézust a teremtett lények közé sorozta. Annyira ragaszkodott a fiu alárendeltségéhez.

⁵⁾ Alexandriai Kelemen (Tit. Flav.) ifju korában a jeles stoicus bölcsész, később katecheta Pantaenus tanítványa volt. Ennek halálával, 212. tájban, tanítója hivatalába lépett, miután a ker. vallásra tért. Iratai között nevezetesebbek: 1. *λόγος προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας*; 2. *παιδαγωγός* 3 könyvben; 3. *στροφάκια (τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομημάτων στροφάκεις)* 8 könyvben; elveszett egy könyv-

stent a plátói speculatio hatása alatt, hogy az végre csupa üres, elvont eszmévé válik. Ez az oka, hogy ő annyira ragaszkodott a Logos eszméjéhez. Ebben legalább egy tökéletlen istenre talált, a kit megfoghathott. Csak hogy ő a Logosnak is olyan jellemet tulajdonított, ¹⁾ a mely miatt doketismusba esett, azt állítván, hogy Jézus természetfeletti eledellel táplálkozott, és hogy midőn a zsidók keresztre feszítették, ő valósággal nem szenvedett. Kelemen tudományos készülségű ember és buzgó keresztény volt, s sokat tett a logos tanának terjesztésére. Azonban Origen őt is túlszárnyalta e tekintetben.

Origen, ²⁾ a kit ritka mély theologiai ismerete és eredetisége miatt *ἀδαμάντινος*-nak *χαλκέντερος*-nak neveztek, Alexandriában született 180-ban, meghalt 254-ben. Ő egyike volt az új irány legjelesebb képviselőinek és terjesztőinek. Ritka tudományos ismerete és rendszeressége miatt mindenki előtt tekintély volt, s ez által sokat tett a későbbi orthodoxia kifejlődésére. Előtte senki sem tartotta örökkévalónak a logost. Ő tehát legelőbb is ez eredeti eszmével lépett fel, határozottan kijelentvén, hogy a logos, vagyis a fiu, örökkévaló. Azonban a logost nem választotta el a többi teremtményektől; sőt azt állította, hogy a teremtés és az emberi lelkek is örökkévalók. E nézete szerint Jézust örökkévalónak tartotta; de azt mondotta, hogy épen oly természetű, mint mi, istennek teremtménye. Ő a fiut az atyánál kisebbnek tekintette; azok egységét csupa erkölcsi egységnek vette. ³⁾ Az Origen rendszerének az volt a legnagyobb gyengéje,

ből álló irata, a melynek *ὑποτυπώσεις* volt a címe. Kelemen az ekklektika philosophia barátja volt. Hogy mikor és hol halt meg, bizonytalan.

¹⁾ Paed. I₇. II₈. 10. III_{11,12}. Strom. I₂₃. VII₁₁. 2.

²⁾ Origen munkái közt legnevezetesebbek az ő exegetikai és dogmatikai dolgozatai. Az előbbieik közül fontosabbak: 1. Homiliae. 2. Comment. et Scholia in Gen. Exod. Lev. Num. Deut. Jos. Jud. Ruth. Reg. Job et Psalm. Prov. Cant. Isai. Jer. Thren. Ezech. Ose. Matth. Luc. Joan. Ep. ad Rom. Fragment. in Act. et in Epp. ad Gal. Ephes. Coloss. Thess. Tit. Phil. et Hebraeos. Tetraplz, Hexapla et Octapla. A dogmára vonatkozólag ezek: 1. *περὶ ἀρχῶν* (de principiis, libri IV.); 2. *κατὰ Κέλσου* (contra Celsum libri VIII.) Kisebb dolgozatai: de oratione; de exhortatione martyrii stb. (L. Car. de la Rue, Par. 1733.)

³⁾ Hom. I. in Joh. Opp. IV. p. 22. L. 39. c. 39. Contr. Cels. VI. 64. Hom. XXXII. De princip. I₄. De oratione című munkája 48. lapján azt mondja: „csupán az istenhez, a mindenség atyjához kell imádkoznunk, a kihez üdvözítőnk is intézte könyörgését.“ Comment. vol. II. p. 47. így nyilatkozik: „Ki kell mondanom, hogy az, a ki önmagától való isten, az „a z i s t e n“ (ὁ Θεός); de a ki az ő istenségéből való részesedés által istenesül meg, azt nem lehet „a z i s t e n n e k“ nevezni, hanem csak „i s t e n n e k“ (Θεός névelő nélkül); ezek közül való különösen a minden teremtmények elsős z ü l ő t t e.“

hogy, miután egy erkölcsi esés következtében csak egy testtel lehetett felruházni az eleve létező lelkeket: ennél fogva nem lehetett felfogni, hogy miként öltözhetett emberi testbe Jézusnak tökéletes lelke. Hiában próbálta Origen e nehézséget elhárítani az által, hogy Jézusnak bizonyos égi és az emberekénél tökéletesebb testet tulajdonított. Ez a kiegyenlítés nem csak nem sikerült, sőt doketizmusra vezetett.

Az Origen rendszere ha legmélyebb és legrendesebb volt is, tiszta unitarizmusban végződött. Az egyház üldözte is ezért az ő emlékét és iratait. Mind a mellett a logosnak általa kijelölt álláspontja és örökkévalósága még is lényeges részévé vált ez alakuló félben levő tannak.

53. §. A két istenség ellen tett óvástételek.

Igy állott a dolog a logos-tannal az Origen idejében. A püspökség általában a mellett nyilatkozott. S e tekintélyek nyomán mind keleten, mind nyugaton hova-tovább jobban terjedt az új tan, habár azok, a kik azt elfogadták, nem voltak mindnyájan ugyanazon véleményben róla. Azonban, a mily mértékben kapott lábra az ige tana, s a mily mértékben terjedt, abban a mértékben hallatszottak és emelkedtek az óvástételek ellene, zsidó országban, ¹⁾ különösen pedig magában a római birodalomban. Ugyanis az egész római birodalomban elszórva levő nagy egyházi községek előtt még mind a judaizmussal közös monotheismus lebegett; ehhez ragaszkodtak ők, a melyet Jézus maga vallott, s a melyért annyi keresztény szenvedett vértanu-halált. A testté lett logosnak, az *i n c a r n á l ó d o t t* J é z u s n a k, egy másdrangu istennek tana előttök két istenségre vezetőnek tűnt fel. Az új tan által veszélyeztetve hitték a monotheismust. Novatian szerint megbotránkoztak Jézus istenségében. ²⁾ Origen szerint félték a két-istenségtől. ³⁾ Ez okból óvást tettek ellene. Különösen egy hatalmas kis-

¹⁾ Az ebionitáknak és názárénusoknak nevezett zsidó-keresztények szigoruan ragaszkodtak ősi hitnézetekhez, a monotheismushoz, Palaestinában Syriában és Dekapolisban. Ezek jobbjai, mint Theodotion, Symmachus és Aquila, az ismeretes ó-testamentumi fordítások szerzői, hevesen kikelték az új irány két istensége ellen. A zsidó-keresztény-unitáriusokat ősi hitnézetekhez való szoros ragaszkodásuk miatt később az idegen elemek hatása alatt kifejlett új irány hívei eretnekeknek nevezték (E u s e b. Hist. lib. VI. c. 17. — A m b r o s. Prol. comm. in Galat. T h e o d o r e t. Haer. Fab. lib. II. c. 2).

²⁾ Cap. 30, p. 115: „Sed quia obluctantes adversus veritatem semper haeretici sinceræ traditionis, et catholicae fidei controversiam solent trahere, scandalisati in Christum, quod etiam Deus et per scripturas adseratur, et a nobis hoc esse credatur“ etc.

³⁾ Comm. Vol. II. p. 47: „καὶ τὸ πῶλλους φιλόθεους εἶναι εὐχομένους ταρασσόν εὐλαβούμενους δύο ἀναγορεύσαι θεούς“ κ. ι. λ.

gzsiai párt, az a l o g u s o k, hevesen kikelt és hosszasan ostromolta a logostant, valamint az ezt támogató 4-ik evangelium, sőt a János neve alatt létező összes iratok hitelességét is.

A logos elméletének védői hiában mentegőztek az ellenök szórt két istenségi vád ellen az által, hogy most az atya elsőbbségét, majd az atya és fiu közti lényeg-egységet, majd pedig azok szándékbeli és akaratbeli erkölcsi egységét állították. Mindez nem elégítette ki az e lenpártot és nem oldotta meg a nehézségeket; mert így értelmezve, a polytheismust is monotheismusnak lehetett volna felmutatni. Az unitárius párt tehát az új tannal szemben, hivatkozva a Jézus személyéről fenmaradt régi hagyományra, ahöz ragaszkodott, hogy az isteni monarchiát fen kell tartani. „M o n a r c h i a m t e n e m u s”, ¹⁾ mondták a 2-ik és 3-ik száz esz'endők unitáriusai keleten és nyugoton az o e c o n o m i a ellenében. Innen ez idők unitáriusait m o n a r c h i a n u s o k n a k is nevezték, a kik úgy lát-szik, nem csak keleten, de kivált nyugoton, főleg Rómában sokáig hatalmasok voltak, a mit az is bizonyít, hogy a római püspök szivesen üdvözölte Praxeast, egy kis-ázsiai unitáriust, Tertullióannak nagy boszuságára.

A két istenségi elmélet ellen való harcban kevés részt vettek a palae-stinai és Jordán melletti zsidó-keresztények elszigeteltségök miatt. Ezt inkább a római birodalomban levő más keresztények folytatták. Az unitarizmus érdekében folytatott eme harcban különösen kitűntek: Artemon, Theodot, Praxeas, Callistus, Noetus, Sabellius, Beryllus és Sámosítai Pál. ²⁾

Mig a pogánység szelleme némely keresztényeket arra vezetett, hogy a logost emeljék és Jézussal azonosítsák: addig mások szintén pogányos értelemben azt tanították, hogy az atya és fiu között semmi személybeli különbség nincs és Jézus nem egyéb, mint emberi testbe öltözött isten. Ezek szerint maga az atya volt kitéve a megkísértetésnek; az szenvedett a kereszten és az halt meg. E vélemény követőit p a t r i p a s s i a n u s o k n a k nevezik. Némely egyházi történetírók ezekhez számítják Praxeast is; ³⁾ azonban tévednek, mert e nevet alaptalanul adták Tertullióan ⁴⁾ és mások neki és követőinek. ⁵⁾ Mások ellenben azt tanították, hogy Jézus egyszerű ember volt. E nézetben voltak T h e o d o t és A r t e m o n Kr. u. 192-ben. A mint az Artemon elleni egykoru iratokból látszik, ezek nézeteik támogatására az apostolok tekintélyére és azok követőinek bizony-

¹⁾ Tertull. adv. Prax. Sect. 3, p. 502. Ugyane lapon úgy nyilatkozik: „Monarchiam sonare student Latini, oeconomiam intelligere nolunt etiam Graeci.“

²⁾ Arius és az ő hívei, Marcellus, Photinus, és Bonosus későbbben lépnek fel.

³⁾ F a r k a s, Egyh. tört. I. köt. 90. 91. lapok.

⁴⁾ Adv. Prax. c. 20. 29. — Philastr. Haer. 65.

⁵⁾ Lardner's Works, Vol. IV. p. 678.

ságtételére hivatkoztak. Egyik egykoru író, Eusebius szerint, ezeket mondja Artemonról és Theodotról, s ezek követőiről: „Azok, a kik ugy vélekednek hogy Jézus csupa ember volt, emelik ennek régiségét. Mert azok ugy tartják, hogy a régiek mindnyájan, sőt magok az apostolok is azokat a tanokat vallották és tanították, a melyeket ők védelmeznek; és hogy Victor püspökig az evangelium igazsága fenmaradt; de ennek utóda Zephyrinus óta megromlott“. ¹⁾ Theodoret, egyház-történet-író így nyilatkozik Artemonról: „Artemon megegyezik velünk abban, hogy a fő istenséget elismeri, s azt a mindenség teremtetőjének tartja. Azonban azt mondja, hogy a mi urunk Jézus Krisztusunk csupa ember, a ki szűztől született, s a prófétáknál fensőbb erővel bír. Ő azt állítja, hogy ez volt az a tan, a mit az apostolok prédikáltak; azonban némelyek eléállottak, és Krisztusból, a ki nem isten, istent csináltak“ ²⁾. Victor római püspök kiközösítette ugyan Theodotot a római egyházból, ³⁾ a melynek mindketten tagjai voltak; de ez nem theologiai véleménye miatt történt, nem is a háromság érdekében; hanem a sabellianismus miatt. Az Artemon és Theodot ellenei azzal vádolták őket, hogy igen nagy barátai Aristotelesnek és Theophrastus philosophusoknak, s Galen orvosnak; és hogy igen erősen használják a geometriát, a bírálatot és a syllogismust a szent írás magyarázásában, azaz, nem imádják a betűt. Mintha bizony a tudomány nem férne össze a vallással és nem válnék annak előnyére! Hisz ők is éppen ugy használták a philosophiát, csak hogy ez hamis philosophia volt.

A míg Artemon és Theodot Rómában hirdették isten egységét és Jézus emberi voltát, addig Praxeas, egy kisázsiai keresztény, nagy befolyást gyakorolt és sikerrel hirdette az isten egységét Afrikában 186-ban. Teméntelen ember c-atlakozott az ő nézeteihez. Sőt midőn az ázsiai püspökök a 2-ik század végén őt a montanista mozgalom miatt a római püspökhöz küldötték, ez nagyon szivesen fogadta, a mi oda mutat, hogy a római püspök és egyháza nézetei egyeztek a Praxeaséival. ⁴⁾ Egyfelől a Praxeas Rómábani fogadtatása, másfelől az ő sikerdús afrikai működése, ⁵⁾

¹⁾ Euseb. Hist. eccl. lib. V. cap. 28.

²⁾ Hist. Fab. Lib. II. c. 4, p. 220.

³⁾ Ez alkalommal rajta kívül még oly sokat közösitettek ki, hogy ezek elég számosan voltak arra, hogy magoknak külön püspököt válasszanak. Az ezek által megválasztott ellenpüspök Natallis volt (Euseb. Hist. eccl. lib. V.), kivel aztán az ezeket száműző egyház papjai alávaló módon bántak.

⁴⁾ A római egyház nagyon restelli azt, hogy Róma és püspökei valaha unitáriusok voltak. Már pedig még is azok voltak a történelmi tények szerint.

⁵⁾ E sikerdús működést bizonyítja Origennek egy nyilatkozata, melyben azt mondja, hogy „a hívők nagy része csak a megfeszített Jézust

melynélfogva mind inkább kiszorította onnan az *o e c o n o m i á t*, vagyis a háromságot, s helyette a *monarchiá t*, vagy az isten egységét emelte érvényre; valamint az is, hogy ő határozott *alogista* volt: annyira felingerelte a montanista Tertulliant, hogy ellene egy éles iratot irt. Tertullian adta neki és követőinek legelőbb a *patripassiani* elnevezést is, az által, hogy Praxeasnak ama nézetét, — melyszerint az egy isten, a mindenek atyja, az ember Jézusban lakott, hogy őt épen azokra a cselekedetekre és beszédekre képesítse, a melyeket ő maga tett, — oda magyarázta, mintha azt állította volna, hogy *ipse pater passus est.* ¹⁾

Ilyesmit Praxeas ²⁾ soha sem állított, a mit az is mutat, hogy követői hevesen kikeltek ez elnevezés ellen. Ezt csak szenvedélyes ellenfelei fogták reá. Ő, miként Hermás, a régi christológiához szitott, azt tartván, hogy a fiu nem más, mint az ember Jézus, a ki istennek lelkével teljes.

Hasonló nézetben voltak *Kallistus*, római püspök ³⁾ 218—223, *Noetus* 230-ban és *Sabellius* 260-ban. Még *Zephyrinus* is félt a két istenségi elmélettől. Ő csupán egy istent ismert, és Jézus Krisztust, a ki született és szenvedett. Ezek mindenikének sok követője volt. Különösen a *Sabellius* ptolemaisai presbyter nézetei nagyon el voltak terjedve és népszerűek voltak Afrikában, Keleten és Rómában; annyira, hogy *Athanasius* így jaidul fel e feletti fájaldalmában: „némely libyai püspökök a *Sabellius* tanát követik, s ott e tan úgy el van terjedve, hogy alig predikálják már az egyházakban az isten fiát,“ ⁴⁾ az az, hogy Jézus a háromság második személye.

Sabellius az isten egységére nézve tökéletesen egyet értett *Praxeas*s'al. Abban azonban eltért tőle, hogy *Sabellius* nem vetette el egészen a *logostant*, hanem módosította. A helyett, hogy a *logost* közvetítőnek tekintette volna isten és a világ között, ő ezt egy benső isteni mozzanatnak vette, a mely az egységet arra ösztönözte, hogy magát háromságban jelentse ki. Szerinte tehát isten a *logos* által egymásután atya, fiu és szentlélek lett.

ismeri, a *logos*ról tudni sem akar, — annyira, hogy szükségesnek látszott meghatározni Jézusnak istenségét.“ *Comm. in. Joh. vol. II. pp. 49,52.*

¹⁾ *Adv. Prax. c. 20. 29.*

²⁾ A *Praxeas* iratait az ellennézetűek mind megsemmisítették. Az ő nézeteit csak ezek irataiból tudhatjuk. Egyébiránt nem csak az ővé! semmisítették meg, hanem az ő idejebeli összes unitárius írók műveit is.

³⁾ Lásd *Hippolytus*nak nem régen felfedezett *Philosophumena* című könyvét. — *Bunsen*, *Hippolytus und seine Zeit.*

⁴⁾ *De Sententia Dionysii. Opp. vol. I. p. 522:* „*ἐν πενταπόλει τῆς ἀπὸ Αἰβύνης τρικαῦτα τινες τῶν ἐπισκοπῶν ἐφρόνησαν τὰ Σαβελλιοῦ καὶ τοσοῦτον ἰσχυσαν ταῖς ἐπινοιαῖς, ὡς ὀλίγου δεῖν μηκέτι ἐν ταῖς ἐκκλησιαῖς κηρυττέσθαι τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ.*

Azonban e három név nem három külön személyt jelent, hanem az istenségnek csupán három módját (*πρόσωπα*), a történelem három főbb mozzanatában: a törvényben, az evangyéliomban és az egyházban történt három isteni nyilatkozatnak megfelelőleg. Szerinte midőn isten úgy jelentette ki magát, mint fiu, ekkor az atya visszatért a monásba; midőn pedig lélek gyanánt mutatta fel magát, ekkor a fiu tért vissza az istenségbe.¹⁾ Sabelliusnak e nézete pantheistikus jellemű ugyan, a miért ellenei nem is késnek őt Heraclitushoz és Porticushoz hasonlítani; de az is valószínű, hogy Sabellius nem tért el ennyire Praxeastól. Legalább Beausobre, egy híres francia egyházi történétíró, azt mondja róla, hogy „lehetetlen miszerint ő ily nézeteket vallott volna a logost illetőleg, ezeket az orthodoxiának kellett kihúzni az ő nézeteiből.“²⁾

Ez a sabelliusi unitárizmus az isten szoros egységéből indult ki, s népszerű és metaphysikai alakban létezett. Mindkét alak arra szolgált, hogy a ditheismus ellen harcoljon. Létezett még ezen kívül egy más unitárizmus is, mely a mai unitárizmushoz hasonlít, s mely Jézusnak valódi, történeti lételét, emberi voltát tanította, és azt tartotta, hogy isten és Jézus közt csak szellemi egység létezik; s az igazi Krisztus nem lehet más, mint a három első evangyélista Krisztusa. Ezt hirdették Theodot és Artemon Rómában a 2-ik század végén, s ez volt az örök városban levő keresztények hite Zephyrinusig 200-ban.

Mialatt az unitárizmus így terjedett nyugaton, kis Ázsiában és Afrikában, az alatt Beryllus,³⁾ bostrai püspök Arábiában azt tanította, hogy Jézus eleve nem létezett személyesen, és hogy az ő isteni jelleme abban áll, miszerint magát alája adta az isteni lélek befolyásának. Ezért heves vitába keveredett Origenessel. Azonban ezt az ésszerű unitárizmust a Samosatai Pál lángesze fejtette ki legtisztábban, a ki 260-ban antiókiái püspökké lett. Ő Jézust embernek tartotta, a ki nem az égből jött le, hanem a földről, az emberiségből emelkedett fel, az által, hogy vallásos és erkölcsi tökélye istenesítette (*θεοποιήθεις ἐκ προκοπῆς*). E tökélyek emelték őt ég felé; ezek követésére hívott ő minket, hogy mi is istenesüljünk vele ugyanazon szellemi előhaladás ereje által. A logosról azt tartotta, hogy az nem személy, hanem isteni tökély, a gondolat elve, az értelem, a mely istenben is, emberben is egyformán létezik. Szerinte ez az értelem nyilvánul a teremtésben; ez emeli fel az ember gondolatát istenre. S e nézeteivel elkerülte a két istenséget. Egyszármind ő és

¹⁾ Gieseler, Kirchengesch. I. p. 298.

²⁾ Lásd Lardner's Works, Vol. I. p. 584. az idézeteket.

³⁾ Euseb. Hist. eccl. lib. VI. c. 33. — Neander, Gesch. d. chr.

elvtársai unitárizmusaikkal ellene harcoltak a kétistenségi elméletnek, s hosszas ideig akadályozták annak átalánossá lételét. E nézetekben van a későbbi áriánizmus magva.

Sámosátai Pálnak ez az észszerű unitárizmusa ¹⁾ annyira elterjedt és oly sokáig volt uralkodó nézet, hogy Athanásius a 4-ik század elején egyik iratában keservesen panaszkodik, miszerint a nagy többség annyira ragaszkodik ez unitárizmushoz, s nem akarja elfogadni a magasztos új tant: „A szent hit érdekében működőket elszomorítja az, hogy a sokaság át van hatva e blasphemiáktól (a Sámosátai Pál nézeteitől).“ ²⁾

Sámosátai Pál nem csak ántiókiai püspök, hanem egyszersmind a római kormányának magas rangú pénztárnoka is volt. Ducenarius procurator volt. Részint kiváló szónoki tehetsége, nemes tulajdonai, ritka becsületes jelleme; részint gazdagsága; részint pedig az, hogy nagyonossága által a szegények jóltevője volt, s mint római hivatalnok az üldözések alatt hitfeleinek jelentékeny szolgálatokat tett, — a legnépszerűbb emberré tették őt Syria fővárosában. Házi életében laikus életmódot folytatott. Az isteni tisztelet emelésére az ántiókiai nőkből egy chorust szervezett, s az énekeket javítani igyekezett. E nemes és az egyházi életet javítani célzó törekvéseivel annyira megnyerte követőinek szeretetét, hogy ezek őt égből leszállott angyalnak nevezték. ³⁾ Még a szomszéd püspökök is keresték az ő barátságát, s önként csatlakoztak az ő nézeteihez.

De mentől inkább szaporodtak az ő hivei; mentől inkább terjedett az ő unitárizmusa, s evvel együtt a bíráló és vizsgálódás szelleme; annál inkább megijedt a palestinai, egyiptomi és kis ázsiai püspökség. Ezek attól

¹⁾ Lásd a Sámosátai Pál nézeteit Baur, Vorles. ü. d. christl. Dogmengesch. I. B. S. 477—484. — Reville, Le christianisme Unitaire au troisième siècle. Revue des deux Mondes, 1868. maj. 1.

²⁾ De incarn. Verbi contr. Paulum Samosatensem. Opera, Vol. I. p. 591.

³⁾ Az orthodox egyházi írók Sámosátai Pált a legfeketébb színben szeretik feltüntetni mindenütt, hogy az ő ellenei alávalóságát elpalástolják. Őt feslett életű embernek, eretneknek nevezik. Pedig a bíráló által előhozott tények szerint ő egyike volt a legnemesebb embereknek. Nem is ez volt a valódi ok, a mi a syriai kincsszomszéd püspököket ellene ingerelte. Hanem az, hogy irigyelték tőle a hatalmas befolyást, a melylyel Rómában és Zenobiánál birt; irigyelték a gazdag jövedelmet, melyet a Ducenarius procuratorság és a püspökség nyújtott; továbbá a fényes udvari életet. Ezeket szerették volna ők kezökbe kaparítani, a mit alávaló úton az által vélték elérhetni, hogy őt, a kivel elébb rokonszenveztek, a császár előtt politikai nézeteiért bevádolták; theologiai nézetei miatt pedig egy alávaló, két szerepet játszó egyént, Málkiont, uszitották ellene. (Lásd az ő életének oly szép leírását a Keresztény Magvető IV. kötetében. Farkas, Egyh. tört. I. köt. 72. §. 93. lap).

tartottak egyfelől, hogy miután a testté vált személyes igének kedvenc tana kétség alá van vonva, majd a püspökség is kétség alá vonódik. Másfelől beszankodtak reá polgárius életmódja miatt, a mit ők a papi asketikus étellel nem tudtak megegyeztetni. Aztán meg befolyását és szép jövedelmeit is irigyelték. Ez-k miatt mind növekedett iránta az ellenszenv. S részint ezek, részint az *o d i u m t h e o l o g i c u m* miatt ellene támadtak és letételét követelték. Egy 269-ben Antiókiában tartott zsinat, hosszas vita után, nézeteit kárhóztatta ²⁾ letette hivatalából és becsületében bepiszkolni igyekezett. Helyébe egy bizonyos Domnus nevű püspököt tett.

Azonban az antiókiái nép, a mely őt a bálványozásig szerette, hallani sem akart más püspökről. A zsinat határozatait visszautasította. És így ő még majdnem három évig maradt meg hivatalában. E tekintetben hatalmas pártfogója volt Zenobiában, Palmyra királynéjában, a ki az ő theologiai nézete t osztotta. De midőn Aurelian császár Zenobiát legyőzte, a Pál sorsa is megváltozott. Aurelian, mint katona, s a mellett öreg ember is, nem sokat törődött elébb a keresztyénekkal, mindazáltal engedett később a syriai püspökök tanácsának, a kik arra unszolták őt, hogy Sámosatai Pálon, mint Zenobia barátján a 272-ki zsinat határozatait hajtsa végre. A császár ezt végre is hajtotta, még pedig nem a theologia érdekében, hanem politikai szempontból; azért, mert megtudta, hogy Pál az ő ellenének, Zenobiának barátja volt. S ez elég ok volt a császár előtt arra, hogy ő az antiókiái püspöki székből elmozdítottassék. Pál kénytelen volt engedni az uralkodó akarátának. Visszavonult és nem tudni, hol és mikor halt meg. Követői egész az 5-ik század végeig fentartották az ő nevét és elveit. Szelleme és a szabadvizsgálódás elve hosszasan fenmaradt Antiókiában. És itt Pállal beveződik a 3-ik század év története. Mind az ő, mind eddigi követőinek nem es törekvése hajótörést szenvedett a klerikalizmuson és a kor divatos nézetein. Nem csak az ő rationalizmusa, sőt a Sabellianismus is kikezdett szorulni a Justin irataiban és a 4-ik evangyéliumban feltűnt, s Tertullian, Kelemen és Origen által tovább fejtett *logostana*, a Jézusban emberré lett *másodrendű isten* elmélete elől.

Mig a III-ik század végén kezdve Róma mind vakabb lett a hagyományok iránt, s Alexandria mind inkább az üres metaphysikának adta át magát, addig Antiókiában egy Pállal rokon szellemű virágzó theologiai

²⁾ Midőn ez a zsinat a Pál elleni határozatot hozta, attól tartott, ne hogy Sabellianismusba essék. Ugyanazért meghatározta, hogy „a fiu nem egy lényegű, *ὁμοούσιος*, az atyával.“ Sajátságos, hogy a mely tant e zsinat ekkor kárhóztatott, ötven évvel később a *niceai* zsinat épen azt emelte dogmává. Mondja aztán valaki, hogy a zsinatok határozatai, s ezek nyomán a dogmák is változhatatlanok!!!

iskola ¹⁾ létezett, a hol komoly dolgot csináltak a bibliamagyarázatból, s a szentírást az Alexandriában divatos allegoricus magyarázat helyett, itt a nyelvtan és történelmi bírálat világánál magyarázták. Ez iskolából került ki Arius, a két Eusebius, Eunomius, Aetius, Nestorius, Euzoius. Theodor és mások. Innen került ki az áriánizmus, a mely a 4-ik században oly nagyszerű küzdelmet folytatott a papi dogmatizmus és mysticismus ellen, s a papiasodni kezdő egyházat oly keresztyénségre akarta visszavinni, a hol semmi különbség ne legyen a papság és nép közt.

XI. FEJEZET.

54. §. A z ariusi hitvíta előzményei.

Az emberek figyelme, a 2-ik és 3-ik század években, kiválólag Jézus személyére, az ő természetére és az atyáhozi viszonyára volt fordítva. A szentlélek még eddig szóba sem jött. A philosopháló atyák hovatovább mind istenesítették Jézust. Az ős, eredeti keresztyénséggel tartó monarchianusok, unitáriusok pedig őt egyszerű embernek tanították. S bár a rationalis unitarizmus hosszas ideig meg tudta akadályozni a logos elmélete általánossá lételét, mindazáltal a harmadik száz vége felé odafejlettek az események, hogy az unitarizmus a mysticismus és politika áldozata lett, s ez által az orthodoxia megszabadult egyik leghatalmasabb akadályától.

Igy megszabadulva hatalmas ellenétől, a Jézus eleve létezéséről, természetfeletti eredetéről és viszonyos istenségről való tan csakhamar orthodox tanná lett már a 3-ik száz év vége felé. A fiut tehát már istennek tekintették. Azonban még nem tartották általánosan legfőbb értelemben vett istennek. E tekintetben a vélemények nagyon elágaztak. Hivatalosan megállított tan még nem létezett. Némelyek a monotheismusból és az evangyéliomi történetből indulva ki, a fiu alárendeltségéhez ragaszkodtak. Mások, a kiknek buzgó kegyessége Jézus személyének emelésében nem ismert határt, erősen csüngöttek az ő istenségén. Ilyen formán két tannézet keletkezett, egy kritika szellemű rationalismus és egy illusorius mysticismus, a melyek a 4-ik században oly heves harcot vívtak egymással az Arius és Athanasius vezetésé alatt.

De az Arius és Athanasius közti harc csak folytatása volt egy korábbi megkezdett küzdelemnek. Már a 3-ik száz év vége előtt kitört ez, még mielőtt Arius és Athanasius belevegyültek volna a küzdelembe. Midőn alexandriai Dénes, az Origen tanítványa (259—269) heves vitába kevere-

¹⁾ Ez iskolának Dorotheus és Lucian voltak alapítói a 3-ik század égén; a 4-ikben emesai Eusebius, tarsusi Diodorus és mopsuesti Theodor.

dett a libyai Sabellian püspökökkel, annyira ment a plátói subordinatio, s innen Jézus alárendeltsége védelmében, hogy megtagadta az ő örökkévalóságát (*ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν*), sőt a t e r e m t e t t l é n y e k (*πνεύματα*) közé sorozta. ¹⁾ És ez épen az a nézet volt, a mit később Arius védelmezett. Alexandriai Dénesnek ez a nézete nem egyezett meg az alexandriai egyházzal tartó püspökök nézeteivel. Bár ezek nem voltak sabellianisták, mindazáltal nem tűrhették, hogy Dénes a fiut teremtménynek tekinti, s azt állítja róla, hogy nem egylényegű (*ὁμοούσιος*) az atyával. Ez okból a püspökök a római püspökhöz, Déneshez (259—269) folyamodtak, előtte bevádolták. Római Dénes, a kinek névrokona ellen még egyéb panasza is volt, úgy találta, hogy az alexandriai Dénes „t e r e m t m é n y” szava sérti a fiu méltóságát. Ezért egy Rómában tartott zsinatból egy éles hangú iratot intézett hozzája, a melyben teljesen megtagadta a fiu alárendeltségét ²⁾, melyhez némelyek még annyira ragaszkodtak, azt állítván, hogy a fiu öröktől fogva nemződött. ³⁾ Ez összeütközésből erős harc fejlődhetett volna ki, Római Dénesnek semmi tekintélye nem volt ugyan keleten; de alexandriai Dénes békés természetű ember lévén, jobbnak tartotta kifejezéseit szelidíteni. Ámbár megirta a római püspököknek, hogy az „e g y l é n y e g ű” szót sehol se találja a szent írásban, mindazáltal tuláriánus nézeteit visszavonta. Oda tette tehát ő is az ő r ö k k é v a l ó jelzőt a fiu eleibe. S ez engedékenysége pillanatra véget vetett a küzdelemnek. De csak is pillanatra; mert Jézus személyéről oly eltérő véleményben volt kelet és nyugat egymástól, hogy látni lehetett, miszerint nemsokára újabb vihar tör ki e tekintetben az egyházban. Nyugat keveset törődött a philosophiai szemlélődéssel. Egészen a gyakorlati téren haladott. A hatalmasodni kezdő római püspökök nem sokat törődtek a viták és theologiai kérdések dogmatikai oldalával. Csupán egyházi szempontból tekintettek minden kérdést. E tekintetben mindig a többséggel tartottak. Azt a nézetet pártolták, a mely felé a keresztyének többsége hajlott. A többség pedig ez

¹⁾ Baur, Vorles. u. d. christl. Dogmengesch. I. B. S. 484, 485. De Sentent. Dionys. c. 4. 9. 14. Basil. Epist. 9. 2. E tekintetben Origennelel és Dénessel egy nézetben voltak: Thaumaturg Gergely, neacaesareai püspök, ki Origennek tanítványa és nagy bámulója volt, s egy panegyricont is irt hozzá (Basil. Epist. 210₉); Cyprian, kárhágói püspök (opp. p. II. p. 10—16); Theognostus (Photin. biblioth. cod. 106); Pierius, a kit második Origennek is neveztek; Methodius tyrusi püspök; Lucianus az ő tanítványai az Eusebiusok, Theognis, Maris, Leontius, Arius és mások; továbbá Lactantius, a kit ékesszó!ása miatt „Keresztyény Ciceronak” neveztek. (Instit. lib. IV. c. 6, 29, 25, 16, 12).

²⁾ L. a róm. Dénesnézeteit Baur, Vorles. u. d. christl. DG. I. B. S. 485. 486.

³⁾ Athanas. de decr. syn. Nic. c. 26.

időben mindig arra törekedett, hogy Jézust pogányos értelemben mentől közelebb vigye az istenséghez. Ellenben kelet inkább szerette a metaphysikai téren való szemlélődéseket. Ez okból kereste a vitát. Jeles iskolái is léteztek Jeruzsálemben, Antiókiában, Efezusban és Alexandriában, a honnan e szemlélődési szellem újabb meg újabb tápot nyert.

Igy állván a dolgok, lehetetlen volt az elszunyadt vitának újra fel nem elevenedni. Ez ki is tört. A vitázó felek mindenike azon volt, hogy a maga részére megnyerje a római püspököt, mert ennek szava sokat nyomott az általa követett politika miatt. A vita felelevenítésére befolyt a római birodalom hanyatlása és Konstantin politikai geniusa is. Ő ugyanis látva, hogy a birodalom hanyatlásnak indult; látva, hogy csak az egyházban van erő és élet, s csak az tudja megakadályozni a birodalom hanyatlását: elhatározta szövetkezni az egyházzal. A mi leginkább megragadta az ő figyelmét, ez a már ekkor teljesen kifejlett püspöki intézmény volt, a mely az összes keresztyénséget néhány száz püspök körül csoportosította, ezeket meg öt kiválóbb püspök körül; s ilyenformán azt látszott ez intézmény az ő administratív szelleme előtt felmutatni, hogy az a püspök lesz az egész egyház feje, a ki a többieket túléli. Konstantin tehát szövetkezett az egyházzal. Hisz ő már ugy is Pontifex maximus volt a pogányok részéről. Miért ne lehetett volna a keresztyének fejévé is? Így egyesíthette volna magában a pogányságot a keresztyénséggel, s mint világi és egyházi feje összes alattvalóinak egy személyben, absolut hatalommal uralkodhatott volna felettök. Ez okból jó indulatot kezdett mutatni a keresztyének iránt; egyházaikat, püspökeiket adományokkal halmozta el. S ez időtől kezdve orthodox és haeretikus püspökök vetekedve keresték a császár kegyét; de egyszersmind tért is nyitottak arra, hogy a császári akarat befolyjon a keresztyén dogmák fejlődésére.

55. §. A z á r i u s i v i t a .

Azok között a központi helyek között, a melyek kelet theologiai nézeteire nagy befolyást gyakoroltak, leginkább Antiókia és Alexandria tünnek ki. Mindkettőben híres iskolák léteztek. Alexandria a mysticismus felé hajlott. Antiókia pedig — bárha a Sámosátaí Pál halála után visszatért is a catholicismusra — folyvást megmaradt a szabadelvűség és komoly tudományosság központjának.

Ez iskola növendéke volt A r i u s ¹⁾, a ki Syriából elmenvén, elébb

¹⁾ Epiphanius szerint Péter alexandriai püspök idejében ment oda. Ennek utóda Achilles alatt lett presbyter, s ilyen minőségben volt a következő püspök, Sándor alatt. Mint presbyter a Baucalis nevű alexandriai gyülekezet főnöke és predikatora volt (Haer. 69. Theodoret Hist. lib. I. c.

diakonus, azután presbyter lett Alexandriában. Szigoruan erkölcsös jelleme, kiváló szónoki tehetsége, erős logikája, határozottsága, őszintesége, kötelességeinek pontos teljesítése, s a szegények nevelése körüli fáradozása által közszeretet, bámulat és becsülés tárgya volt Alexandriában; püspökének, Sándornak bizalmát és barátságát bírta. Nézetei Alexandrián kívül Libyában és Thebaisban el voltak terjedve. Epiphanius azt írja róla, hogy hétszáz szent szűz, számtalan diakonus, presbyter és több püspök volt az ő véleményén. Mint az antiókiai iskola növendéke tiszta és részletes ismeretével bírt a korábbi keresztyén évszázak irodalmának. Erős dialectikus és a Sabellianismusnak nagy ellensége volt. Gondosan került minden oly nézetet a mely Sabellianismusra vagy ditheismusra vezethetett. Ezért azon volt hogy a fiu alárendeltségét határozottan kifejezze. És ezt meg is tette annyival inkább, mert Alexandriában, a hol az embereknek még eleven emlékében élt a papok egyenlősége, bizonyos szabadság uralkodott, a mely megengedte, hogy mindenki szabadon nyilváníthassa nézeteit a különböző egyházakban.

De nem e szabadság, nem is az Arius alárendeltségi nézete gyűjtotta meg a vita szövétnekét. Eusebius szerint épen maga Sándor adott erre alkalmat. ¹⁾ Socrates ²⁾ és Theodoret ³⁾ azt mondják, hogy Sándor egy napon papjai előtt egészen a legapróbb részletekre kiterjedő doctrinalis beszédet tartván, oly nézeteket nyilvánított, és oly kifejezésekkel élt, a melyekhez még az orthodoxok sem voltak ekkor hozzá szokva. ⁴⁾ Arius püspökének e nézeteit Sabellianismusra vezetőknek találván, ellenkező nézeteket nyilvánított.

Miként korábban alexandriai Dénes az atya és fiu közti különbségre nézve az atya teremtetlenségéből indult ki, ugy Arius is abból indult ki.

2). Iratait Konstantin megégettette. Csupán két levele, egy confessioja és egy *Galilea* című részint prosában, részint versben írt műve maradt meg mások munkáiban. L. Arii epist. ad Euseb. Nicomed. Epiphani. Haer. 69. §. 6. Theodor. hist. eccl. lib. I. c. 4. — Epist. ad Alex. Athan. de Synod. Arim. et Seleuc. c. 16. és epist. haer. 69. §. 7. — *Galilea*, Athanas. Orat. contr. Arian. I.,⁵ Socrat. hist. eccl. lib. I. 6.

¹⁾ Vit. Konstant. c. 9-ban a császár Sándor hibáztatja.

²⁾ Hist. eccl. lib. I. c. V.

³⁾ Hist. eccl. lib. I. c. 5. Megjegyzendő, hogy Theodoret elfogult, bigot ember volt, s Ariusról mindig ellenszenvvel beszél. Az egyházi történetírók, Eusebiuson és Philostorgiuson kívül, mind részrehajlással tekintik az eseményeket.

⁴⁾ Theod. lib. I. c. 5. Epiph. Haer. 69. így adják a Sándor kifejezéseit: „Semper Deus, semper filius; unà pater, unà filius; simul est ingenito filius cum deo; semper genitus, ingenito genitus; neque cogitatione, nec individuo aliquo prior deus filio; semper Deus, semper filius.“

Azt állította, hogy mindenek közt egyedül az atya absolut elv, s mint ilyen, egyedül ő létezett absolute mindenek előtt. Ezért a fiu eleibe nem lehet odatenni az örökkel való jelzöt, a nélkül, hogy ez által egyenlővé ne válnék az atyával, s annak absolut létét le ne rontaná. A fiu szerinte alsóbbrendű az atyánál. Ha pedig alsóbbrendű, akkor absolute nem lehet isten, nem bir mindazokkal, a mivel az atya; szóval nem egyenlő az atyával. Minthogy pedig nem egyenlő, ennél fogva nem is egy lényegű vele. Ha az atyával egylényegű volna, akkor ő is tökéletes volna, s ekkor két, minden tekintetben egyenlő isten lenne, a mi polytheistikus és hihetetlen. Aztán a nem teremtett lény mellett teremtett lényeknek is kell lenni, a kik az időben születtek; nem az isten lényéből valók, hanem isten által teremtettek a semmiségből (ἐξ οὐκ ὄντων). Miután tehát a fiu isten akaratóból jött létre, ennél fogva nem örökkelvaló, hanem egy teremtménye istennek; még pedig oly teremtménye, a kit isten legelőbb teremtvén, általa teremtett mindent. A fiu tehát nem egylényegű (οὐκ ὁμοούσιος) az atyával, nem is létezett öröktől fogva (ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν).¹⁾ S ez a két tagadás volt az, a miért e nézeteket később áriánizmusnak nevezték. „Azért üldöznek minket,“ mondja Arius Eusebiusnak, „hogy mi a fiunak kezdetet tulajdonitunk; istenről pedig azt tanítjuk, hogy ő kezdet nélküli (ἀναρχος).“²⁾

Midőn Arius e nézeteit kijelentette, hivatkozott az új testamentumra, a mely tisztán tautja a fiu alárendeltségét; hivatkozott a 4-ik évszázad előtti írókra, a kik monotheismusok miatt mind ilyen nézetben voltak. Hivatkozott Origenre, Tertullianra, a kik mindketten erősen hangsúlyozták a fiu alárendeltségét; és hivatkozott az antióchiai zsinat határozatára, a mely épen az ő nézetei szerinti végzést hozott volt Sámosatai Pál és Sabellius ellen, t. i. hogy a fiu nem egy lényegű az atyával.

Egyfelől Ariusnak püspöke elleni fellépése; másfelől az, hogy a püspök féltékeny szemmel nézte presbyterének folytonosan növekedő népszerűségét, — mindez arra vezette Sándort, hogy Arius ellen fellépjen. Ariusnak elég támasza volt ugyan az evangéliumban és a régi írókban; de

¹⁾ Lásd az Arius nézeteit a fennebbi jegyzésekben említett íróknál; továbbá Baur, Vorles. ü. d. christl. DG. I. B. S. 487—489. Az orthodox írók eleitől fogva hibásan itéltek Arius felől. Még ma is vannak, a kik nem ismerve neki és korának nézeteit, tévesen itélnek felőle, dacára a történelmi birálat által felderített tényeknek. Ő volt Alexandriában az egyedüli férfiu, a ki az orthodoxia játékaival szemben komoly dolgot csinált a vallásból

²⁾ E nézeteket Arius a valentinianismus *παράβολή*-ja, a manichaeismus *μέρος*-sa, s püspöke és mások Sabellian nézetei ellenében tanította. E nézetei még erősebben ki vannak fejezve *Θαλαία* című iratában (Athan. c. Arian. Orat. I. §. 5,9), mint a hogy leveleiben kifejezi.

ellene volt a keresztény eszmék folyása és növekedő árja. Sándor tehát fellépett ellene. Előbb megparancsolta, hogy nézeteit változtassa meg. De miután Arius nem az az ember volt, a ki nézeteit, mint a köpenyeget, forgathassa : a püspök intésének semmi eredménye nem lett. Erre Sándor dühbe jött ellene, s előbb az alexandriai papok gyűlésében, később egy Alexandriába 321-ben összegyűjtött, s egyiptomi és libyai püspökökből álló zsinaton, melyben ő elnökölt, letette őt hivatalából és az egyházból kirekesztette. Ugyanekkor átkot mondott Philogoniuson, Hellanicuson és Macariuson kívül caesareai Eusebiusra és minden keleti püspökökre is. Az ide összegyűlt püspökök nagy része Arius nézetén volt. Ezek csak azért voltak ellene, hogy mint presbyter hogy mert fellépni egy püspök ellen. A püspöki szellem nem engedhette meg ekkora rosz terjedését. Ezután Sándor egy köriratot intézett a távollevő püspökökhöz, a melyben Ariust előttök bevádolta, s őt eretneknek és az antikrisztus előharcosának nevezte.

Az alexandriai zsinatnak e határozata által nem érezte magát legyőzve Arius. Mig Sándor körlevelével magának híveket igyekezett szerezni, addig Arius sem pihent. Népszerű iratokat bocsátott közre, melyekkel pártjára többeket megnyert. Ezután elment a keleti püspökökhöz, a kik az ő nézeteivel rokonszenveztek; felkereste nikomediai Eusebiust, a ki neki barátja, s miként ő, a Lucian-féle antiókiiai iskola növendéke volt. Nála írta *Galasia* című könyvét is. E püspökök közül sokan felléptek mellette. Különösen nikomediai Eusebius annyira magáévá tette Arius ügyét, hogy az ő érdekében egy levelet intézett Paulinushoz, a tyrusi püspökhöz, ¹⁾ a melyben felkérte őt, hogy Arius nézeteit írásban védelmezze. Ugyanez idő tájban a híres egyházi történetíró caesareai Eusebius Palestinából Nikomediába utazván, őt is megnyerték, a mi annyival könnyebb volt, mert a fiúnak az atyától való származásáról ő is épen úgy vélekedett, mint a korábbi plátónikus atyák. Azt se szerette, hogy ily speculativ kérdések vita tárgyai legyenek.

Ariusnak barátai részint az ő, részint a közbéke érdekében közbeléptek, hogy közte és Sándor közt az ügyet kiegyenlítsék, s Ariust hivatalába visszahelyezzék. De minden törekvésök meghiúsult. A vita a pártok szenvedélye miatt akkora mérvet öltött, hogy békés kiegyenlítésről többé szó sem lehetett. A pártok szenvedélye és egymás elleni gyűlölete akkora volt, hogy még a pogányok is megbotránkoztak benne, s gúnyolni kezdték a keresztény vallást uton-utfélen, szinpadaikon.

Igy állott az ügy, midőn Konstantin Licinius legyőzése után a római birodalomban egyedüli uralkodóvá lett. Konstantin, hogy az isteni tiszteltre nézve egység legyen alattvalói közt, Hosius kordovai püspöktől 324-ben

¹⁾ Theodoret. Hist. eccl. lib. I. c. 6.

egy levelet küldött ¹⁾ Sándornak és Ariusnak, a melyben hibáztatja őket, különösen Sándort, hogy vitájokkal felzavarják az egyház nyugalmát, egyszerűs mind meghagyja, hogy mint keresztény testvérek békében éljenek egymással. Azonban a Hosius küldetésének se lett semmi eredménye. És így nem volt hátra egyéb, mint hogy az egyház békéje szempontjából egy egyetemes zsinatot hívjon össze Niceába, a mely közel volt Nikomédiához, a hol ő ekkor tartózkodott. Konstantinnak e gyűléssel a volt a célja egyfelől, hogy más szónyegen levő kérdések is megoldást nyerjenek; másfelől pedig ez alkalmat fel akarta használni arra, hogy az összes püspökséget maga körül gyűjtve, arra befolyást gyakoroljon, s egy keresztény főpapságnak alapját vesse meg.

Igy jött létre az **első egyetemes zsinat**, melyet Konstantin ²⁾ 325-ben hívott össze Niceába, Bithyniában. A püspökök engedve az uralkodó akaratának, mintegy 318-an ³⁾ jelentek meg e gyűlésre junius közepe táján. Ezek is többnyire mind keletiek voltak; nyugotról csupán egy-kettő volt. Ezek közt volt Hosius, a ki az udvar előtt nagy kegyben állott, s kit Konstantin a gyűlés elnökévé nevezett ki azért, hogy a keleti püspökök közt a viszályt megakadályozza.

56. §. A niceai zsinat.

A niceai zsinatra egybegyűlt püspökök három pártra szakadtak. Az egyik volt az Arius pártja, a hova tartoztak nikomediai Eusebius, Maris kalcedoni püspök, Theognis niceai püspök, Theonas libyai püspök és Secundus ptolemaisi püspök s mások mintegy 21-en.

A másik a Sándor alexandriai püspök pártja volt, a mely épen annyira ragaszkodott Jézus istenségéhez, a mennyire megkülönböztette őt Arius az istentől. E párt egyik vezére Athanasius alexandriai archidiacon volt, a ki azt állította, hogy Jézus abszolút isten. Ő volt az, a ki vitázó tehetségeivel az ariánizmus ellenei közül leginkább kitűnt. A niceai zsinat előtti atyák mind a fiu alárendeltségét vallották. Ezek nyomát követte Arius is. Azonban a plátói eszmekörben növekedett mystikus atyákat ez nem elégítette ki. Ők azt állították, hogy a fiu, mint istennek logosa, bölcsesége, értelme, vagyis egyik tulajdona, öröktől fogva létezett, s valódi személylyé az atya önkéntes cselekedete által lett. Erősen ragaszkodtak a *μοούσια*-hoz. Szerintök a *λόγος*, vagy a fiu egylényegű az atyával, s ezt

¹⁾ Euseb. Vita Constaut. lib. II. c. 59. — Socrat. hist. eccl. lib. I. c. 7.

²⁾ A római egyház azt pretendálja, hogy e zsinatot Sylvester, római püspök hívta egybe. De ez nem igaz; mert ezt Konstantin hívta egybe, a mint a történelmi tények bizonyítják.

³⁾ Theodoret. hist. eccl. lib. I. c. 7.

tagadni annyi volna, mint őt a teremtmények közé süllyeszteni és ez általa a keresztény érzelmet megérteni. Minthogy pedig a fiu az atyával egy lényegű, ennél fogva örökkévaló, s mint ilyen mindig létezett és az atyától külön léte van. Ha az atya a fiu lételének elve, akkor a fiu nem áll alatta az atyának. Ezek méltóságbeli, dicsőségbeli, hatalombeli és tökélybeli egyenlőségét már a *ἁμοούσια* előre feltételezi. A köztök levő közös lényeg-egység pedig elégséges arra, hogy a monothéismus fenmaradjon.

E nézet mellett volt Athanasius¹⁾. Athanasius kitűnő szónok, jeles politikus volt, a ki nagyon jól tudta, „miként kell az embereket a maga részére megnyerni. De mind e kitűnő tulajdonai mellett másfelől rosz exegeta, kegyetlen, türelmetlen, mystikus theologus volt, a ki a maga nézeteivel szemben ellennézetet tűrni nem tudott. A világi hatalom eszközeit mindig igyekezett felhasználni ellenei legyőzésére; maga pedig soha se simult az uralkodó hatalom akaratához. Szóval ő oly ember volt, a ki csupán bámulnunk lehet, de szeretnünk nem; mert az uralomvágy, a mely előtte lebegett, megfosztja az ő személyét ama tulajdonoktól, a melyek iránta rokonszenvet ébreszthetnének. Ilyen volt a második párt nézete és egyik vezérszereplőjének jelleme.

Az említett két párt mellett volt még egy harmadik is, melynek

¹⁾ A 4-ik és 5-ik száz esztendőiben Egyiptom lakóinak majdnem fele az eszelős asketikus életre adta magát. Hieronym (331-420) azt írja, hogy Alexandriától nem messze Oxyrynchus (ma Abou-Girge) városban 10,000 apáca és 20,000 szerzetes volt. Egész Egyiptom hemzsegett a szerzetesektől. Hieronym idejében háromféle szerzetesek voltak: anachoriták, cenobiták és remobotik. Montalembert azt mondja (Les Moins d' Occident, p. 63), hogy „midőn Athanasius Ariussal vitázott, e szerzetesek voltak az orthodoxia legfőbb bástyája. Midőn Arius felülkerekedett, s Athanasius menekült, ezekhez szaladt a puszta, a kik őt tisztelettel fogadták“. Sőt Athanasiusnak e meneküléséről azt jegyzi meg, hogy „ez volt az egyház új hadseregének első szemléje“. A szerzetesek az említett vitában mind orthodoxok voltak. Montalembert szerint (u. o. p. 105) „ezek voltak leghasznosabb eszközei Athanasiusnak az arianusok és semi-arianusok ellen. Ezekben állott az ő dioecesisének legnagyobb gazdagsága.“ A szerzetesek ez ideig világi emberek voltak. De Athanasius papokká tette ezek nagy részét, hogy az Arius elleni küzdelemben több hasznukat vehesse; olyan formán, mint a hogy némely fejedelmek nemesekké tesznek egyes polgárokat, hogy aztán a törvényhozás házában népszerűtlen intézményeik keresztülvitelét biztosítsák. Athanasius nem csak a keleti szerzetesekre gyakorolt hatást, hanem a nyugatiakra is. Montalembert szerint (u. o. p. 211), midőn Athanasius száműzetésében nyugaton tartózkodott, egész erejével azon munkált, hogy a francia és más tartománybeli papságot a niceai hitforma és az asketikus élet részére megnyerje. Miután ő e két érdeket összekötötte, sikerült neki mindkét intézményt, t. i. az orthodoxiát és szerzetesi életet megalapítani.

vezére caesareai Eusebius volt. Ez azért, mert Arius nézeteiben a fiu alárendeltsége igen határozottan ki volt fejezve, nem tartott Ariussal. De az Athanasius pártjához se csatlakozott, mert ennek nézeteiben nyílt két-isteniséget látott, s ezért ez utóbbit újítással vádolta. E párt igyekezett a közép úton maradni, az által, hogy a fiunak hagyományos alárendeltségét megtartotta ugyan; de benne igyekezett annyi isteni tulajdont különböztetni meg, a mennyit csak lehetett, a nélkül, hogy az alárendeltségi határt túllépte volna. Ez okból oly hitformát igyekezett alkotni, a melyet az ariánusok is elfogadhassanak, s ez által a két szélső párt közti különbséget kiegyenlíthessék. E közvetítő párt vezére caesareai Eusebius volt. Ő a régi keresztségi formulák alapján egy hitformát dolgozott ki és terjesztett a zsinati atyák elé. E hitforma már-már el is lőn fogadva. De minthogy ebben az Arius elleneinek nézete nem volt elég határozottan kifejezve, ezért ezek a császárhoz folyamodtak; azt részökre megnyerték és kivítették, hogy a fiunak az atyával való lényeg-egysége határozottabban fejeztessék ki, mint a hogy ez az eusebiusi hitformában volt.¹⁾

Igy megnyerelve a Sándor és pártja részére, Konstantin egy napon megjelent a zsinaton és ráparancsolt a püspökökre, hogy az e g y l é n y e g ű s é g e t határozottabban fejezzék ki. Ő jól tudta ugyan, hogy a *ὁμοούσια* nem találkozik a többség nézetével; az áriánusok pedig épen elvetik, — mindazáltal mégis erősen sürgette annak elfogadását. A többség alája vetette magát a császár akaratának és hajlandónak nyilatkozott az egylényegűség elfogadására, annyival inkább, mert Eusebius azt mondta nekik, hogy ez a kifejezés inkább csak az atya és fiu közt levő hasonlóságot jelenti, nem pedig azok tökéletes egyenlőségét. Az Arius pártjából tizenhét püspök vonakodott eleinte e nézetet elfogadni. Később azonban ezek is meghajoltak az uralkodó akarata előtt, s elfogadták a *ὁμοούσιος τῷ πατρὶ* kifejezést. Csak három egyén, u. m. Arius, Theonas libyai püspök és Secundus ptolemaisai püspök maradtak meg hiven korábbi nézeteik és a keresztény lelkiismereti szabadság védelme mellett. S ez állhatatosságukért üldöztetést, hivataluktól való megfosztatást, sőt számkivetést vontak magukra. császár száműzte őket Illiriába, valamint nikomediai Eusebiust és niceai Theognist is, a kik pedig a hitformát elfogadták, csak Arius száműzetését és kiátkozását nem irták alá. Ez volt a hitforma szerinti vallás gyümölcse! Az ellenpárt még ennyi győzelemmel sem elégedett meg. Azt is kivitte, hogy Ariusnak és követőinek iratai megégettessenek; sőt azok, a kik ilye-

¹⁾ Az Eusebius által irt hitformában a fiura nézve ennyi állott: „ὁ τοῦ θεοῦ λόγος, θεὸς ἐκ θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, ζωὴ ἐκ ζωῆς, πρωτότοκος πάσης τῆς κτίσεως, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ πατρὸς γεννημένος.“ Athanas. de decret. syn. Nic. 20. — Theodoret. Hist. eccl. I. 11.

neket elrejténének, halállal lakoljanak ¹⁾). Továbbá kinyilatkoztatták, hogy Arius és követői a kereszténység elleneinek tekintendők, s Porphyriusról, a ker. vallás egyik neoplatonikus megtámadójáról porphyrianusoknak nevezendők. Ez az oka, hogy az e korbeli események csak az ellenézetűek irataiban maradtak meg, a kik azokat saját szempontjukból fogták fel, s úgy adták elő, a hogy nézeteiknek leginkább megfelelt. Ez az oka, hogy Ariusnak és követőinek nézetei és jelleme mindenütt a legfelelőbb színben van festve.

A niceai zsinat által elfogadott és formulázott hitforma, ²⁾ a mely egyébiránt csak félig trinitarius, a következő :

„Hiszünk egy istenben, mindenható atyában, minden látható és láthatatlan dolgoknak teremtdjében.

„És egy ur Jézus Krisztusban, istennek fiában, a ki egyedül az atyától, azaz, az atya lényéből született, ki istentől való isten; világosságtól való világosság; igaz istentől való igaz isten; a ki született, nem teremtetett; e g y l é n y e g ű a z a t y á v a l (ὁμοούσιος τῷ πατρὶ); ki által lettek mindenek, mind az égben, mind a földön; ki érettünk emberekért, és a mi idvességünkért leszállott; emberi testbe öltözött és emberré lett; szenvedett, harmadnap feltámadott; felment a menybe és eljő, hogy élőkét, és holtakat megítéljen.

¹⁾ Jortin, vol. II. p. 205.

²⁾ A niceai hitformát valamelyik orthodox író magyar fordítása után akartam adni. De minthogy hirtelenében más magyar fordítására nem emlékszem annál, a mi a Helvetica Confessio 1855-ki debreceni kiadásának 125—126 lapjain van; ez pedig annyira hibás, hogy néhol kihagy az eredetiből, más helyen hozzáteszen, — ezért kénytelen voltam saját fordításomat adni, mellékelve az eredetit is, a mint azt Athanas. de decr. syn. Nic. — Euseb. caes. ep. ad Caesariens. — Socrat. I, 8. — Theodoret. h. e. I, 11. Baur, Trinit. S. 334 — és Hagenbach, DG. S. 206 láthatni: „Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀορατῶν ποιητήν, καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρὶ, δι’ οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ, τὸν δι’ ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα καὶ ἐνανθρωπήσαντα, παθόντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, καὶ ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα. Τοὺς δὲ λέγοντας, ὅτι ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἐτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι, ἢ κτιστὸν ἢ τροπικὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ ἀγία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία.“ A Helv. Confessio az „És a szent lélekbeu“ után következő záradékot egészeu kihagyja és az apostoli hitforma záradékát teszi helyébe.

„És a szent lélekben.

„A kik pedig azt állítják, hogy volt idő, midőn ő nem létezett (*ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν*); hogy mielőtt született, volna, nem létezett; hogy a semmiből lett; vagy azt mondják, hogy az istennek fia más állományból (*ὑποστάσεως*) vagy lényegből van; vagy hogy ő teremtetett, változékony, vagy változás alá eső, a szent „katholikus és apostoli egyház megátkozza azokat.“

57. §. Arius és Athanasius.

A niceai zsinat két havi munka után befejezte működését augusztus havában.¹⁾ Sándor és pártja győzelemre jutott. S ez időtől kezdve az egy lényeg űség lett az igazhitűség jelszava. De Sándor csak öt hónappal élte túl pártja győzelmét. Őt hó mulva meghalt, s helyébe Athanasius állott a niceai párt élére.

Azonban a niceai zsinatban kivított győzelem csupán látszólagos volt. A niceai hitforma a császári hatalom - szó által volt keresztül vive. Az arianismust nem annyira a püspökök független, szabad ítélete, mint inkább az uralkodó akarata győzte le. Sokan részint ezért, részint mert titokban Arius nézetén voltak, ellene működtek a niceai hitforma érvényre jutásának. Aztán a többség nem is úgy értelmezte a *ὁμοούσια* szót, a mint ezt a Sándor pártja tekintette, hanem az Eusebius által adott értelmében, t. i. a fiut nem vette az atyával egylényegűnek, hanem csupán hason-lényegűnek. Ez egyébiránt elég volt arra, hogy őt a teremtményektől elválasszák; de nem volt elég arra, hogy abszolút lénynyé váljék. E mellett a gyűlés után részint egyházak, részint befolyásos és népszerű presbyterek nyíltan kifejezték az arianismus iránti rokonszenveiket. Az arianismus folyton terjedt a german népek közt; sőt az udvarnál is hatalmas pártfogói voltak, mint p. o. a császár nővére Konstantia hercegnő, a ki batározott arianus volt. A vita tehát újra kitört, ki kellett törnie.

E körülmények láttára Konstantin észrevette, hogy az általános béke helyreállítására rossz út választott. Részint e miatt, részint nővére által is kéretve, Ariust a számkivetésből visszahívta 328-ban. Csak annyit kívánt tőle, hogy egy oly általános kifejezésekből álló hitformát írjon alá, a melyet vissza nem utasíthatott. Most a császár azt kívánta, hogy Arius elébbi hivatalába helyeztessék vissza. De dacára a jeruzsálemi zsinat határozatának, a mely Ariust az egyház kebelébe ismét visszafogadta, Athanasius, most alexandriai püspök, nem engedte meg, hogy régi ellenfele újra presbytere legyen az ő kerületének. E visszautasítás heves vitákat idézett elé, a miknek az lett a következése, hogy a császár Athanasius

¹⁾ Euseb. Vita Konstant.

számüzte a t y r u s i zsinaton 335-ben.¹⁾ Arius már épen bevonulását akarta tartani Konstantinápolyba, hogy ott az egyházba ünnepélyesen felvéteessék; azonban hirtelen meghalt 336-ban. Ellenségei azt állítják, hogy őt a Sándor, konstantinápolyi püspök átka²⁾ fogta meg, a ki a *ὁμοούσια*-nak heves terjesztője volt. Barátai pedig azt, hogy ellenei mérgezték meg. Annyi áll, hogy midőn a fanaticismus oly fokra emelkedik, mint ez időben állott, könnyen akad egyén, a ki a püspöki átokba foglalt Arius elleni ítéletet végrehajtsa. Arius után egy évvel Konstantin is meghalt.

Konstantin halála után birodalma két részre oszlott fiai közt; egy-szersmind az áriusi vita is nagyobb erővel tört ki. Konstans, a ki nyugotot kapta, katolikus volt és Athanasiust pártfogolta. Konstantius, a keleti birodalom ura, nem volt ugyan árianus, hanem az Eusebius által képviselt közép útat, a semi-árianismust követte. Ez okból az antiniceai párt-nak kedvezett. Eusebiust 338-ban konstantinápolyi püspökké tette, a ki a niceai többséggel együtt azt tanította, hogy a f i u h a s o n - l é n y e g t i a z a t y á v a l (*ὁμοιούσιος τῷ πατρὶ*), s az atyának alája van rendelve. Alatta az arianismus volt az uralkodó nézet. Nem csak a 100 éves Hosius, de még a római püspök Liberius és Felix is aláírták az árian hitformát. Az ő uralkodása alatt sok zsinat tartatott a közbéke érdekében. Ilyen volt a 341-ben tartott antiókiái zsinat, a melynek az volt a célja, hogy a h o m o u s i a szót mellözve, békét eszközöljön az egyházban. Azonban e zsinatnak semmi kívánt eredménye nem lett; sőt új szakadások, új viták keletkeztek az egyházban. Hogy ez újabb szakadásoknak és vitáknak eleje vétessék, Konstantius testvérétől is sürgetve egy zsinatot hívott össze S a r d i k k á b a 347-ben. De itt sem jöhetett létre a kívánt egység, mert a keletiek otthagyták a nyugotiakat, s egy külön zsinattá alakultak Philipopolisban. Mindkét párt megmaradt nézetei mellett. Így az uralkodóknak békét célzó törekvése meghiúsult.

A külön pártok folytonos harcban állottak egymással. A semi-arianusok avál vádolták az athanasianusokat, hogy sabellianismust tanítanak. Ancyrai Marcell és az ő tanítványa Photin különösen hevesen megtámadták Athanasiust. De a 345-ki á n t i ó k i a i, 347-ki m i l a n ó i, és 351-ki s i r m i u m i zsinatok elítélték a p h o t i n i a n i s m u s t, a mely a régi unitárizmust az által akarta életre hozni, hogy azt tanította, miszerint az égi logos különbözik az isten fiának személyétől.

E közben meghalt Konstans az athanasianismus védője 350-ben. Miután Konstantius egyedüli uralkodóvá lett, azon működött, hogy nyugoton is elterjessze a keleten teljes érvényben levő s e m i - a r i a n i s -

¹⁾ Socrat. lib. I. c. 28 — Philostorg. lib. II. c. 11.

²⁾ Socr. h. e. lib. I. c. 25.

m u s t. Ez okból a 353-ki a r l e s i és a 355-ki m i l a n ó i zsinatokon keresztül vitte Athanasius kárhoztatását. A jelen levő püspökökkel egy semi-arian hitformát iratott alá. Athanasium és az e hitformát aláírni vonakodó Liberium, Lucifert és Hilarium száműzte.

Ilyen formán most az egész keresztény világ semi-arianussá lett.¹⁾ De e győzelem nem volt állandó, mert az arianusok is meghasonlottak egymás közt. Sokan, mint A e t i u s antiókiai, E u n o m i u s kappadóciai és A c a c i u s caesareai püspökök épen ugy ellene nyilatkoztak a *ὁμοιούσι*-nak, mint a *δμοούσι*-nak ²⁾, azt tanítván, hogy a f i u n e m h a s o n l ó a z a t y á h o z (*ἀνόμοιος*), ennél fogva k ü l ő n l é n y e g ű (*ἕτεροούσιος*). Az Eusebius hívei megmaradtak korábbi nézeteik mellett. Konstantius semi-arian volt ugyan; de főtörekvése az volt, hogy az egyházban a békét helyreállítsa. S részint ezért, részint mert a határozottabb arianusok őt a maguk részére megnyerték, a 357-ki második s i r m i u m i zsinaton egy általános hitformát szerkesztetett, az *οὔσι* szónak, mint minden vita okozójának, kibagyásával. De sem ez a hitforma, sem a 358-ki a n c y r a i és a harmadik s i r m i u m i zsinatok, sem pedig a 359-ki r i m i n i i ³⁾ és s e l e u c i a i ⁴⁾ zsinatok nem tudták kiegyenlíteni a vitát.

Konstantius meghalt 361-ben. Utána J u l i a n alatt (361 — 363) minden párt jogosult volt annyiban, hogy a politikai hatalom nem elegendett bele az egyházi ügyekbe; sőt Julian minden előtte kiadott száműzetési rendeletet visszavont, főleg azért, hogy a keresztényeket az ő romantikus polytheismusa számára megnyerje. Ennek következtében Athanasius és száműzött püspöktársai visszatértek kerületeikbe, a hol a hozzájuk hű maradt keresztények örömmel fogadták. Ez új fordulattal sokat nyert az Athanasius pártja és ügye. Jovian († 364) és I. Valentinian († 375), Gratian és II. Valentinian alatt vallási türelem volt. Már V a l e n s (364—378) buzgó arianus volt, s az arianizmust erővel igyekezett terjeszteni. Ennek azonban egészen más eredménye lett, mint a mit ő várt; mert az erőszak azt eszközölte, hogy a semi-arian párt kiegyezett az athanasianokkal. E kiegyezés létrejöttén különösen három semi-arian tudós munkált, u. m. nagy Basil, nazianzi Gergely és nyssai Gergely. Maga Athanasius is hajlott a kiegyezésre; sőt hajlandó volt arra is, hogy ő és pártja ne vegyék oly szigoruan nézeteiket, mint korábban tevék. Annyit ő is elismert, miszerint nem lehet tagadni, hogy van valami igazság a semi-arianusok alárendeltségi nézeteiben. Ilyenformán a keresztények nagy része a niceai hitforma

¹⁾ Hieronym. Epist. 16. 58. contra Luciferianos.

²⁾ Ez időben a kereszténység békéje valóban egy *i* betűtől függött.

³⁾ A riminii zsinatra egybegyűlt 400 püspök közül 80 arianus volt.

⁴⁾ A seleuciai zsinaton 160 püspök volt jelen. Ebből 105 semi-arian, 40 arianus és a többi athanasianus volt.

mellé állott. Hiában védelmezte II. Valentinian és anyja Justina az arianismust. Midőn Theodosius trónra lépett, oly szigorú törvényeket adott ki, a melyek sebes léptekkel siettették az arianismus hanyatlását és a niceai hitformának változhatatlan orthodoxiává emelkedését.

Nehogy azonban azt higyük, hogy Theodosius alatt végkép lehanyatlak az arianismus. Sokáig fenmaradt ez még a góthok, vandalok, burgundok és lombardok közt, kiknek első térítői¹⁾ arianusok voltak; sőt hazai történet-íróink²⁾ azt állítják, hogy Erdélyben 1002-ig életben volt az arianismus. Későbbben az athanasian érzelmű római császárok türelmetlensége elősegítette a római catholicismus teljes uralmát és az arianismus hanyatlását. Annyira azonban soha se tudta elnyomni, hogy valami összekötő szálát fel ne lehetne fedezni az Alpok és déli Frankhon nem-katholikus községei és a régi ariánok közt.

Miután e szerint a régi unitarizmus egy közepszerű formája, arianismus név alatt még egy utolsó harcot vívott a mind inkább papiasodó kereszténységgel, elvégre lehanyatlott. Az arianismus szigorú deismusa miatt nem tarthatta fen magát sokáig.³⁾ Annyi áll, hogy ha teljes győzelemre jutott volna, egészen más szint adott volna a keresztény világnak, s közeledett volna lassanként a tiszta unitarizmushoz. Egy Vigilantius, Aetius és Jovinian, a 4-ik száz év protestansainak törekvései ellensúlyozni tudták volna az asketikus szerzetesi életet, a babonás szokásokat, a papi újításokat, a hallottakért való imát, a papi nőtlenséget, a szentek imáadását s több eféléket, a melyek hovatovább, mind jobban áthatották az egyházat.

Ámde a mi ma népszerű, az akkor népszerűtlen volt. Ma az a nézet válik népszerűvé, a mit okokkal támogatni lehet. Akkor az volt népszerű, a melynek minél buzgóbb és számosabb terjesztője volt a tudatlan, mystikus szerzetesek között. Ezek voltak az athanasianismus legbuzgóbb terjesztői. Ezek működését elősegítette egyfelől az a körülmény, hogy a nagy tömeg mindig a párttal rokonszenvezett, a melyik Jézus személyét magasabbra

1) Ezek egyike volt a jeles Ulphilas, ki az evangeliumot góth nyelvre fordította.

2) A n d r. II. de ort. et progres. var. in Dac. relig. pp. 20. 21. — H a n e r, hist. eccl. lib. II. p. 66. — F r. F a s c h i n g, Vetus Dacia, p. 93.

3) Az Athanasius nézete is épen úgy megtámadható volt, mint az Ariusé. De a tömeg csak ez utóbbi gyenge oldalait tekintette, az előbbiét nem látta. A keresztények tömege nem is értette egyáltalában a vitát, a mi a tudósabbak közt folyt. Azt se tudta, mi a *ὁμοιούσια* és *ὁμοούσια*. Csak azt tekintette, hogy melyik párt emeli magasabbra Jézus személyét. S midőn megértette, hogy az Athanasiusé, hozzá csatlakozott. Azt hitte, hogy akkor lesz jobb keresztény, ha a Jézus személyét emelőkkel tart.

emelte; másfelől elősegítette az első keresztények forró érzelmeiből származott legendákból lassanként kifejlett istenesítése Máriának ¹⁾ (Mariolatria).

XII. FEJEZET.

A szent háromság.

58. §. A háromság előzményei.

Midőn Jézus istenségének dogmája kifejlődött, legelőbb is két oly nehézségbe ütközött, a melyeket vagy ki kellett egyenliteni, vagy elhárítani. Az egyik nehézség az volt, hogy miután a fiut többé nem tartották isten alá rendeltnek, hanem oly személynek, a ki egylényegű az atyával, s mint ilyen isteni, örökkévaló lény: miként lehetett még ezután is megmaradni az isten egysége mellett, a nélkül, hogy sabellianismusba ne essenek és a logos személyiségét meg ne tagadják? A másik nehézség az volt, hogy ha a fiu épen oly tökéletes és változhatatlan isten, mint az atya, a kinek lényegéből előállott: miként lehet őt megegyeztetni az evangéliumi történettel és annak született, szenvedő és meghalt Krisztusával, szóval: amaz evangéliumi nagy emberrel, a kinek épen oly tökéletlen emberi természete van, mint nekünk? Ámde a keresztény theologia könnyen áthatott e nehézségeken. Az elsőre azt mondotta, hogy az isteni természetben három személy létezik. A másodikra pedig azt, hogy Jézusban két természet van, egy emberi és egy isteni. S a kereszténység mystikusai keresztül is vitték e kitalált elméletöket hosszas és heves viták után. A nép semmit sem értett ugyan mindezekből; de lassan az is elfogadta, miután a papság azt hirdette neki, hogy ez az igaz hit.

¹⁾ Máriának, az egyszerű zsidó nőnek istenesítése könnyen kimagyarítható az első keresztények vallásos érzelmeiből. A görögök-, rómaiak-, syrok-, egyptombelieknél, s általában minden oly népeknél, a hova a kereszténység elhatott, voltak nőistenségek. Különösen volt egy legfőbb istennő, a hold-istennő, vagy ég királynéja, kihez a nők bajaikban kérelmeikkel fordultak. A zsidó nők Jeremiás idejében nagyon buzgón tisztelték ezt a holdistennét, s lepényeiket, süteményeiket a holdújság alakjára (sarló alakra) sütötték. Midőn a keresztény vallás az isten fiával előlépett, nagyon természetes, hogy a pogány nők, kik az új vallásra tértek, kapva-kaptak Mária személyiségén, hogy így égi királynéjok általa kárpótolva legyen. Ő most teljesen az egyptomi holdistenné lett, a kiről az egyptomiak azt tartották, hogy Osirissal, az égi istennel egy fiat nemzett. Az egyptomiak Isist, karján az ő fiával Horussal, a holdújságon csillagok alatt állva ábrázolták. A pápista cultus ma épen úgy ábrázolja Máriát fiával Jézussal a hold szarvain csillagok alatt trónolva. Az a vélemény, hogy Mária születése után is szűznek maradt, az északi népek cultusából jött át. Ime, nem csak a Jézus istenségének, hanem a Mariolatriának is ki lehet mutatni pogány eredetét!

A mint az 52-ik §-ben érintettem, már a 2-ik százban létezett egy hármás formula, a melyben a keresztény hit tárgyait, az atyát, a fiut és a szent lelket egybefoglalták. E hármás formulát eleinte csupán a keresztéségnél használták, ugyszólva kizárólag keresztési formula volt. Később lassanként alapjáva vált a hitnek. E formula az, a mely némi módosítások után a mai úgy nevezett „apostoli hitformává¹⁾“ vált. E for-

¹⁾ A keresztények közt a negyedik száztól kezdve az a vélemény volt elterjedve, hogy az „apostoli hitformát“ magok az apostolok irták Jeruzsálemben, mielőtt az evangelium hirdetésére elszéledtek; a végből, hogy prédikálásaikban irányadójak legyen; és úgy szerkesztették, hogy minden egyes apostol egy-egy mondatot tett hozzá. Így tanítja ezt a római káté és hagyomány; így tartották a régebbi úgy nevezhető protestáns írók is egész a reformatióig. Azután ők is kihagytak belőle némely helyeket. De ez nagy tévedés. Hogy e hitformát ki és mikor írta, nem lehet tisztán tudni. E mesét legelőbb Ruffin említi a 4-ik száz végén és az 5-ik elején (Expositio Symboli). A római egyház e mese következtében előbb 12 artikulusra osztja e hitformát (Catech. Rom. pars I); azután pedig háromra az egészet (p. 11). Egyes írók is gyakran említik az őskeresztények primitív hitformáját. Pedig ilyen az első ker. egyházban nem volt. Annyi áll, hogy midőn az apostolok és első keresztények áttértek keresztelték meg, valami vallomást kívántak tőlök, a mi előttök szükségesnek látszott arra, hogy valaki kereszténynyé lehessen. Például Péter ily vallomást tesz: „te vagy a Krisztus, az élő isten fia“ (Mát. 16, 16.). Úgy látszik, Fülöp is valami hitet és vallomást kívánt Kandakes kamarásától, mert ez ily vallomást tesz: a megkeresztelkedés előtt: „Hiszem a Jézus Krisztust isten fiának lenni“ (Csel. 8, 37.). Az atyában való hitet már előre feltették. A zsidó keresztényeket valószínűleg Jézusnak eme szavai indították ily vallomás-kivánásra: „hisztek az istenben, higgyetek én bennem is“ (Ján. 14, 1.). E volt mindaz, a mit ezek kívántak. E két artikulus egy helyen össze van foglalva: „ez az örök élet, hogy tégedet egyedül ismerjenek igaz istennek és a kit elbocsátottál, a Jézus Krisztust“ (Ján. 17, 3.). A Pál vallástétele öszhangzik evel: „egy az isten, egy a közbenjáró“ stb. — Az új testamentum azt bizonyítja, hogy az apostolok a zsidóktól és olyanoktól, a kik az egy istent hitték, midőn megkeresztelték, csak a Jézusban való hitről vallomást kívánták; mert az istenbeni hitet előre feltételezték.

Igy eredtek a hitformák. Ezek eleinte csupán a keresztéség alkalmával tett vallomások, fogadások voltak, a melyek által a hívők társaságába mintegy bevezetettek. Később egyesek és páftok más toldalékokat ragasztottak hozzá. E hozzátoldásokra legtöbb ok: az egyházban keletkezett eretnek pártok adtak, kikkel szemben mindig új meg új záradékok tettek az eredeti vallomáshoz.

Hogy a kérdés alatti hitformát nem az apostolok irták, bizonyítja az, miszerint Lukács teljesen hallgat róla a Cselekedetek könyvében; sőt Ruffinnál korábbi atyák, mint Justin, alexandriai Kelemen, Origen, Cyprian, Lactantius, Eusebius és Athanasius sem említik ámbár az

mula az, a mely keleten *trias*-sá, nyugoton *trinitas*-sá vált, a mi a niceai hitformának is alapul szolgált; de a mi nem azt az értelmet fejezi ki, a mit a mai orthodoxia hozzá köt.

eretnekekkel vitáikban sikerrel idézhették volna ennek némely tételeit. Ruffint Jerom, ezt a latin atyák követték e nézetben, mely nézet érvényben volt a reformatióig. Ekkor Erasmus vonta legelőbb kétségbe. Utána mások (Mosheim, Buddeus, Neander stb); a mai kritika pedig épen csalásnak tartja a Ruffin-féle mesét.

Valószínű, hogy ennek eredeti alakja nem volt más, mint a római egyház keresztségi formulája. Később, a mint ez az egyház méltóságban emelkedett, hitformája is fontosabbá lett. S midőn a római egyházat per eminentiam „*apostoli egyháza*” kezdették nevezni, nem lehet meg minket az, hogy egyszersmind hitformájának is apostoli eredetet tulajdonítottak. De hogy a római egyház apostolicum Symboluma nem apostoli eredetű, ezt bizonyítja az, hogy jelen alakja merőben különbözik a niceai és konstantinápolyi zsinatok előtti keleti hitformától, különbözik a Cyrill által 340-ben felmutatott jeruzsálemitől. Már pedig ha — a mint Ruffin mondja — ezt az apostolok irták, akkor nem tűnhetett el nyomtalanul; a jeruzsálemieknek ismerniök kellett. Aztán másfelől ennél régiebb hitformák is léteznek, melyeket valószínűleg a korábbi zsinatok a keresztelek alkalmára készítettek. Iraeneus két hitformát említ (Adv. Haer. I. 10. III, 4). De egyik se hasonlít az apostolihoz. Tertullian se tud semmit 200 körül az apostoli hitformáról. Ő már hármat említ (De virg. velandis; Adv. Prax. c. 2.; és Praescript, Haer. c. 10); de egyik sem egyezik meg az apostolival. Mindháromban hiányzanak a „*Szentlélek*”, „*Jézus poklokra leszállása*”, a „*szentkatholikus egyház*”, a „*szentek egysége*” és a „*bűnök bocsánata*” kifejezések. Origen két helyen azt mondja (Comm. in Joh.; Proem. in lib. Princip.), hogy valaki összeszedett a bibliából egy hitformát. A 3-ik száz közepén Cyprian azt állítja (Epist. 76), hogy a megkeresztelkedőktől ama vallomást kívánták, hogy higgyenek az atya istenben, az ő fiában, a szent lélekben, a bűnök bocsánatában és a szent egyház általi örök életben. Theumaturg Gergelynek is van egy ennél hosszabb metaphysikai szellemű hitformája. De az meg egyáltalában nem hangzik össze az apostolival.

A három első száz évi írók hiteles irataiban ennél több adatunk nincs. Ezután mindjárt a niceai hitforma jó, a melyet a 381-ki konstantinápolyi, 431-ki efezusi és 451-ki kalcedoni zsinatok kibővítettek. A régi egyházban szokás volt, — a keleti egyházban a 6-ik száz előtt, a latinban a 6-ik végén, — hogy isteni tisztelet alkalmával valami hitformát mondtak el. De e hitforma nem az apostoli, hanem vagy a niceai, vagy a konstantinápolyi volt.

Ruffin, a ki a jelen hitforma apostoli eredetét állítja, három hitformát ad: a római, a keleti és az aquileait, a mint azok az ő idejében a 4-ik száz végén és az 5-iknek elején léteztek. A római valószínűleg már előtte létezett, a mint régiségét rövid volta mutatja. De hogy előtte mennyi idővel irták, bizonytalan. Annyi bizonyos az ő irataiból, hogy a római sem volt eredeti dolgozat. Sok oly záradék volt benne, melyeket az egyházban egymásután lábrakapott eretnekségek ellen tettek be abba, s a

59. §. A háromság kifejlődése. A szent lélek isteni rangra emelkedik.

A niceai zsinatig az atyák egyáltalában nem foglalkoztak a szentlélekkel, a pneumatológiával. Ekkor a niceai hitformába beletettek annyit, hogy „és a szent lélekben“ t. i. hiszünk (*καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα*, t. i. *πιστεύομεν*) a régi keresztségi formula alapján. De annak az atyához és fiuhoz való viszonyát közelebről nem határozták meg. Ez okból a niceai zsinat hitformája sokak előtt hiányosnak tűnt fel. Annnyival inkább, mert az atyák már használták a *τριάς* és trinitás kifejezéseket a három isteni lény collectiv jelölésére. Aztán a vélemények is nagyon ingadoztak még ez időben a szent lélek természetére nézve. Sokan, mint az ariánusok és semi-ariánusok, a szent lelket oly szempontból fogták fel, mint korábban a logost; s épen úgy teremtett lénynek és a fiu alatt állónak, valami arkangyal félének tekintették, mint a hogy a fiu alatta áll az

mely mozzanat oly csekélynek tetszett előtők, hogy nem jegyezték fel. Ily záradékok, a melyek az ő idejében e hitformában nem voltak meg, ezek: 1) az 1-ső artikulusban: „menynek, földnek teremtőjében“, a mi helyett az aquileiban „láthatatlan és szrevehetetlen“ állott a sabelliánismus ellen írva, továbbá a római kihagyta az „egy“ jelzőt az isten neve elől. 2) Hiányzottak a 4-ik artikulusban a „szenvedett“ és „megtalt“ szavak; 3) az 5-ikben a „szálla alá poklokra“; 4) a 6-ikban a „mindenható“; 5) a 8-ikban a „hiszek“; 6) a 9-ikben a „katholikus“ szó és a „szentek egyessége“, csak annyi áll: „a szent egyházban“; a 11-ik artikulussal mind a három hitforma beveződik. A jelenlegi apostoli hitforma 12-ik artikulusa: „és az örök életet“ egyikben sincs meg.

Ezekből láthatni, hogy a római vagy apostoli hitforma négyszeri módosításon ment keresztül. A „szálla alá poklokra“ záradék legelőbb a 359-beli armeniai zsinat arián hitformájában jó elé. Ezt Epiphaniusnál is lehet látni. De hogy mikor ment át a római és keleti hitformába, nem lehet meghatározni. Némely theologusok szerint akkor, a mikor Apollinarius a Krisztus emberi lelkének valóságát tagadta. A „katholikus“ szó először alexandriai Dénesnél jó elé az áriusi vita kezdetén. Ez Epiphaniusnál is előfordul; tőle vették át a latinok. De hogy mikor ment be a hitformába, nem lehet tudni. A „szentek egyessége“ kifejezésről az a vélemény, hogy az a donatisták ellen volt intézve az 5-ik száz körül. Az utolsó „és az örök életet“ záradékról se lehet tudni, hogy ki és mikor adta a hitformához. A hitforma jelen alakjában legelőbb Nagy Gergely alatt tűnik fel, a ki 604-ben halt meg.

Megjegyzendő, hogy e hitforma nem csak eredeti alakjában, de mai alakjában sem trinitarius okmány. Nincs ebben egy hang is arról, hogy az atya, fiu és szentlélek egyenlő örök istenek, s még is csak egy isten lennének. Az apostoli atyák által említett többi hitformák is mind ilyenek. Ugyanazért ezek nem is szolgálhatnak a háromság bebizonyítására.

atyának. Mások, mint nazianzi Gergely (Orat. theol. de spiritu sancto, §. 5.) csupán isten működő erejének (*ἐνεργεια*) vették. Mások meg, mint Hilarus, félték a szent lelket istennek nevezni. Azok közt, a kik a szent lélek istenségét, vagy is személyiségét tagadták, s annak alárendeltségéhez ragaszkodtak, leginkább kitűnt a semi-arian Macedonius, konstantinápolyi püspök, 342-ben. Innen a szentlélek istenségének tagadóit *macedoniani* *anusok* nevezték.

E nézet a szentlélekről nemcsak az arianusok és külön álló semi-arianusok közt uralkodott. Ily nézetben voltak az Athanasius pártjával egyesült eusebianusok is. Athanasius a szent lélekről való ily felfogás által veszélyeztetve látta a fiu absolut istenségét. Ugyanazért szükségesnek látta, hogy a mely kérdést a niceai zsinat nyitva hagyott, azt most szorosabban meghatározzák; vagyis, hogy kifejezzék a szent lélek személyiségét, annak az atyával és fiuval való azonságát és egyenlő méltóságát. Azonban Athanasius nem érthette meg azt az örömet, hogy e nézete is symbolumi érvényre emelkedjék, s nevelje a niceai zsinaton aratott diadalt, mert ő meghalt 373-ban. Mindazáltal e nézet nem sokkal halála után — dacára az ellennézetűek törekvéseinek — mégis keresztül ment Theodosius császár erőszakos rendszabályai következtében. Ugyanis Theodosius, miután erőhatalommal az árianusokat kelet minden egyházaiból száműzte, egy **második egyetemes zsinatot** hívott össze Konstantinápolyba 381-ben. E zsinaton, a melyben a macedonianok visszavonulása után 150 kiválogatott püspöke vett részt, átkot mondatott mindazokra, a kik a niceai hitformától eltértek. A niceai hitformát megerősítette, s annak e tételét: „**Hiszünk a szent lélekben**“, e kifejezéssel toldotta meg: „**elevenítő urban, ki az atyától származik; ki az atyával és fiuval egyetemben imádtatik és dicsőíttetik; és ki a próféták által szólt.**“

Ilyen formán az isteni személyek háromsága hitformai érvényre emelkedett. Azonban ez a hitforma még e módosítás után is tökéletlennek tűnt fel sokak előtt; mert sem az alexandriai háromsággal, sem a pogány *trias*-sal nem hangzott össze, a melyben a harmadik személy rendszeren a két előbitől származik. A konstantinápolyi hitforma a szent lélekről annyit mondott, hogy az az atyától származik, nem pedig a fiutól is. Ennélfogva még most is megmaradt a fiu és a szent lélek bizonyos alárendeltségi helyzetben. Ez egyébiránt csak azt bizonyítja, hogy még ekkor sok semi-arian nézet uralkodott a görög egyházban. A görög egyház szorosán megmaradt a nicaeno-konstantinápolyi hitforma mellett. A nyugoti egyház pedig szükségesnek látta később a hitformának e kifejezését: „**credimus spiritum sanctum, procedentem a Patre,**“ e záradékkal megtol-

dani: „Filioque,“¹⁾ (és a fiutól) a toledói zsinaton 589-ben.²⁾ De a hitforma ez új módosítás után sem elégitett ki mindenkit. Az emberek különböző nézetben voltak egymástól oly dolgokra nézve, a melyeket lényegesenek tartottak a dogmai formulákban. Ennek az lett a következése, hogy újabb vitákat támasztottak az egyházban.

60. §. J é z u s k e t t ő - s t e r m é s z e t e.

A császári hatalom hivatalos tanná emelte ugyan az egylényegűség tanát; de nem nyomhatta el azokat a különböző véleményeket, a melyeket nemcsak az eflennézetűek, hanem a niceai hitforma barátai is, Jézus személyéhez kötöttek. A niceai hitforma hívei kiküzdötték heves viták után Jézusnak teljes istenségét és teljes emberi voltát; de mindig megmaradt egy gyanus nézet a közönséges orthodox dogma hívei közt is arra nézve, vajon mi módon egyesült Jézusban az isteni és emberi természet. E nézet már 362-ben felmerült és heves vitát támasztott a keresztények között.

Ugyanis Apollinár, ³⁾ laodiceai püspök, a ki egyébiránt nem volt akkora barátja a *δομοῦσια*-nak, mint Athanasius, midőn az áriánusokat megtámadta, elismerte ugyan a niceai hitforma orthodox voltát; de azt állította, hogy képtelenség azt mondani, miszerint Jézus személyében egy tökéletes ember egyesült. Előtte az istenember eszméje valódi szörnynek tűnt fel logikailag; mert ő úgy fogta fel, hogy a hol ember van, ott bűn is van (*ὄπιον γὰρ τέλειος ἄνθρωπος, ἐκεῖ καὶ ἁμαρτία*)⁴⁾. Hogy tehát a logos istensége körül felmerült nehézségeket elbáritsa, az 1 Thess. 5.^{28.} által is támogattni látó plátói trichotomikus nézetből indult ki, s

¹⁾ A keleti egyház hevesen kikelt a nyugoti egyház ellen e zár adék miatt, s azt a hitvallás meghamisításával vádolta. A háromsági dogma volt a főök. a miért a keleti egyház a nyugotitól különvált.

²⁾ E záradékot elfogadták a protestansok is. Lásd H u s z á r G á l, Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinee meghamisítási. Debretzöm MDLXII, 33. lap.

³⁾ Apollinár egy classikus műveltségű férfiú volt. Midőn Julian császár 362-ben megtiltotta volt a keresztényeknek a régi classicusok olvasását, Apollinár és fia azon működtek, hogy őket keresztény classicus iratokkal lássák el. Ez okból egyik lefordította a Mózes öt könyvét — Homert utánozva — hősi versekbe; az ő testamentum többi könyveiből, Pindar, Euripides és Menander után, vigjátékokat, szomorujátékokat és ódákat dolgozott. A másik az új testamentumi iratokat párbeszéddé alakította a Plátó mintájára (A. L a m s o n, Church of the first 3 Cent. p. 298. note). Az iratok, a melyekben ő nézeteit kifejtette, csak töredékekben maradtak fen nyssai Gergely, Theodoret és Leontinus Byzantinusnál: *περὶ σαρκώσεως λογιδίων — τὸ κατὰ κεφάλαιον βιβλίον — περὶ Ἀναστάσεως — περὶ πίστεως λογιδίων.*

⁴⁾ Athanas. I, 2. p. 923. 939.

ennek alapján azt állította, hogy Jézusban csupán testből (*σῶμα*) és érzéki lélekből (*ψυχή ἀλογική*) álló emberi természet volt, a szellem helyét a *νοῦς* vagy *ψυχή λογική* pótolta benne; mert az ő emberré léte nem abban áll, hogy a logos *νοῦς*-sá, hanem hogy ő maga testté (*σάρξ*) lett ¹⁾. E nézete szerint Jézusban csupán egy természet volt. A mi benne emberi volt, az nem volt egyéb, mint a földre jött isten porhüvelyé.

Apollinarisnak ez az elmélete heves vitát támasztott. Athanasius különösen ellene volt e dimoerismusnak (*διμοίρια*). De minthogy az arianismus ellen intézett támadásáért barátja volt Apollinarisnak, nem lépett fel saját személyében ellene, hanem egy névtelen ²⁾ iratban támadta meg ez elméletet. Már a két Gergely ³⁾ és Basil nyíltan felléptek ellene.

S részint e föllépésnek, részint pedig, mert a keresztény érzelem nagyon ragaszkodott ez időben Jézusnak valódi isteni és emberi voltához, a lett a következése, hogy Apollinarist 375-ben kirekesztették az egyházból; 384-ben pedig elítélték Konstantinápolyban. Ő maga meghalt 390-ben; de követői elébb a *p o l l i n a r i s m u s*, később *m o n o p h y s i s m u s* név alatt újra felelevenítették az ő nézeteit. Az Apollinaris elleni között kiténtek még tarsusi Diodor és mopsuesti Theodor, a kik azt állították, hogy Jézusban nem volt egyesülve a két természet, hanem csak kapcsolatban állott egymással. Ha az antiókiái iskolának e növendékei csak egy lépéssel tovább mennek, az ős unitárizmusra jutnak, a mely azt tanította, hogy az ember Jézus ihletve volt a szent lélek, vagyis a logos által. És e mozzanat azt mutatja, hogy habár az áriánizmus le is volt győzve a két első egyetemes zsinaton, mindazáltal elvei fenmaradtak.

A conciliumok megállapították ugyan a hivatalos hitformát, s elítélték azokat, a kik ettől eltérő nézetekben voltak; de sem a hitforma hitvallását általánosan meggyökeresztetni, sem pedig a koronként felmerült kérdéseket nem tudták elnyomni, s megakadályozni újabb viták kitörését. Mentől jobban ragaszkodtak az alexandriai theologusok ahoz a kifejezéshez, hogy Jézusban az isteni és emberi egyesült, annál inkább elválasztották a két természetet az antiókiái iskola növendékei. Ez éles ellentétbe járult az, hogy a Mária iránt növekedő tisztelet őt *i s t e n a n y j á n a k* (*Θεοτόκος*) kezdette feltüntetni. E kifejezés gyújtotta meg a *d y o p r o s o p i c u s* vita tűzét.

A mint az „*i s t e n a n y j a*“ kifejezés felmerült az egyházban, Anastasius egy heves szónoklatot tartott ellene 428-ban. Az ő nézetéhez

¹⁾ Hagenbach, DG. p. 255.

²⁾ Contra Apollinarium libr. II.

³⁾ Gregor. Nazian. Ep. ad Cledon. et Orat. LI. Epis. ad Nectar. sive Orat. XLVI. — Gregor. Nys. λόγος ἀντιόχηκος πρὸς τὰ Ἀπολλινάριον.

csatlakozott Nestorius, konstantinápolyi püspök. Ő ugyanis azt állította, hogy Mária nem istent, hanem Krisztust szülte, s ezért Máriát nem lehet „isten anyjának” (θεοτόκος)¹⁾, hanem csak Krisztus anyjának (Χριστότοκος) nevezni; egyszersmind azt tanította, hogy Krisztus két természetét szigorúan meg kell különböztetni, mert azok közt csak barátságos viszony (συνάφεια, ἐνοίκησις) van. E nézete miatt Cyrill, alexandriai pátriarka, a ki különben is ellensége volt a püspöki szék miatt, ellene támadt, sőt nemcsak a népet és a konstantinápolyi szerzeteseket²⁾ lázította ellene, hanem kapcsolatba hozván e vitát a pelagianismussal, Celestinus római püspököt is megnyerte a maga részére. Cyrill Nestorius-sal szemben azt tanította, hogy Jézusban a két természet tökéletesen egyesült (φωσικὴ ἕνωσις). Miután Cyrill a római püspököt a maga részére megnyerte, kivitte, hogy Nestoriust mind Alexandriában, mind Rómában eretneknek nyilvánították. A vita hova-tovább mind élesebbé vált köztök, s végre akkora mérvet öltött, hogy II. Theodosius kénytelen volt egy egyetemes zsinatot hívni össze Efezusba 431-ben a kérdés eldöntésére.

A zsinat elnöke Cyrill volt, a ki félve a görög és syriai püspökök nestorian érzelmeitől, nem várta be azok megérkeztét, hanem kimondotta az átkot Nestoriusra a jelen volt és pártján levő püspökökkel; egyszersmind azt is meghatározta a zsinat, hogy Krisztus egyszerre ember is, isten is (θεός-ἄμωῦ καὶ ἄνθρωπος); és hogy Jézusban az isteni és emberi természet nemcsak kapcsolatban áll, hanem egyesülve van, ennél fogva Máriát méltán lehet isten anyjának (θεο-

¹⁾ Socr. h. e. VII. 32. Mansi IV. p. 1197.

²⁾ A szerzetesek mindig és mindenütt borzasztó kegyetlenségeket vittek végbe, a püspökök bujtogatására, az orthodoxia érdekében. Cyrill alatt saját kezökkel téptek szét egy derék és szeretetre méltó nőt, Hypatiát. S midőn a világi törvényszék ennek egyik gyilkosát halálra ítélte, a püspök a vértanuk sorába emelte a gyilkost. Ez esemény előtt kevésbé ugyancsak az alexandriai szerzetesek porrá égették a valentiniánoknak egyik templomát, azért, mert ez eretnekek nem állottak ki előlük egy processió-jok alkalmával. A császár ezért Cyrillt, e sántáni szentet, ki a szerzeteseket maga bujtogatta volt fel ez istentelen tett elkövetésére, arra ítélte, hogy a templomot építesse újra; a szerzeteseket pedig arra, hogy a templomból ellopott holmikat adják vissza. A híres Ambrosius élesen kikelt e császári ítélet ellen, s pártját fogta a püspöknek és a szerzeteseknek, azt állítván, hogy néhány nyomorult valentiniának joga, és egy eretnek templom leégetése tekintetbe sem jöhet a papság előjogai és a szerzetesi rend ellenében. S midőn Theodosius a közbéke érdekében példás büntetést akart szabni a garázdálkodó szerzetesekre, a kik szerinte „már igen sok vétket követtek el,” Ambrosius avál ijesztett a császárra, hogy addig nem szolgáltat misét érte, a míg e tekintetben kiadott rendeletét meg nem semmisíti.

τόκος) nevezni. ¹⁾ A zsinatban akkora zavar és visszaélés uralkodott, hogy Theodosius így kiáltott fel, midőn eloszlott: „Isten a tanum, nem én okoztam e zavart. A gondviselés meg fogja büntetni a vétkeket. Menjete haza, s magános erényeitek által tegyétek jóvá azt a sok rosztat és botrányt, a mit a zsinaton okoztatok.“ Nestorius meghalt 440-ben, de követői máig fenmaradtak keleten.

Azonban az efezusi zsinaton csak elfojtotta a hatalom és cselszövény a nestoriusi vitát; de nem egyenlített ki. Az efezusi zsinat után nem sokára újra kitört a christologiai vita. Ugyanis a győzedelmes párt, s ennek élén E u t y c h u s, a nestorianismus iránti merev ellentétnél fogva egy másik szélsőségbe csapott át, azt állítván, hogy Krisztusban csupán egy természet volt, mert benne az isteni természet minden emberit elnyelt. Eutychnak e nézetét, valamint Flavian konstantinápolyi pátriárka, ugy I. Leo római püspök is kárhóztatta. De Dioscuros alexandriai patriárka védelmére kelvén Eutychnak, keresztül vitte a 449-ben tartott **e fe z s i e g y e t e m e s z s i n a t o n**, melyen ő elnökölt, s melyet az ott előfordult verekedés és erőszakoskodások miatt **r a b l ó k z s i n a t j á n a k** is neveznek, hogy a zsinat az Eutychnus nézeteit helyeselte, Flaviant pedig agyonverette.

E közben a császár meghalt 450-ben. Az ő halála után a közérzület felzúdult a Dioscuros erőszakoskodása miatt, ugyannyira, hogy Marcian császár és neje Pulcheria kénytelenek voltak egy más **e g y e t e m e s z s i n a t o t** hívni össze **Calcedonba** 451-ben. E zsinat Dioscurost letette, Eutychnust kárhóztatta, s követőiket **m o n o p h y s i t a** ²⁾ eretneknek bélyegezte, — egyszersmind meghatározta, hogy „Krisztus egy személy ugyan, de igaz isten és igaz ember egyszerre, ki mint isten egylénygű az atyával, attól származik és örökkévaló, mint ember szűz Máriától, az istenanyától született. Emberré léte után két természetből áll, melyek összevegyülés, változás, megoszlás, és különválás nélkül vannak egyesülve benne, úgy, hogy saját tulajdonságait mindkét természet megtartotta.“ ³⁾.

¹⁾ Lásd az efezusi zsinat hitformáját a Helvetica Confessio debreceni 1855-ki kiadása 126. és 127. lapjain.

²⁾ A viták még hosszason tartottak a calcedoni zsinat után. Isauri Zeno császár békét akarván eszközölni, 482-ben egy **H e n o t i c o n t** adott ki, melyben bizonyos engedményeket tett a monophysitáknak. Az alexandriai püspök pártolta ugyan ezt; de a római ellenezte, a minek még nagyobb zavar lett a következtése. Zeno után Justinian is megkísértette a békét 527-ben, de kevés sikerrel. Végre a monophysiták különváltak a többi keresztényektől 595-ben; magokat újra szervezték, s Jákób-keresztények (egyik főnökük Baradaï Jakabról 541 — 578) név alatt ma is léteznek.

³⁾ Helvet. Conf. 127. l. — F a r k a s, Egyh. tört. I. köt. 119. lap.

Igy folyt ez a küzdelem a monophysiták, dyophysiták és monotheliták közt keleten, egészen 680-ig. Ekkor a 6-ik egyetemes zsinat¹⁾ Konstantinápolyban meghatározta, hogy Jézusban két akarat egyesült, egy isteni és emberi, ugy azonban, hogy az emberi akarat alája volt rendelve az isteni-nek. E sok küzdelemben kelet elvégre kifáradott, s a 8-ik század elejétől kezdve a vita színhelye nyugot lett. Itt Augustin tűnt ki leginkább a háromság és Jézus kettős természete feletti vitában már az 5-ik százban. Neki lehet köszönni az a b s o l u t a p r a e d e s t i n a t i o dogmájának feltalálását, és a Tertullian által tautilott e r e d e n d ő b ű n kifejtését. Ő a háromság vizsgálásában attól tartott, nehogy tritheismusba essék, azonban ez óvakodása sabellianismusra vezette. Augustin²⁾ mind a háromságot, mind a Jézus kettős természetét felfoghatóvá tenni igyekezett; de miután ez nem sikerült, így kiáltott fel: „nem lehet ugyan megfogni, azonban kegyesen hinni kell“. ³⁾ Utána Cassian, Faustus és a spanyol theologusok tűntek ki.

A vita folytonosan tartott nyugaton, 799-ig az augustinismus, pelagianismus, semi-pelagianismus és adoptianismus között. Ekkor valaki kiségitette a kereszténységet a zavarból, s egyedül kivitte azt, a mit zsinatok nem tudtak kivinni. Ez időtáiban egy hitforma kezdett terjedni nyugoton, a melynek szerzőjét senki sem ismerte, s a melyet valószínűleg Spanyolhonban szerkesztettek. De hogy ki, és mikor, arra nézve a 8-ik száz év előtti időből semmi hiteles adatunk nincs. A nyugoti orthodoxia örömmel fogadta e hitformát, s lassanként az európai orthodox keresztények zsinórmértékévé lett a vallás dolgában. E hitforma eredetileg latin nyelven volt írva, s ma az „a t h a n a s i u s i h i t f o r m a,“ vagy kezdő szaváról „Q u i c u n q u e S y m b o l u m“ név alatt ismeretes. E hitforma ugy van szerkesztve, hogy magában foglalja a háromsági dogma minden paradoxonját; az első hét száz év gondolatainak eredményeit, nézeteit és átkait. S az a tisztelet, a melylyel az orthodox egyház ez iránt viseltetett, azt mutatja, hogy tökéletesen megfelelt amaz idő szellemének, a melyben létrejött. A keresztény világ e hitforma elfogadásával feltette a koronát arra a munkára, a melyet Jézus istenségének megalkotásában végbevitt. Azon-

¹⁾ Ezt a zsinatot trüllosi zsinatnak is nevezik, ama csiga alakú teremről, a melyben tartották.

²⁾ Augustinus Aurelius Tagastban született Numidiában 345-ben. Később hippói püspökké lett és meghalt 430-ban. Számtalan munkái irt a manichaeusok, pelagianusok és donatisták ellen. Iratait philosophial, polemial, dogmatikai és exegetikai iratokra osztják. Dogmai munkái között fontosabbak: De trinitate, de fide, de doctrina christiana; a polemikus munkái közül: de peccato originali, de gratia et libero arbitrio.

³⁾ De Trinitate VII, 2: „pie credendum est.“

ban az egyház az e hitformában ¹⁾ levő következetlenségek, képtelenségek, átkozódó szellem, és vak bigottság által azt is bebizonyította, hogy Jézus szellemével merőben ellentétben áll. Lám hova fajult a monotheismus tiszta eszméje, melyet egy fenkölt, emelkedett lelkű ember, J é z u s, egyszerűen és oly magasztosan állított embertársai elébe!

E vizsgálódásunkban elkísértük a háromsági dogmát lassu fejlődésében addig az álláspontig, a melyen jelenleg áll. Evel kapcsolatban kimutathatnám annak absolut uralmát a középkor sötét száz évei alatt; kimutathatnám, hogy az 1215-ki laterani zsinat miként szentesítette e dogmát az által, hogy a bibliába később belopott 1 Ján. 5, 7-ik versét megalakotta, — valamint azt is, hogy a 16-ik száz esztendőben miként kezdette elveszteni hatalmát; miként kezdett azóta hanyatlani, s mik voltak azok az okok, a melyek ennek hanyatlását logikai következetességgel eszközölték, s eszközlik ma is folytonosan. De minthogy részint az orthodoxyáról irt értekezésemben, részint jelen dolgozatom 3. 4. 5.-§§-iben érintettem azokat a mozzanatokat, a melyek a háromsági dogma absolut uralmát megtörték s annak hanyatlását és végelenyészét biztosították, — ennél fogva ezeket mellőzöm, s csupán egy néhány észrevételre szorítkozom.

¹⁾ Lásd e hitformát a maga teljességében fenebb a 6-ik §-ben. Eredeti nyelven Hagenbach, DG. 222. 223. lapjain.

ZÁRSZO.

Azt hiszem, hogy a fenebbiekben előadott történelmi tények, észrevételek és idézett források bárkinek is elég anyagot szolgáltatnak arra nézve, hogy a kérdés alatti tárgyat behatóbban tanulmányozhassa. Én erősen meg vagyok győződve arról, hogy ha a tisztelt olvasó jelen kiséletemet a józan bírálat és helyes reflexio világánál tekinti, helyeselni fogja az irányt, a melyet a történelmi bírálat által felderített tények folytonos láncolatán követtem, s azokat a nézeteket, a melyeket a háromsági dogma eredetére és fejlődésére vezető okokról ama tényekből kifolyólag eléadtam.

A fenebbiekben láttuk magát a háromsági dogmát; láttuk annak tulajdonait, melyek nem vallásosságra, sőt épen kétségbeesésre vezetik az embert; nem a szeretet és lelki béke édes melegét ébresztik fel a lélekben, hanem csupán rideg speculatióval foglalkoztatják az elmét. Láttuk, hogy a háromsági tant a judaizmus nem tanította; vagyis sem a mózei codexnek, sem a zsidó próféták tanításainak nem alkotó része. Láttuk, hogy Jézusnak egyszerű monotheismusa tökéletes ellenlábasa a háromsági dogmának. Láttuk, hogy sem Jézus közvetlen tanítványai, sem az apostoli atyák, s első keresztények és ker. egyházak nem tanítottak háromságot. Felismertük a háromság magvát a keleti pogány hitregékben, és elkísértük a görög és alexandriai philosophia szálain addig a pontig, a hol az a keresztény egyházba belépett, s ott elébb a keleti metaphysikai szellemű iskolákban növekedett atyák befolyása, később a mindinkább hatalmasodó papok keze alatt jelen alakját nyerte.

Vannak azonban némely dolgok, a melyek e tannal kapcsolatban állanak, s a melyeket philosophiai részrehajlatlansággal kell megítélnünk. Néha

a hiba nem egyéb, mint az igazság túlozása, vagy valamely jelképes előadása egy fogalomnak, a melyben a jelkép a jelzett dolog helyét foglalta el. A VII. fejezetben szólottam már azokról az érzelmekről, a melyekből a hitregék eszméi keletkeztek. Szükség tehát még egyszer visszatérnünk tárgyunkra, és egy más szempontból vennünk tekintetbe, hogy a háromság által fedett igazságot felfoghassuk.

Az emberiség és a természet általános törvénye a haladás. Az egyének különböző testi és lelki tehetségei, az egyes természeti tárgyak különböző tulajdonai és iránya mind arra szolgálnak, hogy a haladást előmozdítsák, s az egység, összhang és rend céljának megfeleljenek. A mindenség összhangját, békéjét és tökélyét annak egyes részeinek disharmoniája eszközli. Az egyeseknek ez a különbözősége jellemzi a társadalmakat is. A hajdani Fönícia a mesterségek és kereskedés szülő anyja volt; Egyiptom a tudományosság; Görögön a szépművészeteké, s így tovább. A zsidóknak a volt a küldetése, hogy az emberiség vallásos nézeteit megtisztítsák, s a monotheismus nagyszerű igazságát kijelentsék. Az igaz, hogy még a zsidók nézete is sok tekintetben tökéletlen volt az istenről és a vallásról. E fogalmaikat gyakran emberi szenvedélyekkel és hajlamokkal vegyítették össze. Azonban a vallás dajkája még is Judea volt, bárhonnán nyerte is az észmét. Az ő kebléből állottak elé a látnokok, kik az egyisten-imádás egyszerű igazságát kijelentették; az ő kebeléből állott elé a legnemesebb férfiú, a legnagyobb tanító és élet-reformátor, a ki megmutatta, hogy a látnokok által tanított egy isten nem csak teremtője az ő teremtményeinek, hanem szerető édes atyja is, minden nem, faj és felekezeti különbség nélkül.

Az a vallásos érzelem, a mely a zsidóknál aránylag tiszta volt, más hajdankori népekben is élt, csak fejletlenebb állapotban. A hajdankori hitregék gyermekies állapotban, kétes homályban mutatják amaz eszméket, a melyeket a zsidóknál már tisztábban láthatunk. Ők a helyett, hogy miként egy fejlettebb nép, egy bölcs és jó istent vennének fel, a ki az ő végtelen bölcsesége által mindent teremt, fentart és a kitől minden jó származik — oly lényt állítanak fel isten gyanánt, a ki mindent másodrendű istenek által végez, kiket ő földi vagy égi nőekkel való közösülés által nemz, s kiket vagy incarnatiók, vagy más módon küld el, hogy teremtsenek, rontsanak s az embereket erre vagy arra megtanítsák.

A pogány hitregéknek e durva, gyermekies fogalmait kétségkívül sokat tisztázta a plátói és alexandriai philosophia. De mind e mellett is a későbbi plátónisták és az ezek iskoláiból kikerült keresztény atyák tanításai elvitathatlanul mutatják a pogány nézetek hatását és nyomait. A logost, a melyet eleinte isteni bölcseségnek és értelemnek tekintettek, s annak az emberi lélekre és a természetre működő hatását, végre külön álló

lényeknek vették, a melyek istentől nemzés útján származtak. A pogány vallásnak e finomításából keletkezett a háromság, a mely merő ellentétben áll a keresztény vallással. A keresztény vallás a tökély legmagasabb alakja; a háromság pedig az ő incarnatióival, örök kárhozatával és ama nézetével, hogy az isten haragját csak véres áldozattal lehet megengesztelni, a polytheismusnak legkésőbbi és legalávalóbb alakja.

Mig a keresztény vallás egy végtelenül szerető, jó, bölcs, hatalmas és kegyelmes istent mutat fel, a ki az ő gyermekeinek könyörülő, de igazságos atyja, ki a mindenségben mindenütt törvényeket áraszt szét, hogy azt tökéletesitse, s ki Jézus által minket önmagával egyesített: addig a háromság tanában az istenség eszméi a régi polytheismus testi fogalmai szerint vannak kifejezve. Itt Krisztus oly isten, a ki istentől született és testté lett. A szent lélek pedig oly isten, a ki a két előbbtől származott. S az emberi durva képzelődésnek az istenség eszméjére, Jézus történeti alakjára és a körülünk és bennünk minden pillanatban látható és érezhető isteni befolyásra borított ruhája elfedi az igazságot, a mely e ruha alatti fogalomban rejlik.

Az emberek, a kik a nagyságot istenesíteni megszokták, meg voltak hatva Jézusnak nemes jelleme, kítünő egyéni tulajdonai, s kortársai közül kiemelkedő emberi alakja által és így kiáltottak fel: „ez isten! ez a testté lett logos!” S hogy ez eszmét valósítsák, csodaszzerű legendákkal vették körül az ő személyét, azt állítván pogányos értelemben, hogy az istenség titokszerűen közösült egy szüzzel. Eként a háromság azonosítja magát a polytheismussal, a mely nem csak az isteni tulajdonokat istenesítette; hanem istenesítette ama tulajdonoknak az emberre és a természetre kiható működéseinek eredményét is.

De ideje már, hogy békét hagyjunk az ily durva, gyermekies dolgoknak. Im ádjuk az atyát lélekben és igazságban, mert ő ilyeneket keres. Az emberiség érettsége felé halad, a mely ha lassan is, bekövetkezik. A napot borithatják egy ideig fellegek; de elvégre ki kell sütnie. Az igazságot eltakarhatják az emberek durva fogalmi, szenvedélyei, a sötét századok moha, s azok a tökéletlen alakok, a melyekbe az emberek öltöztetik. Az emberi lélek tökélyre törekvését elnyomhatja ugyan egy ideig a hatalom, tudatlanság és rosz akarat, de meg nem ölheti. Az igazságnak előbb utóbb diadalmaskodnia és a léleknek a maga jogait ki kell vivnia. Ez igazságnak nagyszerű eredményeire ismerünk a reformáció magasztos vívmányaiban, a 18. és 19. száz évek eseményeiben, az újabbkori philosophia, a modern theologia, a német protestans egyelet, a Strauss és Schenkel hívei, a tübingai iskola, az Essays and Reviews írói, egy Dr. Colenso, Coquerel, Pachoud, Scherer, Collins, Grotz, Renan, Laboulaye, Dr. Scholten, Réville, Kuenen, Rauenhoff, az Evang. Alli-

ance-nak 1861-ben a háromság nevében tett meghívását visszautasító genfi papok és tanárok, s a külföldön és hazánkban megindult reform-mozgal-
mak szabad és unitarius irányu törekvéseiben, a melyek nem egyebek az emberben levő isteni rész követelményeinél, a mult háromszáz év logikai következményeinél és megdönthetlen erősségeknél annak bebizonyítására, hogy az unitarizmus a szabad vizsgálódás elvét, s az isten egységéről és Jézus emberi voltáról való egyszerű igazságot épen és tisztán fentartotta.

Lényegesebb sajtóhibák.

<i>lapon</i>			<i>helyett</i>	<i>olvasd</i>
26 felül	14	sorban	scholasticismus mellett	scholasticismusban.
27 alúl	1	jegyz.	Silesius	Silecius
29 "	12	sorban	hitte	nem hitte.
31 "	10	"	Helvetia	Helvetica.
46 "	1	"	Mózes, Sámuel, Salamon	Mózes, Sámuel, Salamont.
48 "	3 és 5	"	tanokat	tanjokat.
52 "	1	jegyz.	12, 29	Márk, 12, 29.
56 "	1	sorban	hogyan	ha.
76 "	3	jegyz.	grac.	graec.
77 "	4	"	Reser.	Rescr.
78 "	3 és 4	"	grac.	graec.
79 "	2	"	כְּסֵאֵךְ	כְּסֵאֵךְ
87 "	2	sorban	hiszszük	látsszik.
88 "	2	jegyz.	som.	tom.
95 felül	5	sorban	félisteneket	fétiseket.
101 alúl	3	jegyz.	Sil. Is.	Sil. It.
103 felől	6	sorban	אֲדִיָּה אֲשֶׁר אֲדִיָּה	אֲדִיָּה אֲשֶׁר אֲדִיָּה
106 alúl	2	jegyz.	I. Moi.	I. M ó z.
111 "	1	"	Paw.	P a u w.
112 "	3	"	Hafnice Proepar	Hafnice... Praepar.
117 "	1	sorban	ἐνδιάθετος	ἐνδιάθετος.
218 felül	2	"	"	"
118 "	8	"	αὐτός	αὐτὸς ὡν, αὐτὸς.
— "	11	"	ἐαυτον	ἐαυτοῦ
154 "	11	"	század	száz.

